

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

प्रकाशित की गई है तथा अन्य सब स्थानों के छोड़े हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य
ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा ह
यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा आर्थनीय

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

THE
KĀSHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 90.

(Alankāra Section No. 4)

THE
KĀVYAKALPALATĀVṚTTI

WITH SUTRAS (TEXT) OF ARISINHA

By
AMARA-CHANDRA YATI.

Edited

With an Introduction etc.

By

SANITYOPADHYAYA

PANDIT JAGANNATH SASTRI HOSHING

Head Pandit, Cutting Memorial High School, Benares.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chotrakhamta Sanskrit Series Office, Vidyā Vās Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1931.

[ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER]

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

९०

अलङ्कारविभागे (४) चतुर्थे पुष्पम् ।

काव्यकल्पलतावृत्तिः

श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता

अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।

‘कादम्बर’ निर्मोचित द्वार्ड स्कूल बनारस नाग विद्यालये प्रधानपण्डितेन

साहित्योपाध्यायेन होशिङ्ग-इत्युपाख्येन

श्रीजगन्नाथशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधिता.

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त —

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर कोरक,
बनारस सिटी ।

१९८८

भारत सर्वोच्च न्यायालय प्रकाशकेन स्वायत्तीकृतम् ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रणमलाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छोटे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के प्रणय विरुचार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् गैपवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज" आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

* भूमिका *

उपक्रमः—अद्यत्वे किल सर्वतः पठनपाठनशैलीमनुसरद्विविद्धिः पुस्तकसौलभ्यद्वारा विद्यार्थिजनोपकारं चिकीर्षुमिष्यन्नतत्र मुद्रणयन्त्रालयसाहाय्येन क्रियते पुस्तकानां प्रकाशनम् । तत्रापि साम्प्रतिकप्रणाल्या परोक्षोपयुक्तानि तु पुस्तकानि निर्वाधं मुद्रणव्यवसायिभिः प्रकाश्य प्रचारमानियन्ते । पुस्तकमात्रं नयनगोचरीकुर्वतां सर्वेषामेव विदुषामिदमापत्तिं नेत्रयोः पुरस्तात् यत्—नैकमपि पुस्तकं भूमिकामन्तरा प्रकाश्यमुपगच्छतीति । सैषा प्रणाली किमुपादेया हेया वा ? इति समुत्पन्ने मनसि विचारे समुपादेयैवेति प्रतिभाति समञ्जसमुत्तरम् । यतो हि प्रकाशको गवेषकः सन् विद्यार्थिजनोपकृतये यतमानः सर्वं ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च विषये यथोपलब्धिं सङ्गृह्णाति सर्वतः प्रसृतमैतिहासिकं वृत्तम् । तथैव साम्प्रतं मुद्रितस्य पुस्तकस्यापि भूमिकालेखनं सुतरां साम्प्रतमिति तदर्थमायस्यते लेखन्या ।

मुद्रणोपक्रमः—अथेदानीमारभ्यते काव्यकल्पलताकविशिष्टावृत्तिनाम ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । साम्प्रतं सर्वत्रैव कविसम्प्रदायस्योच्छिन्नप्रायत्वेन कवित्वसम्पादकसंस्कारानुद्भवात्, तदुत्पत्तावपि यथाकथञ्चित् सत्काव्यप्रयोजककविसम्प्रदायानभिज्ञानाद्वा कविता न चास्त्यमावहतीति तत्साधनाय परमयुपयोगी ग्रन्थ इति तद्दर्शनपरिशीलनाभ्यां निर्णेतुं शक्यते । अत एव बाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासमितिसदस्यैः संख्याबद्धिः साहित्यशास्त्रिपरीक्षायां विचारान्ते निर्णाय कवितासाधकतया पाठ्यग्रन्थे संनिवेशितोऽयं पुराऽऽमद्गुरुवरमहामहोपाध्यायपरिडितवरश्रीदरामशास्त्रितैलङ्कृत्यपादैः प्रकाशितः । सच्च सम्प्रति दुर्लभ इति श्रीजयकृष्णदासगुप्तभट्टिवरैस्तत्प्रकाशनायाऽभ्यर्थितोऽहं प्रार्थयामि पुनर्मुद्रयितुमेतम् ।

ग्रन्थकृतपरिचयः—सोऽयं काव्यकल्पलतावृत्तिनामा ग्रन्थः सूत्रतद्-वृत्तिरूपेण द्वैविध्यं धत्ते स्ववपुषः । तत्र तावत् सूत्राणि विद्वत्सन् श्रीअरिसिंहः प्रणिनायेति वृत्तिकृदुल्लिखितात् 'मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्य'मिति द्वितीयपदस्योऽंशात् स्पष्टं प्रतीयते । एष सूत्रकर्ताऽरिसिंहः श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायावलम्बी धोस्काराणावीरधवलस्य जैनमन्त्रिणो वस्तुपालस्याश्रयमुपाश्रितस्तत्प्रशंसायां निबन्ध 'सुकृतसङ्कीर्तना'मिषं ग्रन्थम् । वस्तुपालकालश्च १२४२ A. D. ईशवीयो वत्सरः । वस्तुस्तु वीरधवलतनयस्य वीसलदेवस्य समयेऽसौ न्यवसदिति विद्वांस एतिहासिकाः पुरातत्त्वविदः । अस्त्य पितुर्नाम लावण्यसिंहो लवणसिंहो वेति केचित् । श्रीमत् आसङ्गस्य कृतेः विवेकमञ्जरीः विक्रमशके १३३२ मिते बालचन्द्रकविभट्टटीकाया उपोद्घाते समाप्तं च प्रस्ताविता दशादेतन् स्थिरीकृतुं शक्यते यत्—'श्रीभिल्लमालाकुले कटकराजनामकान्

महतो जैनात् अनलदेव्यां पुत्रद्वयं श्रीआसङ्ग-जासङ्ग-नामकमुदभूत् । तत्र श्रीमान् आसङ्गः श्रीमदभयदेवसूरिसकाराह्वयविद्यः प्रणिनाय विवेकमञ्जरीम्, उप-देशकन्दलीम्, आह्वानप्रकरणम्, सरसां कालिदासकृतमेघदूतटीकां च । मेघ-दूतकाव्यटीकानिर्माणेन गुर्जरदेशीयान् कम्माच्चिद्राज्ञः 'कविसभाशृङ्गार' इति पदवीमविन्दत । तस्यैव द्वितीयपत्नी पृथ्वीदेवी प्रासूत सुकविमरिसिंहमिति । एताववता प्रघट्टकेन प्रकृते समागतमिदं यत्-श्रीआसङ्ग इति सूत्रकृत्पितु-र्नामेति । एतस्मादधिकमेतस्य विषये नोपलभ्यते किञ्चिन् ।

वृत्तिकृतपरिचयः—काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षाया वृत्तिं श्रीमान् अमरयतिर्जगन्धेति वृत्तौ दर्शितादायात् 'अमरेण यतीन्दुना' इति पद्यात्, चित्र-प्रकरणेऽष्टारचक्रग्रन्थगतान् 'वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलता कृता, वारश्रीरमरेण्यम्' इति पद्याच्च स्फुटं प्रतीयते । सचाऽयं श्वेताम्बरजैन-धर्मावलम्बी वायडगच्छवसतोविवेकविलासकृतुर्जिनदत्तसूरैरन्तेयासीति तदी-याद् ग्रन्थान्तिमात्पद्यात् 'श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविघो'रित्याद्यान् स्फुटं ज्ञायते । असावपि वीरधवलत्तनयस्य अक्षिलवाडसिंहासनाधीश्वरस्य वींसलदेवस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य न्यवसत् समये । एषोऽमरचन्द्रो न केवलं वृत्तिमेव न्यव-ष्णादपितु श्रीमतोऽरिसिंहस्य सूत्राणां पूर्तिं परिवृत्तिं च वाऽकृतेति 'किञ्चिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किञ्चिद्वाक्यास्यते' इति पद्यांशात् स्फुटमेव । अमुना च एतेऽन्येऽपि ग्रन्थाः कृताः—(१) पद्मानन्दापरनामधेयं लिनेन्द्रचरितं, (२) मयादि-शब्दसमुच्चयः, (३) बालभारतं, (४) द्रौपदीस्वयंवरः, (५) छन्दोरत्नावलिः, (६) काव्यकल्पलतापरिमलः, (७) अलङ्कारप्रबोधश्च । तत्राऽन्तिमग्रन्थ-रत्नत्रयस्य वृत्तावस्थामेवोत्प्रेक्षः श्रीअमरचन्द्रेण कृतः । इतरेषु तु द्रौपदी-स्वयंवरस्य परिडितवामनशास्त्रिणा स्वीये महाराष्ट्रभाषीयटीकासंवलित-काव्यकल्पलतापुस्तकस्थोपोद्घाते, बालभारतस्य च देमहोदयेनाऽऽलभापोपनि-बद्धे 'संस्कृतकवीनामितिहास'नाम्नि पुस्तके समुल्लेखः कृतः । अवशिष्ट-योश्च पीटर्सन्, बुङ्ग्लर, आम्ब्रेस्टसूचीपत्रेषु यथाकम् नामनिर्देशोपलब्धिः । राजरोखरमतोऽपि वृत्तिदमरचन्द्रोऽरिसिंहस्य शिष्यः 'सहाध्यायी' वासीदिति श्रीधरभायङ्कारकप्रकाशितपुस्तकसूचनातोऽवगम्यते ।

ग्रन्थपरिचयः—एतस्यां काव्यकल्पलतावृत्तौ ये विषयास्तेषां तालिका विषयसूचीनाम्नाऽत्र सङ्गृहीता, परं ग्रन्थपरिचयावसरे सामान्यतः किञ्चि-दिहापि प्रदर्श्यते—शिष्टाचारं परिपालय प्रथममनुष्टुप्छन्दसः, भिन्नानामितरेषा-मपि छन्दसां च सिद्धिप्रकारः, तदुपयोगिशब्दसङ्ग्रहः, छन्दोषद्ववादसिद्धिः, वरण्यवस्तुस्वित्तिश्चेति प्रथमेप्रदाने ग्रन्थकृता प्रविपादितम् । द्वितीये-रूढयौगिक-मिश्रान् शब्दान् सविस्तरं विचार्य तादृशान् शब्दान् निरूप्याऽनुप्रासलक्षणिका-दिकं प्रविपादितम् । तृतीये-श्लेषस्य व्युत्पत्तिं सर्ववस्तूनामुद्दिष्टवस्तूनां च

वर्णनमद्भुतवर्णनप्रकारं च प्रपञ्च्य चित्रकाव्यप्रकार उपवर्णितः । चतुर्थे-
अलङ्काराभ्यासप्रकारमुपवर्ण्य वर्ण्यवस्तुनामाकारक्रियादिकं च प्रदर्श्य संख्या-
वाचकशब्दानां विशिष्टं वर्णनं कृत्वाऽन्ते समस्यापूरणप्रकारः प्रदर्शितः, एवं च
ग्रन्थसमाप्तिरपि कृता ।

अस्य वैशिष्ट्यम्—दशमशताब्द्यामवस्थितस्य राजशेखरस्य काव्य-
मौमांसाऽपि कचिदंशे कवितानिर्माणविधिमुपदिशति न पुनः साकल्येन ।
तत्र पुनः साहित्यस्याऽलङ्कारशास्त्रस्य वा विषयाः प्रतिपादिताः, तथाच सर्व
एव आकरग्रन्था एतादृशः । परं केवलं कवितानिर्मितिविधिं नैते प्रतिपादयन्ती-
त्यतिरोहितमेव विदुषाम् । प्रसिद्धस्य काश्मीरकस्य राज्ञोऽनन्तदेवस्य सभायां
वर्तमानो महाकविः सेमेन्द्रः कविकरठाभरणं नाम स्वल्पकायं कविताशास्त्रस्य
मूलतत्त्वबोधकं ग्रन्थं निर्ममौ, परमभ्यासकर्तृणां कृते न सोऽपि पर्याप्त इति ।
द्वादशशताब्दीकस्य जयसिंहसिद्धराजस्य समये निर्मिता जयमङ्गलाचार्योपज्ञा-
कविशिष्टाऽत्यन्तं स्वल्पेति साऽपि नोपयुक्ता सुतराम् । हलायुधकृतं कविरहस्यं
तु केवलं क्रियाप्रयोगवैचित्र्योद्बोधकमित्येकदेशीयमेव । इत्यभिदमापतितं यत्
अभ्यसितुः कृते तदिदं ग्रन्थरत्नद्वयं काव्यकल्पलता—कविकल्पलताभिधं
परमोपयोगितया भूषणायते । तत्रापि कविकल्पलता तु नैतस्याः काव्य-
कल्पलतायास्तुलनामारोहं क्षमा, साच साकल्येन एतस्या एवाऽनुकृतिः, बह्वंशेषु
तु सैव वर्णाबलिरक्षरशोऽनुसृता, कचिच्च ग्रन्थसारत्यायैतद्वृत्तो विस्तरोऽपि
संक्षेपं नीतः । 'असतोऽपि निबन्धेन'—इत्यारभ्य 'ऐक्यमेवाऽभिर्लभतम्'-
इत्यन्तः प्रथमप्रताने पञ्चमस्तबकस्य, तथैवाऽन्यत्रापि बहुत्र वर्तमानो
ग्रन्थोऽक्षरशोऽनुकृतिं भजते । एवं कवितानिर्माणोपयोगिग्रन्थेष्वयमेव सर्वेभ्यः
श्रेष्ठतामावहतीति वैशिष्ट्यमेतस्य सिद्धयति ।

समयनिर्णयः—सूत्रवृत्तिकृतौ वस्तुपालवोत्तलदेवयोः सत्ताकाले
विक्रमीयत्रयोदशशताब्द्यां न्यवसतामिति पूर्वमुपरिष्ठान् प्रदर्शितम् । 'सलेमसाहि'
इत्यपराभिधेयजहाँगीरनृपतिराज्ये निवसता तपागवच्छवासिह्रीरविजयसूरि-
शिष्येण शुभविजयगणिना विजयदेवसूरिप्रार्थनया शररसरसभूमि (१६६५) संमिते
चैक्रमे शतके काव्यकल्पलताया मकरन्दाख्या व्याख्या निरमायि । सचाऽयं
टीकाकृत् सप्तदशे शतके यदमुष्य ग्रन्थस्य टीकां निरमादित्यतस्ततः पूर्वमस्य
स्थितिरिति स्पष्टम् । अन्यच्च शार्ङ्गधरपद्धत्यां 'नामविशेषे शेषे' इति पद्यस्य देवेश्वर
एव कर्तृत्वेन निर्दिष्टः । शार्ङ्गधरपद्धतिसमयश्च विक्रमीयपञ्चदशशताब्द्या आरम्भः ।
ततस्तत्पूर्वं देवेश्वरस्य सत्ताकालः । अयं देवेश्वरः कविकल्पलताया रचयिता,
मालवाधीश्वरमहामात्यस्य वाग्मटस्य सूत्रोक्तं समस्यापूर्तिश्लोकं, त्रयोदश-
चतुर्दशशताब्द्यान्तरे शासतः चौहानवंशीयस्य राज्ञो हर्म्मोरमहोमहेन्द्रस्य
प्रशंसायां निबन्धनेति चतुर्दशशताब्दचारम्भकाले तत्तत्ताऽऽसीदिति ज्ञायते । सच

कविकल्पलताग्रन्थः प्रस्तुतग्रन्थादनन्तरं निर्माणपदवीमागत इति तत्त्वविदः । प्रस्तुतग्रन्थे अनुष्टुभः शासने पञ्चाक्षरोदाहरणे 'कुमारपाल भूपाल' इति पद्येन त्रयोदशशताब्दीकस्य कुमारपालनाम्नो नृपालस्यापि समुल्लेखान् स एव कालः समागच्छति । तथाच चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वं त्रयोदशशताब्दी विक्रमीया सूत्रवृत्तिकृतोः समय इति निर्बिवादम् ।

प्रस्तुतपुस्तकस्यादर्शः— एतस्य पुस्तकस्य पूर्वं वारद्वयं मुद्रणमभूत् । प्रथमं तावदस्मद्गुरुवरमहामहोपाध्यायश्रीहरामशास्त्रितैलङ्गसंशोधितं कार्यां १८८६ ईशवीयवत्सरे प्रकाशितं, द्वितीयं पण्डितवामनशास्त्रि-इसलामपुरकर-महारायैः सातुवादं संशोधितं मोहमय्यां १८९१ ईशवीयेऽब्दे प्रकाशितम् । तत्र महाराष्ट्रभाषानुवादमयं सृष्टिसूत्रं द्वितीयं पुस्तकं नास्माकमादर्शोपयोगि, यतस्तत्र केवलमनुवादो न मूलग्रन्थः, परंतान्येव संस्कृतोदाहरणानि तथैव न्यस्तानि । अपिचैतत्पुस्तकं भूमिकालेखनसमयेऽस्माकं दृष्टिगोचरतामुपागतम् । प्रथमं पुस्तकमेवाऽस्माकमादर्शत्वेन पुरो वर्तते । वस्तुतस्तदेवाऽऽदर्शपुस्तकमादाय प्रवृत्तमस्माभिरेतन्मुद्रणाय । मुद्रणारम्भे नातिशुद्धमपूर्णं चैकं हस्तलिखितं पुस्तकमस्माभिः सुहृद्भारद्वाजश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां तत् एवोपलब्धं ख०सङ्केतेन व्यवहृतम् ।

उपसंहारः— इत्थं पुस्तकद्वयमवलम्ब्यापि मुद्रितपुस्तकमात्रसाहाय्येन संशोधनं कृतम् । संशोधनकर्मणि गृहीतभारेणापि मया कार्यान्तरव्यप्रतया नतिमान्द्येन वा वदशुद्ध्यादि कश्चिद् दूरीकर्तुं नारायणत्वं, तत्राध्यापका अभ्येतारश्च मां क्षन्तुमर्हन्ति । भूमिका-प्रकरणसूची-विषयसूची-कारिकातुल्यमणि-कोदाहरणपद्यसूची-शुद्धिपत्रादिभिः पुस्तकसंस्करणरूपेण मदीयेन व्यापारेण यदि केषाञ्चिदपि कश्चिदप्युपकारः स्यात्तर्हि सफलपरिश्रममात्मानं मन्येय । यत्प्रसादादधिगतेन ज्ञानलवणेन कार्यं कर्तुं शक्तोऽहमभवं ते श्रीहमद्गुरुवराणां पूज्यपादाः सर्वदा मनसि निवसन्त्यति सान् सादरं स्मृत्वा मुद्रणाय प्रवर्तयित्रे श्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तमहोदयायाऽऽशीर्भिरभिनन्द्य पुस्तकादिप्रदानसाहाय्यं कुर्वद्भ्यः सुहृद्भ्यः श्रीवदुकनाथशर्मा एम्० ए०, खिस्तेश्रीनारायणशास्त्रि, - भारद्वाजश्रीगङ्गाधरशास्त्रि, वेतालश्रीअनन्तरामशास्त्रिभ्यः सस्नेहं शतशो धन्यवादान् प्रदाय विरम्यते वृथापहवितादमुष्मांस्लेखात् । आशास्यते च गुणैकपक्षपातिनो विद्वंसो मां वर्षयिष्यन्त्याशीर्भिरिति शिवम् ।

काशी,
रथयात्रा सं० १९८८

विदुषामनुचरः
होशिङ्गजगन्नाथशास्त्री ।

सूचना—पुस्तकस्य ४८ पृष्ठे २३ वंकी पठ्यताम्—

लिखावलीनिहताङ्गजन्मसहोनिषदोरुचीनिक्रामम् ।

प्रकरणसूची ।

विषयाः

१ छन्दःसिद्धिप्रदानः—

पृष्ठानि

(१—२८)

१	स्तवकः	अनुष्टुप्शासनम्	१—४
२	"	छन्दोऽभ्यासः	५—१४
३	"	सामान्यशब्दाः	१४—१९
४	"	चादः	२०—२४
५	"	वर्यस्थितिः	२४—२८

२ शब्दसिद्धिप्रदानः—

(२८—४७)

१	स्तवकः	कटयौगिकमिधाय्यः	२८—३३
२	"	यौगिकनाममालास्यः	३३—३६
३	"	अनुप्रासास्यः	३६—४३
४	"	लान्तिकास्यः	४३—४७

३ श्लेषसिद्धिप्रदानः—

(४८—१०५)

१	स्तवकः	श्लेषभ्युत्पादनम्	४८—६२
२	"	सर्धवर्णनम्	६२—६७
३	"	उद्दिष्टवर्णनम्	६७—७६
४	"	अद्भुतविधिः	७६—८५
५	"	चित्रप्रपञ्चः	८५—१०५

४ अर्थसिद्धिप्रदानः—

(१०५—१५४)

१	स्तवकः	अलङ्काराभ्यासः	१०५—११६
२	"	वर्यार्थोत्पत्तिः	११६—१२३
३	"	आकारार्थोत्पत्तिः	१२३—१२८
४	"	क्रियार्थोत्पत्तिः	१२८—१३०
५	"	प्रकीर्तकः	१३१—१४३
६	"	संख्यास्यः	१४३—१४८
७	"	समस्याक्रमः	१४८—१५४

* विषयसूची *

प्रथमप्रतानस्य

विषयाः—

पृ०

प्रथमे स्तवके—

- सूत्रायाख्याकृतेर्मङ्गलाचरणानुबन्धचतुष्टयप्रतिपादनम् । १
 कविताशास्त्रस्य समेदं प्रकरणोद्देशः । १
 प्रतानरूपप्रकरणस्य मेदानां स्तवकानां नामकरणम् । १-२
 छन्दःसिद्धिप्रताने प्रथमेऽनुष्टुप्छासने एकाक्षरादिसाध्य-
 पदस्थापनं, गुरुलघुविचारो, विशेषणैः पूर्तिकरणं च । २
 अनुष्टुप्छन्दसः षष्ठ्याचक्रादीनां नियमाः, प्रस्तारविधिः,
 गुरुलघुस्वरूपनिरूपणं च । ३
 कचिल्लघोसुं कत्वादिनियमः । ३
 वर्णनीयस्यार्थस्य वर्णादिना सविशेषणत्वं, समार्थकैर्बन्धा-
 विशद्वैर्घर्णनं, ध्रुवमोत्यादिभिस्तरसंयुक्तैरन्यैश्च पदैः
 वर्णनरूपेण कवितापूर्तिकरणविधिदर्शनम् । ३-४

द्वितीये स्तवके—

- दृष्टव्यदीर्घस्वरव्यवस्थया एकाक्षरेणाऽनुष्टुपादिकछन्दसां
 निरर्थकाक्षरमात्रसंयोजनेन छन्दोऽभ्यासः । ५
 तत्प्रसङ्गेन स्रग्धरागानां समवृत्तानां पुन्रपितामाद्यर्थसम-
 वृत्तानामार्थाद्वन्द्वस्य स्वरूपनिरूपणम् । ५-६
 चतुष्कतद्वितादिभिर्लाटानुप्रासादिजैः शब्दमेदजैश्च शब्दैः
 सोदाहरणं छन्दःसाधनदर्शनम् । ७-९
 कयादीनां दृष्टलोकचेष्टादीनां च वर्णनैः छन्दोऽभ्यास-
 समर्थनम् । ९-१०
 स्वेवामन्येषां वा पद्यानां तस्मिन्नेवाप्ये तत्रैव छन्दसि छन्दो-
 न्तरेषु वा परिवर्तनम् । १०-११
 छन्दःसिद्धयर्थं छन्दोमर्मज्ञानविधिः । ११
 यतिनियमस्तत्रियोजनप्रकारश्च सोदाहरणः । १२-१४

तृतीये स्तवके—

- छन्दःपुरणायैकाक्षरादीनामनुलोमप्रतिलोमविधया रचनो-
 पयोगितया छन्दोविशेषे च ग्राह्यानां सामान्यशब्दानां
 संग्रहः । १४-१९

चतुर्थे स्तवके—

- छन्दोवन्दं ब्रूते सानुप्रासोक्त्यादिना कविवकरणं, तत्र
 सानुप्रासोक्तौ सानुप्रासशब्दसंग्रहः, स्वोत्कर्षे प्रशंसार्थं
 सारसंग्रहः, परनिन्दार्थमुदाहरणसंग्रहश्च । २०-२४

पञ्चमे स्तवके—

महाकाव्यादिषु वर्णानां राजादीनां परिगणनं, नृपादिषु
वर्णस्य विद्यादेरपि संग्रहः ।

२४--२७

कविसमयस्य त्रिविध्यं, तत्राऽसतो नियन्धस्य, सतोऽप्य-
नियन्धस्य, जात्यादिनियमस्य नियमविशेषाणां च
प्रदर्शनम् ।

२७--२८

द्वितीयप्रतानस्य

प्रथमे स्तवके—

कूटयौगिकमिश्रभेदेन शब्दानां त्रैविध्यप्रतिपादनम्, तत्र
कूटस्य सोदाहरणमुल्लेखः ।

२८

गुणक्रियासम्बन्धैरर्थानुगमनरूपस्य यौगिकस्य शब्द-
जातस्य सोदाहरणपरिवृत्ति प्रपञ्चनम् ।

२९--३३

मिश्रस्याऽपि सङ्गृहान्तमुल्लेखः ।

३३

द्वितीये स्तवके—

समासव्यासहेतूनां योगार्हनाम्नां संग्रहः, तत्र सप्तम्यन्त-
मुद्देशवचनं, ततो यौगिकोल्लेखः ।

३३--३६

तृतीये स्तवके—

अनुप्राससिद्धये तादृशशब्दसंग्रहो वर्णनोपयोगी कृतः,
चित्रानुप्रासकरशब्दोन्नयनप्रकारप्रतिपादनं च ।

३६--४३

चतुर्थे स्तवके—

अभिधेयलाक्षणिकव्यञ्जकशब्दानां स्वरूपनिर्देशः ।

४३

लक्षणाविचारः सोदाहरणं तदुद्देशप्रतिपादनं, लक्षणार्ह-
शब्दसङ्कलनं, तस्य क्वचिदुपमेये उपमाने चारोपणम् ।

४३--४७

तृतीयप्रतानस्य

प्रथमे स्तवके—

श्लेषयुत्पादनविधिः, तत्र समङ्गाऽसमङ्गभेदस्तदुदाहरण-
प्रदर्शनम् ।

४८

समङ्गश्लेषे पूर्वाक्षरजोत्पन्नेन श्लेषसिद्धिः सोदाहरणा दर्शिता,
तथैवाऽन्त्याक्षरजोत्पन्नोपयुक्तशब्दसंग्रहः, नैकविधचातुर्येण

श्लेषसाधननिर्देशः, अन्ते च तदुचितशब्दसंग्रहः ।

४८--६२

द्वितीये स्तवके—

वर्णनीयस्य वस्तुनो वर्णाकारादिभिः श्लेषद्वारा सर्वविध-

वर्णनसाधनप्रकारः तस्योदाहरणद्वारा स्पष्टीकरणं च ।

६२--६७

तृतीये स्तवके—

श्लेषेणोद्दिष्टवस्तुद्वयस्याऽभेदकरणरूपोद्दिष्टवर्णनस्य पङ्-
विधत्तम् । ६७

सोदाहरणं श्वेतश्याम, रक्तश्वेत, पीतश्वेतरक्तश्याम, पीत-
श्याम, पीतरक्तानामभेददर्शनम् । ६७—७४

परमादिशब्दैरभेदप्रतिपत्तिः सोदाहरणा । ७४—७६

चतुर्थे स्तवके—

प्रत्ययादिभिर्लिङ्गविभक्तीनामभेदेनाऽद्भुतकरणविधिः

सोदाहरणस्तद्विस्तारश्च । ७६—८४

श्लेषभेदस्याऽऽपिधत्तं, तद्विभ्रमेद्विचारं, श्लेषेण यमको-
पायं ध्रुवकोस्यभेदेनामलङ्काराणामपि श्लेषसाध्यत्व-
मुदाहरणैः प्रत्यकारः प्रादर्शयत् । ८४—८५

पञ्चमे स्तवके—

स्वरभ्यञ्जनादिनियन्त्राणुरूपचित्रकाव्यस्य लक्षणं, व्युत्-
गृह्यादिरूपस्य चित्रकाव्यस्य चातुर्विध्यं च । ८५

भ्यञ्जनचित्रोदाहरणं तद्व्याख्या, तत्साधकैकाक्षरादि-
शब्दसंग्रहः । ८६—८७

एकार्थनानार्थैकवर्णादीनां भाष्यामव्ययानां चाऽर्थप्रतिपादक-

कोशाकारशब्दसंग्रहः । ८७—९२

एकारादिधातूनां सार्थानां संग्रहः । ९२—९४

द्वपक्षरचित्रकाव्योदाहरणं तत्साधककतिपयशब्दसंग्रहः । ९४—९६

स्थानचित्रं इत्यवस्थानादि सोदाहरणं प्रदर्श्य गतिचित्रेषु

गोमूत्रिकातुरगपदपादगतप्रत्यागतानामुदाहरणानि

दर्शितानि, ततोऽनुलोमप्रतिलोमशब्दसंग्रहश्च । ९६—१००

आकारचित्रेषु खङ्गयन्त्राऽऽदलप्रयाऽष्टारचक्रयोदशदल-

कमलबन्धान् प्रदर्श्य चतुर्विधव्युत्तस्य चतुर्विधपङ्क-

स्यापि सोदाहरणस्य प्रपञ्चनं विधाय द्वार्जिशक्कोष्ठकेषु

श्लोककरणविधिरूपदर्शितः । १००—१०५

चतुर्थप्रतानस्य .

प्रथमे स्तवके—

उपमालक्षणं, तदुभेदाः सोदाहरणाः, वाचकोपमानधर्माणां

प्रपञ्चनम्, एकस्य बहुधोपमानत्वं च । १०५—१०७

विभक्त्यादिविपर्ययादपि काव्यकरणम्, तोष्यादिभेद-

भिन्नत्वं चोपमायाः । १०७—१०८

विषयः—

५३

उपमासिद्धयै तद्वत्तत्वेद्वानसम्पत्त्याऽलङ्कारान्तराभ्यासः,
उत्प्रेक्षायाश्चकाः शब्दाश्च ।

१०९

रूपकालङ्कारप्रपञ्चः सभेदोदाहरणः ।

102-112

राजादिप्याशेषार्हाणां गुणानां, दोषाणां च भेदादिरूपेण
रूपकालद्वारस्य सोदाहरणं सिद्धिः ।

212-216

द्वितीये स्तवके—

अर्घ्योत्पत्तिं प्रति वर्णाकारादीनां हेतुत्वप्रतिपादनम्, वर्णा-
दिषु व्यस्तैः समास्तैर्वा पूरणम् ।

226-119

यर्णादिभिः सदृशे चस्तुनि सदृशवस्तुभावानालङ्कारैर्योजनम् । ११७

1 229

घर्णादीनां गुणानां सादृश्यादिनोपमेये रोपणम् ।

219

अथोपस्थये शुक्लरूपनोलरूपिद्वलघुसरपदार्थोपसंग्रहः
तदुदाहरणानि च ।

310-122

तृतीये स्तयके--

आकारेभ्योऽप्येतत्तये चतुरस्राकारादिपदार्थसंग्रहः
सोदाहरणः ।

123-124

अतुर्थे स्तवके--

मियातोऽय्योश्चिकथनं प्रकारान्तरेण ।

१२८-१।०

पञ्चमे स्तवके—

आधारपरिवारादितोऽर्थोत्पत्तये वर्यंजितस्य यस्तुमात्रस्य
नैकविधं योजनम्, उदाहरणैः स्पष्टीकरणं च ।

133-134

सदृशषट्कार्यानामप्यर्थोत्पत्तिं प्रति कारयतया वर्णाकारा-
दिभ्योऽतन्तरं प्रकीर्णकसदृशषट्सुसंग्रहः ।

23-243

पष्टे स्तवके—

एकादित्स्थामिनिदत्ताभिरयं पुरोकरणविधिः सोदाहरणं
प्रपञ्चितः ।

183-184

सप्तमे स्ववके--

समस्यापूरणादावसम्मवत्समस्यापूर्तये कल्पादिकल्पान्त-
वस्तुप्रतिपादनादिहापि लघूनां गुरुत्वस्य गुरुणा च
लघुत्वस्य कारणम् ।

54C-942

जगत्प्रपदार्थस्य कयापि विधया वैपरीत्यसम्पादनं,
तदुदाहरणानि च ।

282-142

यदिशब्देन यासत्यादिना स्वप्नादिना च समस्यापूर्ति-
करणं सोदाहरणम् ।

848-849

एकैकस्मिन् भुवने भुवनान्तराणामवतारविधिः सोदा-
हरणः, मुखाधिकृत्यकृत्यं च ।

743-544

दोषाकृतः सपरिचयं ग्रन्थसमाप्तिसूचकम् ।

192
193

काशीस्थ राजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षामु साहित्यशास्त्रिपरिज्ञायाम्

३ खण्डे २ पत्रे

काव्यकल्पलतावृत्तौ प्रश्नाः ।

१९२६

१ वादेऽनुप्रासयुक्तोक्तिः स्वोत्कर्षः परगर्हणम् ।

कुलनाम्नादिसंश्रयः स्वशास्त्राभ्यवधारणम् ॥

इयं कारिका व्याख्येया । अनुप्रासबुद्धौ बन्धादीनां पदार्थानामुदाहरणानि च
लेख्यानि ।

२ वर्णाकारक्रियासुसर्गैः सहस्रं वस्तु वस्तुनि ।

संयोजयेद्यथौचित्यमुपमाकार्यकादिभिः ॥

।हर्मा कारिका विरूपकतया व्याख्याय सहस्रवस्तुयोजनरीतिं प्रदर्शयत ।

१९२६

१ छन्दःसिद्धिप्रतापस्य कति स्तम्भकाः ? तेषु च प्रत्येकं प्रतिपादितार्थस्य

समासतो विरूपणपुरातनं छन्दःसिद्धिप्रकार उदाहरणमुत्तेन प्रदर्शयताम् ।

१९२७

१ मधुसर्गोद्यमदृष्टमराजोत्तमैर्विशेषणक्षितैः ।

वन्ते किमाविरोधस्यारैः काव्यं महाऽद्भुते भवति ॥

हर्मा कारिका सम्पद्य व्याख्याय तथाविधे महरभूभुते काव्यमुदाहरणमुत्तेन
प्रदर्शनीये, मद्रुमभीयं च तत्रोपस्थात् प्रदर्शितं सत्यम् ।

१९२८

१ यतिमङ्गो नाम कीदृशः, कदाऽस्ती दोषतां बहति कदा नेति सोदाहरणं प्रदर्शय ।

१९२९

१ गुरु स्याद्व्युत्पन्नान्ते कदाचिद्व्युत्पन्नं वा गुरु ।

उदाहरणजातेस्तद् इयं सौम्य विरूपणम् ॥

१९३०

१ वसन्तविषये श्रुतिः कवीनामस्ति कीदृशी ।

वसन्ततिलके वृत्ते मधुरं निषेधान् ताम् ॥

२ श्लेषसाधनसम्पत्तिं काव्यकल्पलतादिताम् ॥

यद्ये हरिहरश्लेषविषया सम्प्रदर्शय ॥

१९३१

१ वर्गादिभिर्विभिन्नस्वोद्दिष्टे वस्तुद्वयस्य यत् ।

अभेदः क्रियते श्लेषात्तस्यादुद्दिष्टवर्णनम् ॥

उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमियं कारिका व्याख्येया ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदरिसिंहनिर्मितसूत्रमाहिता

श्रीमदमरचन्द्रविरचिता

काव्यकल्पलतावृत्तिः ।

विमृश्य बाह्म्यं ज्योतिरमरेण यतीन्दुना ।

काव्यकल्पलताख्येयं कविशिक्षा प्रतन्यते ॥ १ ॥

सारसङ्घतामृतमहाणं वृष्णिमेन्द्रोर्मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितामहस्यम् ।

किंचिच्च तद्वचितमात्मकृतं च किंचिद्वाक्याख्यते स्वरितकाव्यस्तोऽत्र सूत्रम् ॥

शास्त्रारम्भे(१) शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतामस्कारपूर्वं शास्त्रस्याकर्षां प्रेक्षा-
त्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनमुक्तमभिधेयं बाह्—

धाचं नत्या महानन्दकरस्तकाव्यसम्पदे ।

कविशिक्षामिमां यच्चि काव्यकल्पलताद्वयाम् ॥ १ ॥

धाचं नत्येति श्रेयोदेहः, भेषसा हाविष्णेन शास्त्रसमासिर्भवति, महानन्दकरं
यस्तत्काव्यं सत्यं वा सम्पद् वृद्धिस्तदर्थम्, सद्यो रसास्वाद्यजन्मा विगलितवेषा-
न्तरा परमहारसास्वादसोदरा परप्रीतिर्महानन्दः, इदं सर्वप्रयोजनोपनिपद्भूतं कवि-
सहृदययोः काव्यप्रयोजनम् । कल्पलताऽपि सङ्कल्पमात्ररुम्बश्वेन महानन्दकरी सत्का-
व्या सन्निर्देष्टव्या वा सम्पद् तदर्थं स्यात् । महानन्दः प्रयोजनं, तदुक्तं सत्काव्यमभिधेयं,
शास्त्रमभिधायकं, तयोर्मिथानामिधेयलक्षणः सम्बन्धः । धेयं सगमम् ।

शास्त्रसङ्ग्रहमाह—

चत्वारोऽत्र च्छन्दःशब्दश्लेषार्थसिद्धिनामानः ।

क्रमशस्तताः प्रतानाः पञ्चचतुष्पञ्चस्तभिः स्तवकैः ॥ २ ॥

सिद्धिशब्दः प्रत्येकं ध्येयः, स्तवकमेकया यथासंख्यम् । अत्र काव्यकल्पलतायां
छन्दःसिद्धिप्रतानः पञ्चभिः स्तवकैः, शब्दसिद्धिप्रतानश्चतुर्भिः स्तवकैः, श्लेषसिद्धि-
प्रतानः पञ्चभिः स्तवकैः, अर्थसिद्धिप्रतानः सप्तभिः स्तवकैः इत्येते तत्रा विस्तीर्णाः ।
लताधर्मत्वात् प्रतानस्तवकारोपः ।

क्रमेण स्तवकानां नामान्याह—

अनुष्टुप्छासनं छन्दोऽभ्यासः सामान्यशब्दकः ।

धादो वर्यमिथितिः पूर्वप्रताने स्तवका मताः ॥ ३ ॥

कृद्योगिकमिश्राख्या यौगिकाह्वानमालिका ।

अनुप्रासो लाक्षिको द्वितीये स्तयकाः स्मृताः ॥ ४ ॥

श्लेषचतुष्पादं सर्ववर्णनोद्दिष्टवर्णने ।

अद्भुतं चित्रमित्येते तृतीये स्तयकाः कृताः ॥ ५ ॥

तुयं पुनरलङ्काराभ्यासवर्णनोद्दिष्टक्रियाः ।

प्रकीर्णकाभिधः संख्यासप्तस्ये स्तयकाः स्थिताः ॥ ६ ॥

इति शास्त्रसंज्ञः ।

काव्यस्य छन्दोमूलत्वात् प्रथमं छन्दःसिद्धिप्रतानः, तत्र पूर्वमनुष्टुप्प्रसन्नं यथा—

आदौ साध्यपदं स्थाप्यम्

आदौ प्रथमं साध्यमवश्यं प्रयोज्यं पदं कारयेत् । एकाक्षरादीनि साध्यपदानि यथा—धीः, लक्ष्मीः, कमला, कमलजा, जलधिजा, दुग्धाग्निधुत्री, दुग्धाग्निधनया, दुग्धाग्निभोनिधिसम्भूता ।

एकादिद्विलघु द्वयात् ।

एको ह्रस्वो दीर्घो वा कौ आदौ ययोस्तौ एकादौ, द्वौ लघू यत्र पदे तदेकादिद्वि-
पदं जलधिजा-वारिधिजादि द्वयाङ्गद्वयात् स्थाप्यम् । यथा—असौ जलधिजा
देवी, इयं वारिधिजा देवी ।

ह्रस्वादिद्विलघुपदस्यादौ लघू गुरुलघू च न प्रयोक्तव्यौ । यथा—इह जलधिजा
देवी, यत्र जलधिजा देवी ।

पञ्चाक्षरं समासे के विभक्तिभ्रंशनि स्यरे ॥ ७ ॥

पञ्चाक्षरं पदं कुमारपाल-क्षीराग्निधुत्रीप्रभृतिपदं समासेन कप्रत्ययेन वा विभक्ति-
भ्रंशोद्भूता कुरःसम्भवेन वा स्थाप्यम् । यथा—कुमारपाल भूपाल, क्षीराग्निधुत्रिका
सेवम्, कुमारपालको राजा, कुमारपाल उहासी ।

स्याच्चतुष्पञ्चपङ्क्तस्य ग्रान्ते विषमपादयोः ।

चतुष्टयाक्षरं पदं दशरथादिकं पञ्चद्वयाक्षरं पदं कमलरत्नादिकं पद्मद्वयाक्षरं पदं
सप्तदशरथादिकं प्रथमवृत्तीकादयोः ग्रान्ते चतुर्विधिकर्तव्यः प्रायः सर्वगुरुभ्यो निश्चिता-
न्तगुरुभ्यो वा पस्तः प्रयोक्तव्यम् । यथा—गृध्रीनाथो दक्षरथः, अपवा— तदा नृपो
दशरथः, विष्णोरेव वज्रज्वनं, सयं सप्तमरणम् ।

शेषं विशेषणैः पूर्णम्

शेषं काव्यं विशेषणैः पूर्णं क्रियते ।

तूर्णं काव्यमदं पदम् ॥ ८ ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रयुज्यमानं पदं तूर्णं काव्यमदं भवति । अस्तुदुनि प्रायः परस्पर-
वदनेनाभ्यासः क्रियते ।

अनुष्टुभि सनौ नाद्यात् तुर्यात्स्याद्योऽक्षराद्वक्त्रम् ।
 पथ्यावक्त्रं भवेत् तुर्याद्वर्णाजो युग्मपादयोः ॥ ९ ॥
 ऊजे तुर्यान्वयभरमसैर्नविपुलादयः ।
 आस्योजे प्रायस्तुर्यो गुर्युजि पद्भ्यो लघुर्ध्रुवः ॥ १० ॥
 वर्णमात्राभिधं द्वेधा छन्दः पद्यं चतुष्पदी ।
 मर्यो रसौ तजौ मनौ स्युरष्टौ वर्णगणाधिकाः ॥ ११ ॥
 मल्लिगुर्यो मुखलो मध्यलघू रस्तथान्त्यगुरुमाक् सः ।
 तोऽन्तलघुर्जो मध्यगुरादिगुरुर्मध्य नल्लिलघुः ॥ १२ ॥
 नास्मा दतचपया द्वित्रिचतुष्पञ्चपट्कलाः ।
 मात्रागणाः स्युर्भेद्विधिविज्ञाष्टत्रयोदशैः ॥ १३ ॥
 पूर्वं सर्वगुरोः पादाक्षगुराद्यगुरोरधः ।
 अन्त्यं तूपरिषद् भूयो लघुराद्यगुरोरधः ॥ १४ ॥
 आदौ स्युर्गुरयो यापत् पादः सर्वलघुर्भवेत् ।
 प्रस्तारः कथितो वर्णच्छन्दसामिति कोविदेः ॥ १५ ॥
 आद्याद् गुरोरधो ह्रस्वमप्रयं तूपरिपक्षिणैत् ।
 आदौ लघुं गुरुं तूने मात्राजातिषु सम्भवेत् ॥ १६ ॥
 एकमात्रं ऋजुह्रस्वो लघुर्ध्रुवो गुरुः पुनः ।
 श्वको दीर्घो विसर्गान्तः सानुस्वारो द्विमात्रकः ॥ १७ ॥
 अहादिसंयुते वर्णे न्यञ्जने चाप्रगे ल् गुरुः ।
 पादान्ते वा लघोर्मत्वं घंशस्यादिषु नो पुनः ॥ १८ ॥

अहादि यथा—

तत् द्विवाग्नद्विषो मम हीरभूच्छतिषेऽपि दुर्तं न पुनः ततः ।

वदुलभामामेवद्वतामसं मम प्रिये क समेप्यति तत्पुनः ॥

सौमप्रयत्नोच्चारणे हादाद्यपि लघुर्गुरुः ।

वर्द्धभारेषु केशान्वा सुतमीन इव हृदः ॥ १९ ॥

विशेषेणोपायमाह—

विशिष्टार्थो वर्णाऽऽकाराऽऽघाराऽऽधेयक्रियादिभिः ।

वार्धः पदार्थो वर्ज्येन, आकारेण, आधारेण, आधेयेन, क्रियाया आदिसम्बन्धान् परि-
 वादादिभिः सविशेषणः क्रियते । यथा—

धूर्जमेन्दुः सिन्धुपञ्चाशः सङ्गतोऽम्भामुपपद्य् ।

कलाकलारकलितो वपमानन्दनो वधौ ॥

तथा तुल्यधिया चारुर्बन्धुव्योरो रिपुः सुहृद् ॥ २० ॥

तथा वन्दोऽर्थो वन्दोदिभिष्वुत्तवानां पदव्यवस्थायां शेषेण चारुर्बन्धुव्योरो वा

शत्रुर्वा मित्रं वा भयनीयः । यथा—

भवद्यगोमतो भावि स्मेरकुन्देन्दुसुन्दरः ।

हारहारकमन्दारकैशासोदरसोदरः ॥

कपूरपूरस्फूर्चैः शरदभ्रप्रमारिषुः ।

ऐरावततुषारादिनेपमित्रं क्षमापते ॥

पुनर्विद्येनगोरायास्तस्माद्—

गुणात् श्रिया युतम्राजिरोचिष्णुद्योतितादयः ।

गुणाद्वर्ण्यवर्जितैः परतः श्रोत्रद्वयैतदुपलक्षणात् स्वमोक्त्याशोभाकलाकान्ति-
भावप्रत्ययादयः कथाः, ततस्तत्परतः समासेन युतायां म्राजिष्णुरोचिष्णुद्योतितायां-
द्वयम् । क्वापि श्रोत्रमृत्तिसद्भाद् विनापि केवलगुणादयः परतस्तथा, क्वचिदसमासे-
नापि युतायां द्वयो योज्याः । यथा—

द्योगश्रोतसंयुतो भानुवृत्तलक्ष्मीसमन्वितः ।

अङ्गुर्नां शोभया ध्येणो गमनस्थितिसङ्गतः ॥

श्यामलघुतिविभ्राजो गर्जितोचिष्णुवैभवः ।

विद्युता द्योतितः प्रीति स्तनवित्तुस्तमोत्पथम् ॥

तुल्यादमी सहग्राजिष्णुमुल्याः पूर्वं जितादयः ॥ २१ ॥

तुल्याद्वर्ण्यैव कर्णादिभिः समायात् परतोऽसौ पूर्वोक्तरीत्या युतायां यास्तथा सह-
गर्भाश्च जिष्णुसैवजयिजित्वरजितमुल्याश्च तथैतदुपलक्षणात् स्पर्द्धाधिकारिभिर्भस्मक-
विद्वन्मत्तजैकादयो योज्याः, तथा तुल्यात्पूर्वं जित-भस्मित-विद्वन्मत्त-धिकृत-
न्यक्तृत-मिहृत-परामृत-भवेद्विहित-अवगणित-अवमावित-विरक्तृत-मयःकृत-तर्जि-
तादयो योज्याः । यथा—

चण्डश्रोतसुता कीर्तिः कर्षून्म्राजिवैभवः ।

यस्य गङ्गोर्मिरोचिष्णुः कुन्दभोषोतिता यमौ ॥

कैलाससदृशे रणे विष्णुबद्धांशुजिष्णुमम् ।

यद्यशो विधुधिकारि तुषारादिविद्वन्भवम् ॥

जितपार्श्वक्षीतांशु परामृतमवाचलम् ।

निर्मस्मिततुषारादि नाति मूष भवद्यशः ॥

इति श्रौजितदत्तमुनिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलताकवि-

सिंहावृत्तौ छन्दःसिद्धिप्रदाने प्रथमेऽनुष्टुप्भासने स्तवकः प्रथमः ॥

एकविंशत्यक्षरम्—विज्ञेया खगधराऽसौ मरुमन्यया वाहवाहैर्यतिथेत् ।

अर्द्धसप्तमम्—अयुति ननाता भवन्ति पादे युजि च नजौ जसगाश्च पुष्पिताया ।
विषमे सप्तमा गुरु ॥ मे ह्युः सप्तमा यौ यदि मालमारिणो सा । पृतावौपच्छन्दसिक-
मेदी । विषमे सप्तमा गुरुः सप्ते सप्तमा एवौ तु तदा प्रबोधिता, अथ व्रीतालीष-
भेदः ।

अथ आपोलक्षणम्—

यस्यां सप्तचतुरकलाया गुरुश्च जगलो न विषमे स्यात् ।

जः पष्ठोऽर्धं नलघुर्को पूर्वाद्धं जगुर्मामार्याम् ॥ २३ ॥

पष्ठे द्वितीयलात् परके नले मुखलाच्च यदिह पदघटना ।

अपरार्धे पञ्चमके मुखलादिह भवति पष्ठे लः ॥ २४ ॥

अथ लभावाच्छन्दो मरुतच्छन्दोरक्षावल्यांशेभ्योऽपि । पुनश्छन्दोभ्यासोपायमाह—

चतुष्कतद्विताण्यातकृतस्यादिस्थादिसम्भवैः ।

कर्तृकमादिसित्यादिविभक्त्युत्पत्तिरुपज्ञः ॥ २५ ॥

समाससंश्रितैर्नाममालोत्पैर्योगिकैरपि ।

निरर्थैरर्थसंयुक्तैर्लाटानुप्राससंयुतैः ॥ २६ ॥

पङ्क्तापासम्भवैः शब्दैरभ्यसेच्छब्दभेदजैः ।

शब्देति सर्वत्र सम्बन्धनोपमा । चतुष्कताद्वैर्षया—

दण्डार्धं सा गता नारी दधोर्धं हि नदीपते ।

मधुरं बभूव सा तरेहा सेवमाह्वता ॥

उद्धितशब्दैर्वैया—

इदानीमधुना सद्यः कुत्र यत्र यथा तथा ।

सर्वथा सर्वदा धीमान् श्रुत्वाऽनेकधा कथम् ॥

आश्रयात्तशब्दैर्वैया—

करोति तनुते वेति वक्ति जायति गृह्यति ।

मुह्यते मध्यमवि स्तसि स्तीति रीति ग याति च ॥

कृत्वाशब्दैर्वैया—

अलङ्कुरिष्युच्छन्दोदभासस्तृह्यालरः ।

संविधाय विवातुं स भेषिवात् कृतवानपि ॥

स्वादिशब्दैर्वैया—

हंसो हंसो शुभो हंसा हंसं हंसौ च हंसकान् ।

हंसेन वरहंसाभ्यो हंसेहंसाय शोभिने ॥

हंसाभ्यां राजहंसेभ्यो हंसात् हंसस्य हंसयोः ।

हंसानां श्वरो हंसे हंसयोर्हंसकेभ्यपि ॥

पाल्य पाके वस बाला बाली बाले मनोरमे ।

बाला बालया बालाम्यां बालाभिः प्रतिवासरम् ॥
 बालायै वरबालाम्यां बालाम्बस्तदन्तरम् ।
 बालाया वरबालाम्यां बालाम्बोऽपि निगन्तरम् ॥
 बालाया बालयोर्नित्यं बालानां विभ्रमस्तृशाम् ।
 बालायां बालधोरेव बालास्तु सङ्गच्छस्वपि ॥

त्वादिसम्बन्धैर्यथा—

करोति कुस्ते नित्यं ते कुर्वन्ति करोपि किम् ।
 कुस्तेः कुस्ते स्पष्टं करोमि वित्तमेमि च ॥
 कुर्वेः कुर्मो वयं कर्षे' कुस्ते कार्यमुत्तमः ।
 कुर्वति कुर्वते देवाः कुस्ते त्वं स्पोगिस्तः ॥
 कुर्वाणे कुस्ते कुर्वे कुर्वते कुर्मि वयम् ॥

भूयं सधैकालविमत्तिषु । कर्तृकर्मादिसम्बन्धैर्यथा—

कर्तुं करोति दत्तोऽयं कर्मिर्दत्ते हिंसाय माम् ।
 कृष्णस्वतन्त्रि कर्णानि राक्षो धर्मं हृदा मतिः ॥

त्वादिविमत्तिविशेषजैर्यथा—

प्रविशन्ति पुरे कृन्ता हे सिन्धु वड सर्वदा ।
 मातरं मातुरस्मार्थेन मातुराप्येति मातरम् ॥

त्वादिविमत्तिविशेषजैर्यथा—

स्म पुराधीवते तेनेति इ स्म कथयत्यदः ।
 वसन्तीह पुरा छात्रा राघवो भाषते खरा ॥
 ऊपुरात्र पुरा छात्रा वभाषे राघवस्तदा ।
 पुराऽवसन्निह छात्रास्तदाऽभाषत राघवः ॥
 पुराऽवास्तद्विह छात्रास्तदाऽभाषिष्ट राघवः ।
 वाक्च भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते पुरा इवो भुङ्क्त इत्यपि ॥

समाससंज्ञितैर्यथा—

मीलोर्यलं जादस्ती केवलाद्यं भवोरकम् ।
 पद्मपूली छलप्राप्तो मोहितं यामनिर्गतः ॥
 आरुढवान्नो घृष्टः पञ्चशतवपिप्लवाः ।
 पीतञ्जलप्रोषानहं स्वादुष्कुम्भमधिष्ठि च ॥

नाममात्रशब्दैर्यथा—

घात्री घट्टन्धरा भूमिः काननं विपिनं धनम् ।
 राजा पृथ्वीपतिर्भूपः समुद्रोऽपुथिवारिधौ ॥

भौगोलशब्दैर्यथा—

सितीशः हमापतिः हमापः क्षोणीनाथः क्षमापतिः ।
 छलप्राप्तः श्रीपतिः श्रीपः स्वर्गनाथः स्वर्गनाथरुः ॥

निरपेक्षधा—

सकाकायमसागचसमासाविहरदस ।

सगावगावसासोतानोरासकधोमधी ॥

सार्धैर्वेधा—

तर्णको वर्णकश्चैव कर्णकश्चिप्रपर्णकः ।

कुण्डं मुण्डं महामोकं स्तोके सङ्कुलसङ्गुरौ ॥

छाटादुप्राससम्भवेयथा—

यामिनीं यामिनीनाथो मेदिनीं मेदिनीश्वरः ।

मलिनीं मलिनीकान्तस्तोषयामास तोषयान् ॥

पङ्कभाषासंश्रितैर्वेधा—

संस्कृतं प्राकृतञ्चैव शौरसेनी च मागधी ।

पैशाचिकी चाऽपभ्रंशं पद् भाषाः परिकीर्तिताः ॥

संस्कृतं प्रस्तुतोक्तमेव । प्राकृतभवेयथा—

सम्पया सरिया एसा दीहाक धण्डं धिण् ।

वीसा लीसा कुहो किम्पि केसुर्ब किं सुयं तहा ॥

सम्पत्सगिदेया दीर्घायुर्धनुपन्थेनुः ।

विज्जस्मिन्नास्तुतः किमपि किंशुकं किं धुतं तथा ॥

शौरसेनीभवेयथा—

कुदो अम्पेउरं दाव पदिण्णापुंसं कथम् ।

नाथो भविम मोदूज भविस्सदि कस्सिस्सदि ॥

कुताः अन्तःपुरं तावत्प्रतिशापूर्वं कथम् ।

नाथो भविता भूत्वा भविष्यति कस्सिप्पति ॥

मागधीसम्भवेयथा—

एते सुपुलिते विजाहले ज्ञानादि सत्पिथे ।

कण्ठका वल्लभं पण्णा पण्णाहं पण्णवज्जिथे ॥

एव सुपुरुषः विद्यापरो जानाति सत्पित्तः ।

कण्ठका वरणं प्रज्ञा पुण्याहं पुण्यवज्जितः ।

पैशाचीभवेयथा—

कुटुम्बकं हितपकं जातिसो तातिसो पुणे ।

भरिआ कसई सको सङ्को गन्तून एण्ववी ॥

कुटुम्बकं हृदयं यादशः तादशः पुणः ।

नार्यो कष्टं स्वर्गः सङ्घः गत्वा पार्दवी ॥

अपभ्रंशभवेयथा—

तद्ये गिरिहो जोसो जिम्वलम्मुहु संकुरु ।

जहिं तहिं ह्यामि कयो कदाहुं सव आगदो ॥

सकः गिरिः यथा कंगुलः बाहुरः ।

यत्र तत्र स्वामिन् स हो कुतः मगवन् आगतः ॥

शब्दभेदजैर्व्या—

घर्णनिकस्य शब्दस्य सर्वान् नवनवस्वरैः ॥ २७ ॥

संयोज्य जनिता ये ते शब्दाः स्युः शब्दभेदजाः ।

अनुप्रासेषु चित्रेषु सोपयोगा मपन्त्यमी ॥ २८ ॥

पद्या—

का कू किरि कीरः कूर कुरकोरकौ ।

कुर्कुरः कर्करः कारा राका रूकोऽकुरः क्री ॥

रिरी शेरौ रिराकरः करीराकररुक्ताः ।

काककेकिककूककूरकौकाऽकूकेकराः ॥

पुनरुपायान्तरमाह—

कथापुरादिसर्वायं दिनकृत्यादियणैः ।

लोकानां दृष्टचेष्टाभिः छन्दोऽभ्यासं समर्थयेत् ॥ २९ ॥

कथा रामायणभारतादयः । कथाभिर्व्या—

अस्त्यवोऽप्या पराऽप्योऽप्या पुती स्वर्गपुत्रीसमा ।

तस्यां दशरथो राजा सम्भूद् भूरिविक्रमः ॥

तनयाः समजावन्त वत्सास्तस्य भूपतेः ।

रामो सद्यमभरतशत्रुघ्न इति नामभिः ॥ इत्यादि ।

पुरादिवर्णनैर्व्या—

पुरश्चकुमारमग्निप्रवाणस्तदूतजलधिबनगिरयः ।

रविचन्द्रोदयपरिणयकृतुमधुमलकेलितविहङ्गाः ॥

ध्वस्तध्वान्तभरं (१) स्ववैष्मविस्मैसरिमभिः ।

राजधामी दिनस्येव तत्पुरं धोतते सदा ॥ इत्यादि ।

सर्वायं वर्णनैः, ये केपि पद्याः ह्यगोचरीभवन्ति ते वर्णनैः, यथा—

स्थाली भावि विशालेयं सिद्धाक्षपरिपुष्ता ।

भूरिकर्पूरसौरभ्यैरभ्योभिः कोमते घटः ॥

दिनकृत्यवर्णनैर्व्या—

अयमुद्यमवान् माझे सुहृते निदबोन्निस्तः ।

सद्यः सद्यः पस्तिवन्ध चक्रे देवगुहस्मृतिम् ॥

वमत्कारपरावर्तपरावणप्रभाः क्षणम् ।

स्तिप्त्वा बालमुवं गत्वा देहकिन्तां विनिर्ममे ॥

सदनं पुनरागत्य विदधे दन्तधावनम् ।

स्नातमाधाय शुद्धात्माऽऽनर्चं देवं जगद्गुरुम् ॥ इत्यादि ।

लोकानां वा वेष्टा ददते तां सा काम्यकन्ये न काशी, यदा—
 पुण्याणि धामिदेशेऽसौ हृत्वा क्रोधाति कामुकः ।
 सामूहिकोऽपि सामूह्यमात्म्य पदपाऽर्पयत्यसौ ॥—
 मित्रेण समसह्यस्वयमारचयत्यहो ।
 अथ हृष्टो हृष्टयुधैरथ आपति गावाम् ॥

गुह्यरायान्तमाह—

तद्वर्णान्यपदैः स्वान्यश्लोकार्यपरिवर्तनात् ।
 तत्रैव छन्दस्यभ्यस्येदन्त्यच्छन्दोन्तरेष्वपि (१) ॥ ३० ॥
 स्वकृतं यत्कृतं वा श्लोकं तद्वर्णेन च यदैः पदैश्चेन्नैव छन्दसा छन्दोऽन्तर्भावो दत्तमिति ।
 यथा तत्रैव छन्दसि—

प्रत्यर्षिपृथिवोपासतमोज्ज्वलरिवाकरः ।
 मोक्षितवृत्तिपञ्चमो शत्रुते पृथिवीपतिः ॥
 प्राप्नोतीत्यर्थोऽन्त्यच्छान्तपिध्वसर्वाशुमान् ।
 अथवृत्तिपञ्चमोदः सोमते भूमिवरुणः ॥
 प्रतिफलसमाप्तमितिरोन्माप्तमानुषान् ।
 अथान्यश्लोकोवाहः स विभाति भुयो विभुः ॥

छन्दोन्तर्भावो—

प्रत्यर्षिपृथ्वीद्वयं च विनायकान्तर्भावविध्वंसनवासेन ।
 समोत्तिवृत्तिवृत्तिरवाहो विध्वंसनवाहो विभाति ॥
 दुर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विनायकविध्वंसनवाहो ॥
 मोक्षितवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 मूर्धरातिवृत्तिपञ्चमोदः च विभाति ॥

मातिन्यामेव यथा—

अदन्तिवृत्तिरवाहोद्वयं च विनायकविध्वंसनवासेन ।
 निशि हृत्पतिपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥
 अगुह्यरविपञ्चमोदः च विभाति ॥

(१) तत्रैव छन्दसा छन्दोन्तर्भावो दत्तमिति—इति संपुल्लके वाक्यः ।

प्रगतदपतिरात्रोमौलिकोटीरकोटीरुदिकरविजलान्तःशोभमानाङ्घ्रिपद्मः ॥
पदे परकृतान्यपि कान्धानि पद्मान्तरेषुदोन्तरैश्चन्दःसिद्धये परावर्तयेत् ।

मङ्गेरोन छन्दसं शानोपायमाह—

किथन्मात्रेषु सिद्धेषु छन्दःस्वम्यासतः सुधीः ।

शेषाणां छन्दसां सिध्यै छन्दोमर्माणि चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥

यथा—भद्रिकायामन्ते गद्यमर्थो रघोदत्ता । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोऽन्तगुरोः प्रागधिक-
छन्दुना इन्द्रवज्रावशस्ये भवतः । विदुष्यामन्त्यवर्णद्वयात् प्राक् छन्दुना मोटकम् । मोटके
पूर्वगुहस्थाने काम्पां सोटकम् । रघोदत्तायामादौ गुल्फा ललिता । वंशस्ये सप्ताक्षरापे
छन्दुना मन्त्रुमापिणो । रघोदत्तायामादौ काम्पां नन्दिनी । स्वागतार्था प्रथमं काम्पां
कुटजम् । वंशस्ये पूर्वछन्दुना सुदन्तम् । इन्द्रवज्रायां चतुरक्षरापे नगणेन वसन्त-
तिलका । शालिण्यां चतुरक्षरान्ते चतुर्गुणमिश्रिषा । वसन्ततिलकायाः प्रान्तगुरोः
प्राक् छन्दुना सुदहकः । शिखरिण्याः प्रान्तगुरोः प्राक् छन्दुद्वयस्थाने गुल्फा
जयानन्दम् । शालिण्यां चतुरक्षरापे नवाम्पां मन्दाक्रान्ता । छन्द्यां सप्ताक्षर-
प्रान्ते नवाम्पां काञ्ची । मन्दाक्रान्तायां चतुरक्षरापे छन्दुना चन्द्रकेला । मन्दा-
क्रान्तायां चतुरक्षरापे गुल्फा कुक्षमितलतापेक्षिता । इस्थियामादौ छन्दुना ललितम् ।
मन्दाक्रान्तायामादौ काम्पां मेघविल्लूजिता । शार्दूल्ये आद्यगुहस्थाने काम्पां
मत्तैमविक्रीडितम् । शार्दूल्ये प्रान्तचतुरक्षरास्थाने नगणेन शार्दूल्यलितम् । मेघ-
विल्लूजितायां पञ्चसरापे छन्दुना शोभा । काञ्च्यां सप्ताक्षरापे काम्पां विप्रमाता ।
काञ्च्यां सप्ताक्षरान्ते नगणेः अगधरा । काम्पां सप्ताक्षरापे नगणेन अगधरा-
यामाद्यगुहस्थाने । काम्पां महासगधरा । शार्दूल्यविभोडितान्ते सङ्गीर्विभ्रम-
यतिः । प्रमिताक्षरायामाद्यपञ्चाक्षरैः पर्यन्ते शिखैर्दुवक्किन्वितम् । अगधराया
आद्यसप्ताक्षरैर्हंरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैर्जया । अगधराया आद्यसप्तक्षरैः शार्दूल्य
प्रान्तसप्ताक्षरैर्दोस्त्वा । माङ्गिण्या आद्याष्टाक्षरैः शार्दूल्ये प्रान्तसप्ताक्षरैश्चन्द्रो-
द्योतः । माङ्गिण्या आद्याष्टाक्षरैर्हंरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैस्समालिनी । मन्दाक्रान्ताया
आद्यदशाक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैर्मन्दनललिता । शिखरिण्या आद्यचतुरक्षरैः
शार्दूल्ये प्रान्तद्वादशाक्षरैः कामलता । मन्दाक्रान्ताया आद्यदशाक्षरैः शार्दूल्ये प्रान्त-
सप्ताक्षरैर्हंरिणी । इस्थिया आद्यदशाक्षरैः शालिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैः पद्मम् । इस्थिया
आद्यदशाक्षरैः शार्दूल्ये प्रान्तसप्ताक्षरैः रोहिणी । अगधराया आद्यसप्ताक्षरैः शार्दूल्ये
प्रान्तैकादशाक्षरैः काञ्ची । चन्द्रकेलाया आद्यैकादशाक्षरैर्हंरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैः
चलम् । चन्द्रकेलाया आद्यैकादशाक्षरैः शार्दूल्ये प्रान्तसप्ताक्षरैः केसरम् । इस्थिया
आद्यैकादशाक्षरैः शालिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैश्चन्द्रमाला । शिखरिण्या आद्यदशाक्षरैर्हंरिण्याः
प्रान्तसप्ताक्षरैर्मकरन्दिका । शिखरिण्या आद्यद्वादशाक्षरैः शार्दूल्ये प्रान्तसप्ताक्षरैः
छाया । अगधराया आद्यचतुरक्षराक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैः खद्वय । इत्यादि
स्वतुष्ट्याऽप्युक्तम् ।

अथ वतिशिक्षामाह-

पादान्ते आद्याक्षरविच्छिन्नपादान्तयोर्यतिः क्रियते ।
लुप्तलुप्तविभक्तिकयोः पुनरर्थे समाससन्धी न ॥ ३२ ॥

पादान्ते यथा-

मात्रतानन्दरूपाय तमःस्तोमैकभास्वते ।

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैक्षिपत्मात्मने ॥

न त्वेदम्-

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कधधारिणे । इति ।

लुप्तविभक्तिके यथा-

नमस्तु शिस्तुम्बिषन्द्वचामरचारये ।

अलुप्तविभक्तिके यथा-

वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं ममाम्यहम् । इति ।

आद्याक्षरविच्छिन्ने लुप्तलुप्तविभक्तिके यथा-

उत्तुङ्गस्तनकलशद्वया नताङ्गो लोलाक्षी विपुलकिम्बंशालिनी च ।

पक्ष्मश्रेष्ठे जनकतनया स्नानपुण्योदकेषु । इत्यादि ।

लोकार्ढेन समासो यथा-

धराधरशिरोरत्नराजिनोराजितकमः ।

जयस्वपातसंसारपारदृष्ट्या जिवेधरः ॥

न त्वेदम्-

धराधरशिरोरत्नस्तुतिरक्षणमग्नि-
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥

अर्धेन सन्धिर्धया-

नमस्त्वामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमग्निधम् ।

ईश्वरस्त्वं परं ज्योतिरशानतिमिरावहम् ॥

यतिं कुर्यात् पदाम्तरस्यां पदमध्येऽपि कुत्रचित् ।

यथा-

एषोऽसं सप्तचामीकस्तनकलशे श्लिष्टशीतेतरांशौ । इत्यादि ।

यथा या-

कृजत्कोबटिकोलाहलमुखसुखः प्रान्तकान्तारदेशतः ।

हासो हस्तग्रसंवादनमपि तुलिताद्भोन्द्रसारद्विपोऽस्य ।

वैरघ्नानां तपोबासितधुराक्ष्यां घाननानां चतुर्थम् ।

खड्गे पानोयमाद्वादयति हि महिषं पक्षपाती-शृपत्कः । इति ।

स्यात् पूर्वोत्तरभागस्थैकाक्षरत्वे तु नो यतिः ॥ ३३ ॥

पूर्वभागस्थैकाक्षरत्वे यथा-

एतस्या गण्डतलममलं गाहते धन्वदधाम् ।

एतासां राजति समन्तां दामकटावलम्बी । इति ।

उत्तरभागस्थैकाक्षरत्वे कथा—

धराक्षरिणोऽपि पृष्ठचरणवर्तिनः शिवः, इति ।

पादान्तेऽपि षट्मध्ये न प्रायः क्रियते यतिः ।

यथा—

प्रथमते भवत्यन्धकेशवस्तथा नारायणचरणसौजन्द्यमानन्देत्तम् । इति ।

सम्प्रौ स्वरः कचित् पूर्वान्तपद कचित् परादिवत् ॥ ३४ ॥

पूर्वान्तपदयथा—

स्यादस्थानोपगतवसुनासक्तमेकाऽभिरामा ।

जम्भारातोभकुम्भोद्गमिव दधत् इति ।

दिक्पालाद्यनवच्छिन्नाऽमन्तविन्मात्रमूर्तये ।

परादिवयथा—

स्कन्धे दिग्भवादिवदया निवपति महिषस्याहितोऽभूत्कार्पाणः—इति ।

न पूर्वोत्तरभागस्थैकाक्षरे स्वरसन्धयः ।

यथा—

अस्या वक्त्राग्जमवसितपूर्णेन्दुशोभं किमपि । इति ।

स्यात्सम्प्रौ ध्वज्जनं पादादेशोऽपि च परादिवत् ॥ ३५ ॥

सम्प्रौ ध्वज्जनं यथा—

सूर्तं सूर्तं तु गाढं प्रहर हर हपीकेन केयोपि यज्जकेणाकारि किन्ते—इति ।

पादादेशोपि कथा—

अच्छिन्नप्रसङ्गानि भाग भक्ताः पातालकुक्षौ यत्ना-

स्वभावि ध्वयन्ति कोकिलकुलघावाक्षरां तमः । इति ।

वित्तवक्त्रमुपाशोदमुभात् दुर्ग-

स्वविस्तृप्तमाकामुग्धसुखमुत्तिष्ठतः । इति ।

सम्प्रदानामुत्तरेण पादेनैकवरस्पृशाम् ।

प्रादीनां पूर्वपादान्ते यतिर्न क्रियते कचित् ॥ ३६ ॥

यथा—

दुःखं मे प्रलिवति हृदये दुःखस्त्वप्रियोमा ।

पूर्वपदसम्प्रदानामनेकाक्षराणां तु क्रियते ।

पूर्वपदसम्प्रदानां यथा—

शेषांसि बहुविधानि भवन्ति महतामपि ।

अनेकाक्षराणां तु यथा—

दूरारुच्यगोदं हस्तिमिव पतित्युष्मासां सलीभिः । इति ।

प्राक्पदाश्रितैकाक्षरं चादेः पूर्वं नो यतिः ॥ ३७ ॥

यथा—

स्नातु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात् ।

अप्राक्पदसम्यग्दस्यानेकाक्षरस्य तु पूर्वं भवति ।

यथा—

मन्दापन्ते न सन्तु छद्दामन्मुपेतार्थकृत्वाः ।

प्रात्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतप्रविलासम् । इत्यादि ।

इत्याद्यौचित्यतो हेया यतिः श्रुतिसुखा बुधैः ॥ ३८ ॥

यदुक्तम्—

अवद्वयंऽपि मधुरा मनो हरति भारती ।

समोनिवसद्वासा सचनदेव कोटिला ॥

इति श्री मिल० छन्दःसिद्धिप्रताने छन्दोऽभ्यासस्तवश्वे द्वितीयः ॥

अथ छन्दःपूरणाव सामान्यशब्दाः ।

छन्दःस्वनुष्टुब्मुख्येषु शब्दाः शीघ्रत्वसिद्धये ।

प्रमाकमोचिता हेयाः सामान्येकाक्षरादिकाः ॥ ३९ ॥

प्रथमेऽनुष्टुभः पादे क्रमादेकाक्षरादयः ।

एतत्क्रमाच्च कथ्यन्ते शब्दाः साधारणा यथा ॥ ४० ॥

[प्रथमैकाक्षरम्—भी सं सन् द्राक् बिक् वा नि थाक् छं उक् तक् ।

भाषाक्षरद्वयम्—भीमत् श्रेष्ठम् ज्येष्ठम् प्रेष्ठम् प्राज्यम् प्रौढम् सारम् स्फारम्
 तारम् रुच्यम् ध्रुपम् बर्यम् स्म्यम् काम्यम् कन्नम् कान्तम्
 हयम् हारी मन्त्रु पाद पवणु सत्यम् नित्यम् कामम्
 वज्रम् वरुणम् स्फूर्जत् क्रीडत् सदा स्वयम् स्फुटम् ध्रुवम्
 मृत्तम् रवात् जवात् प्रसम् यसम् मूढत् पटुः
 स्फुरत् लखत् लुल्लत् लल्लत् ।

भाषाक्षरत्रयम्—निःशङ्कुम् सच्छायः सच्छ्रेयम् शोभायम् वेगेन श्रीप्राज्यम्
 विस्फूर्जत् विक्रीडत् प्रोक्षाम प्रोक्षुक् प्रोक्षाल प्रोक्षित्
 स्यादि प्रकटम् विकसत् विलसत् निकामम् नितान्तम्
 प्रकामम् प्रसरत् उद्विषि विसर्पि रवेण जवेन
 सर्वदा सर्वथा सर्वतः सत्त्वस्म निश्चितम् वेगतः
 विस्फुरत् प्रोक्षसत् ।

भाषाक्षरचतुष्टयम्—स्वादेव अवादेव सर्वकालम् छनिधितम् स्फारस्तोमः

प्रभायुक्तः स्फूर्जच्छायः श्रियान्वितः ।

चतुर्णामपे एकाक्षरम्—दि तु व च स ।

चतुर्णामपेऽभ्यासम्—एवात् स्वयम् स्फुटम् मृताम् सदा अन्यर्हं जवात् महत् वरम्
परम् ध्रुवम् दुतम् स्फुटम् लसत्स्तुम् मिलत् कलत् ।

चतुर्णामपेऽभ्यासप्रथम्—एवेण जनेन प्रभावविभावौ सतोभसलक्ष्म्यौ विज्ञानप्रथमौ ।

चतुर्णामपे चतुरक्षराणि—एवादेव जवादेव वराभोगबुधौकी लसच्छोकलसलक्ष्म्यौ
स्फुरच्छोमरच्छासौ ।

अथ व्यतिक्रमेणाऽभ्यासि, अन्त्याक्षरम्—धीः ॥ इ एण शुप् ।

अन्त्याक्षरद्वयम्—सम्पक् पेगात् प्रौढम् प्राच्यम् सखम् नित्यम् कामम् कान्तम्
धीमान् शीघ्रम् भेद्यम् स्कारम् तारम् वर्प्यम् दृष्टम् ।

अन्त्याक्षरत्रयम्—उत्तालः स्फुरमीः समीकः उद्यमः शोभायः लक्ष्मीवान्
उच्छ्रायः सच्छायः सच्छोभः काम्यधीः वर्प्यधीः रम्यधीः ।

सकदाः पूर्वोदिता एव व्यतिक्रमे चतुरक्षराः ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—प्रगरभोकम् इषिरच्छापम् स्फुटलक्ष्मीकम् रपेतःसम्पक् वेगतः
धीमान् बलपायुक्तः सततैकान्तः प्रकटच्छापः ।

अन्त्याक्षरषट्कम्—उद्गितरछापः चारनरछापः स्फुरितलक्ष्मीकः रम्यतमभीकः
प्रौढधिपा युक्तः चरतराद्येकः कान्ततमभीकः प्रकटशोभायः ।

सकलैपि पादः—समुत्तसितशोभायः चादृष्टलक्ष्मीकः उच्छ्रितलक्ष्मीकः
उच्छ्रितलक्ष्मीकः विभासंभारसंशोभी प्रभाप्रभावसम्भाव्यः
विभासंभारसारभीः रोकिःसत्रयरोचिण्युः ।]

द्वितीयेऽनुष्टुभः पाद्रे पापवेद्याऽक्षरत्रयम् ।

विशेषं पुर्यपादोक्तं कथ्यन्ते चतुरक्षराः ॥ ४१ ॥

[सर्वकालम् सर्वदेव स्यादेव जवादेव शोभानुक्तः अदित्येव
रवादिह जवादिह प्रौढलक्ष्मीः स्फूर्जच्छापः वतुभीकः
वाच्छापः वसामोमः महाभोगः प्रकटधीः विकटार्चिः ।

चतुर्णामपतः—पूर्वापादस्यैवाऽक्षरत्रयम् ।

चतुर्णामपे चरवारि—स्यादहो जवादहो मनोरमम् मनोहरम् समन्ततः सरित्पि
वापुतिः महामहाः ।

अथ व्यतिक्रमेणाऽन्त्याक्षरम्—माक् शुप् क्क् इव मृत् वृत् मर् वत् भृ दक् ज हि
वै हे भो हर तत् सं सा वा न्य सा व दो
व भ ये जो ।

अन्त्याक्षरद्वयम्—स्फुटम् मृताम् दुतम् ध्रुवम् स्वयम् स्यात् जवात् अलम्
सदा सदा शनैः अरम् पारम् विरात् शुभम् वरम् ।

अन्त्याक्षरत्रयम्—सर्वदा सर्वतः सर्वथा नित्यकः सत्त्वम् सन्ततम् निश्चितम्
वेगतः उच्चकैः अज्ञसा शीघ्रतः छन्दम् पेशलम् कोमलम्
निर्मलं मञ्जुलम् ।

व्यतिक्रमेऽपि चतुरक्षरशब्दाः पूर्वोक्ता एव ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—मन्त्रुलस्थितिः सुन्दरपुतिः प्रसरच्छविः धेष्टवैभवाः
 कोमलकमः प्रसरद्रुचिः प्रसरप्रमः प्रसरद्रसः
 कान्तिमण्डितम् पुतिमन्दम् उविराजितम् प्रभयान्वितम्
 मधुवैभवः विभवद्विभः स्फुटितोदयः विकटोच्छ्रयः ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—सुन्दरदीपितिः अद्भुतवैभवः मूरितारपुतिः उद्यतभाततिः
 कान्तिनिकेतनम् इक्षतप्रक्रमः चारतरच्छविः अक्षिमहोरसयः ।

सकलपादः—रोचिर्निषयतोचितः कान्तकान्तिनिकेतनम् पुतिमण्डलमण्डितः
 विभावैभवभासः विभवदूरिविभवो मनोहारितमक्रमः
 महामहिममन्दिरम् महोदयमहोदयः ।

पादद्वयम्—

चमत्कारकरस्फुरप्रभाप्राग्भाभाभाः ।
 मगोस्मत्तमक्रोडस्त्वान्तिमण्डलमण्डितः ।
 मनोहरतरस्फुर्जदूर्जस्वलकलोज्ज्वलः ।
 मयनानन्दनोदामागमार्गयक्रमन्दिरम् ।
 विस्फुरप्रस्मिदिस्मेरविस्मयाविष्टविष्टयः ।
 प्रीतिस्फीतिकरप्रेक्ष्यभासंहतिमद्वितः ।
 मनोहारिमोक्षप्रयकायच्छायचयान्वितः ।
 अत्यद्भुतव्युत्थोभासभ्रान्तभुवनप्रयः ।]

एवं साधारणैः शब्दैरौचित्येन नियोजितैः ।

वृत्ताश्छन्दःसु सर्वेषु कुर्वन्ति पदयोजनाम् ॥ ४२ ॥

[अथेन्द्रवज्रायां पूर्वोद्धृतम्—उद्यत् माद्यत् पद्यत् रानत् रङ्गत् सर्वत् भास्वत् ।

आद्यमक्षरत्रयम्—आजिष्णु विजाति रोचिष्णु प्रधानः प्रशस्य बहिष्णु संशोमि ।

आद्यमक्षरचतुष्टयम्—स्फाटस्फुरत् प्रौढोत्सव वयोद्वयत् स्पष्टस्फुरत् ।

अक्षरपञ्चकम्—विस्मेरशोभः प्रोहोसितश्रीः उत्सर्पिशोभः स्मेरप्ररोहत् ।

अक्षरपञ्चकाद्य—यद्गु ह्यगु जगु वर स्फुट घन स्मितम् ।

अक्षरपञ्चकम्—निविड बहुल खचिर सभग विमल प्रवर प्रकट प्रबल
 प्रभुर प्रसृत प्रसभ प्रमक्व विलसत् विकसत् विहसत् विचात्
 प्रचरत् प्रसरत् ।

अन्त्याक्षरत्रयम्—प्रधान प्रशस्य प्रमद्व विभाव प्रवीण शुभश्रीः परधीः

धशोभः स्फुटश्रीः प्रसर्पत् प्ररोहत् विसर्पत् विकासि विलासि
 विसर्पि विसरि ।

उपोन्द्रवज्रायां पूर्वोद्धृतम्—लसत् मिलत् स्फुटत् ज्वलत् स्फुटम् ध्रुवम् ।

साध्यवर्णत्रयम्—प्रधान प्रशस्य प्रवीण पुरीण प्रवेक विकासि विसर्पि विलासि ।

आद्यवर्णचतुष्टयम्—कोदयत् स्फुटस्फुरत् परिस्फुरत् लसद्दिमा मिलत्प्रभा ।

आद्याक्षरपञ्चकम्—उदारसर्पेण उद्भितश्रीः विसर्पितश्रीः विसर्पितश्रीः
वरप्रसोदव । शेषमिन्द्रवज्रावत्, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यामुप-
जातिवृन्दः ।

रथोद्धतायामाद्यमक्षरद्वयम्—प्राज्य स्फार प्रौढ स्पष्ट चारु हारि तारं सार द्वय
रम्य सर्पि स्मेर ।

आद्याक्षरत्रयम्—विस्फुरत् सञ्जरत् प्रोत्सवत् पेलवम् छन्दरम् मञ्जुलम् अद्भुत
उत्कट, उच्छिन्न ।

आक्षरत्रयाग्रे—नवलसत् दृढमिलत् वरतर नवमह गुह्यतर गुह्यतम ।

सप्तानामग्रे—महोदरम् महामहः वारुतिः शुभमृच्छविः शुभालयः श्रिया युतः
स्फुरन्महाः ज्योतिषितः गुणोन्मूलः ।

ह्यागतार्थां सप्तमक्षराणि यावद् रथोद्धतावत् ।

अन्त्यवर्णचतुष्टयं तथा—स्फुटलक्ष्मीः गुणमयः प्रसरणीः वरसौमः रुचिरश्रीः
परिसर्पेण वरराजत् वरवन्द्यत् ।

शालिःधां प्रथमाक्षरद्वयम्—सत्यम् निरयम् श्रवत् सर्पेण राजत् कीदत् रङ्गत्
वलात् प्रेङ्गत् ।

आद्यमक्षरचतुष्टयम्—स्फारस्फूर्जत् लीलोन्मूलत् वारुवज्रत् प्रौढप्रेङ्गत् उद्यैश्रवत्
वल्गुवन्द्यत् वज्रहृत्मीः स्वच्छलज्वायः ।

चतुर्णामक्षराणामग्रे—चारु हारि सर्पि स्मेर स्फार वल्गु रम्य नव्य ।

चतुर्णामग्रे—विस्फुरत् प्रोत्सवत् सञ्जरत् पेलव पेलव छन्दर मञ्जुल प्रेङ्गित स्मेरित ।

सप्तानामग्रे—आजमान राजमान स्फारसौमः श्रेयमानः दीप्तरूपः स्फाररूपः
प्रासलीलः प्रौढलक्ष्मीः मञ्जुलश्रीः ।

यत्सन्ततिलकायां चतुर्णामक्षराणामग्रे लब्धक्षत्रयम्—सर्पदि प्रभवः प्रसरत् प्रसर
विमल बहुल ।

चतुर्णामग्रे—दृढमिलत् परिलसत् वरमहाः वरगुणः नवरवि प्रद्युम्न शुचितम वस्ता
परिमल परिचय छनिविड प्रतिपद प्रतिदित । अम्पदिन्द्रवज्रा-
प्रान्त्यपदक्षरवत् शातव्यम् ।

मालिन्ध्यामाद्यमक्षरद्वयम्—बहु दृढ स्फुट वन ।

आद्यमक्षरत्रयम्—निविड प्रद्युत बहुल प्रवर ।

आद्यमक्षरचतुष्टयम्—प्रद्युम्न अविरल छनिविड वनतर ।

आद्यमक्षरपञ्चकम्—बहुलतम प्रकटतर अतिनिविड अधिकप्रुम ।

आद्यमक्षरपदकम्—अविरलतम प्रद्युम्नतम बहुलनिविड अधिकवृत्ति ।

आद्याक्षराष्टकम्—अविरलतरसर्पेण अतिरुचिरवित्तपेण बहुलनिविडराजत्
प्रद्युम्नतरवज्रवत् ।

अष्टानामक्षराणामग्रे—दृढ रम्य तार सार ।

अष्टानामप्रे—सप्रथः सच्छविः प्रोत्कट विस्फुल्ल ।

एकादशानामप्रे—राजमान प्रौढशोभ प्राप्तलील स्फारस्व ।

व्यतिक्रमेणाऽन्त्याक्षरद्वयम्—रम्यं ह्य सार चार ।

अन्त्याक्षरत्रयम्—प्रधान प्रदास्य प्रवीण स्फुटधीः सशोभ वरधीः ।

चतुरक्षरास्त एव राजमानप्रभृतयः ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—विभाजमान विस्फारशोभ विस्तोर्णलक्ष्मीः संशोभमान ।

अन्त्याक्षरसप्तकम्—राजमानप्रभाव द्योतमानप्रपञ्च स्फायमानस्वरूप
श्रेणिसंस्मरम्पम् ।

अन्त्याक्षरनवकम्—सौलारोचमानप्रपञ्च मालाशोभमानान्तरालम्

शोभावैभवभ्राजमानम् राजाराजमानस्वरूपम् ।

अन्त्याक्षरदशकम्—विलासार्म्मसंस्मरम्पम् विभावाभोगसौभाग्ययुक्तम्

समृद्धोत्साह्यमानप्रभावम् वितानोत्साह्यमानस्वरूपम् ।

अन्त्यैकादशाक्षराणि—परिणाहस्फोटलक्ष्मीविलासम् परिणाहभ्राजितोद्गमशोभम्

निकुरम्भारमात्रमावम् समुदायस्फायमानप्रभोदम् ।

शिखरिण्याभाघमक्षरद्वयम्—लसत् मिलत् चलत् ललत् स्फुटम् ध्रुवम् द्रुतम्

नृशम् स्वयम् ।

आघमक्षरत्रयम्—विसर्पत् प्ररोहत् विराजत् नितान्तम् प्रकमम् स्फुटोपत् ।

आघाक्षरचतुष्टयम्—स्फुटस्फूर्जत् स्फुटलक्ष्मीः विसर्पिधीः वरच्छायः नवोन्मीलत्

परिस्फीडत् नवप्रेङ्खत् नवोद्भटत् ।

आघमक्षरपट्कम्—प्रकामस्फूर्जत् समुन्मीललीला नवप्रेङ्खलक्ष्मीः परिस्फूर्जच्छायः

स्फुटधीरोचिष्णुः ।

पण्णामप्रे—प्रसृमर विस्मर प्रकटित वारतर वस्तम् ।

पण्णामेवाप्रे—परिलसित नवललित प्रसृततर निविततर निविततम् ।

पण्णामप्रे—प्रबलविलसत् प्रचुरविषत् नवपरिलसत् नवतरिषत् नवपरिलसत्

नवपरिषत्

पण्णामप्रे—प्रकटतरलक्ष्मीः विकसितनवधीः विशदतराजोयः ।

त्रयोदशानामप्रे—नवमहाः शुभरुचिः स्फुटगुणः विकसित विलसित् ।

हरिण्यां पूर्वाक्षरपट्कम्—रुचिरविवरत् विमलविलसत् नवनवमिलत् ।

पण्णामप्रे—विक्रान्तिष्णुः संवर्द्धिष्णुः नव्योन्मीलत् प्रौढमीडत् चास्दृष्टत्
स्फारस्फूर्जत् ।

दशानामप्रे—प्रधान प्रदास्य प्रवीण प्रसृद विसर्पि विसारि विलसि वितानि ।

दशानामप्रे—मनोहर विकस्वर नवोदित शुभोच्छ्रित प्रकाशित ।

दशानामप्रे—वरप्रचरत् नवप्रसारत् विसर्पिर्दधिः विलासिमहः ।

दशानामप्रे—विकस्वरवैभवः स्फुटस्फुरितोदयः प्रदास्यरुचिस्थितिः

भिवा परिलसितः ।

मन्दाक्रान्तायामात्रमक्षरद्वयम्—उपत्भावत् राजत् स्तुत् प्रेङ्गत् कीदत् भ्रातृत् ।
आद्याक्षरचतुष्टयम्—स्फारस्फूर्जत् घल्गुवल्गत् उच्चैश्चञ्चत् लोलोन्मीलत्
चञ्चलस्फीः ।

चतुर्णामपे—बहु दृढ धन पर ।

चतुर्णामपे—निविड बहुल प्रसृत स्फुटित रुचित ।

चतुर्णामपे—पक्षतर बहुतम छनिविड विद्युत्तर ।

चतुर्णामपे—प्रवरविलसत् रुचिरविवात् स्फुटतरवधिः बहुतममहः ।

दशानामपे सेपे मालिनीप्रान्वससाक्षरवत् ।

आद्यक्षरदशकम्—उच्चैश्चेतोदरपरिलसत् विद्यानन्दप्रदसमुद्यम् प्रौढप्रीतिप्रदविद्युत्तर
हृषोरुर्कपेप्रकटनलसत् ।

शार्दूलचिकीडिते आद्यवर्णत्रयम्—प्रकीडत् प्रोन्मीलत् प्रलूजत् उत्प्रेङ्गत्
नम्योषत् स्फारश्रीः चारुश्रीः लक्ष्मीवान्
सञ्छायः शोभावान् ।

आद्याक्षरचतुष्टयम्—चञ्चलार रङ्गशृङ्ग प्रेङ्गत्तर स्फेरोक्षम विभाजिष्णुः
सर्वहिष्णु स्फुरस्मेर ।

आद्याक्षराणि—लोलोन्मीलित उच्चैश्चञ्चित स्फारस्मेरित चारुदञ्चित ।

आद्यषडक्षराणि—हरामप्रसत् प्रोक्षालप्रमिलत् प्रादोष्यप्रचलत् नम्योत्तर्पिषभिः ।

पञ्चानामपे—प्रचारि प्रसारि वितर्पि मनोज प्रलस्य प्रधान प्रसोहि विलासि ।

नवानामपे—विलसत् विकसत् विहसत् विचसत् रुचिरसमग बहुल विमल विभ्र ।

द्वादशानामपे—स्फारस्फुटत् स्फूर्जेमहाः कोददृग्यः प्रौढोषत् नम्योषत् ।

द्वादशानामपे—प्रौढप्रसत् आजिष्णुलक्ष्मीः भास्वदिभाव प्रौढप्रभाव स्फुटप्रकाश ।

पञ्चदशानामपे—सारगुति सर्वदृगुल रङ्गदुचि तारोषत् विभाजित संतोभित ।

स्रग्धरायां पूर्व चतुस्त्राणि—स्फारस्फूर्जत् लोलोन्मीलत् सर्वलक्ष्मीः प्रोलासिभीः ।

चतुर्णामपे—प्रसर्पत् विराजत् स्फुटश्रीः क्षेप्य प्रसस्य प्रधान ।

सप्तानामपे—वरतर स्फुटतम प्रद्युम्न विद्युत्तर विकसित विलसित प्रकटित ।

षुकादशानामपे—विलसत् विकसत् विचसत् समग विमल विशद बहुल रुचिर ।

चतुर्दशानामपे—कटगुल्गत् चारुचञ्चत् सारसर्पत् प्रौढलक्ष्मीः स्फारश्रेष्ठ ।

अष्टादशानामपे—प्रक्षमम् नितान्तम् वितर्पत् प्रसर्पत् इत्यादि ।]

एवमन्यच्चन्दःस्वपि ज्ञेयम् ।

दीर्घद्विस्वाक्षरद्वन्द्वगणप्रस्तारतः क्रमात् ।

ज्ञेयाः साधारणाः शब्दाः सर्वेच्छन्दोऽभियुक्तये ॥ ४३ ॥

एते शब्दा मत्कृतकाव्यकल्पलतापरिमितात् ज्ञेयाः ।

इति श्रीजिह्वा० छन्दःसिद्धिप्रदाने प्रथमे समान्यशब्दस्वरूपकस्तृतीयः ।

अथ वादशिक्षा ।

वादेऽनुप्रासयुक्तोक्तिः स्वोत्कर्षः परमहंसा ।

कुलशास्त्रादिसंग्रहः स्वशास्त्राध्ययनप्रथा ॥ ४४ ॥

अनुप्रासयुक्तोक्तिर्वधा—

जल्पामि कल्पामितधीर्भूमी भूमोऽन्यप्रथिताः ।

घट्टामि दामि भो जल्पिष्यामि श्यामितशाप्रवः ॥

जल्पामोऽजल्पसम्बोधवाद्वादादरनादयत् ।

एवं शब्दः सानुप्रासाश्रित्या वादोक्तियुक्तये ॥

[कियन्तोऽपि सानुप्रासाः शब्दा यथा—

सूरि भूरि पूरित सूरिणाम् दूरि कुरी क्रूरीकृतम् दम्भ जम्भ रम्भ लम्भ
मम्भ मूर सूर पूर सूर पाण लोम लोम प्रेम स्थेम हेम धेम हेमया येमया
तेमहः ते महान्तः प्राश मान्य धान्य नान्य सान्यज्यवस्थापयन् भूप स्तूप धूप
यूप कूप रूप सूक्तार भूम्याम् भूम्याम् अवन्त्याम् बन्त्याम् गुर्वी उर्वी उर्वीधर
क्षोणी श्रोणी क्षोणीकृत श्रोणी क्षमायाम् मायाम् छायाम् जायाम् सायाग्नतमसम्
व्योम सोम रोम स्तोम कोमल लोम कोमया यो महान् उक्ति युक्ति भुक्ति
शुक्ति मुक्ति सोहम् मोहम् द्रोहम् दोहम् कोहन्ताः दोह लोह दोहद सन्देह
सन्दोह दुग्ध मुग्ध क्षिण्य विदग्ध दाग्र भाग्र पाग्र क्षाग्र नाग्र छाग्र भाग्र
शाग्रव गोत्र स्तोत्र कोत्र पोत्र योत्र होत्र कुर्वाण् मातुर्वन् चातुर्वन् तुर्वन् पुर्णम्
काव्यम् श्रान्यम् आश्रमम् ऋष्यम् वाद् नाद भाद साद् सादर छाद शाद वादः पाद
मरुद् शब्द ध्यान अध्यान इमान गान ज्ञान वान स्थान पाण भान मान यान घोष
जोष तोष दोष लोप लोप लोला कोला कोलाहल गोला दोला तोलन लोलुप मन्त्र धन्त्र
तन्त्र चाद्रमाः सान्द्र पद् भद्र भद्र वाचः कश्च प्राचलत् साच वाचि काचि स्रुति
पापाळ वाचाट प्राचासीत् प्राणी वापी वाणी पाणी कृत्या भातया क्षारत्यागम्
भापा शासा गाधो नाधो प्रस्तथि स्थावर दाव पावन भाव राव दाव सरस्वत्या
सत्यापितनत्या हत्या पत्या मत्या श्या मीर्षाण गोर्षाण कविता भविता सविता
पजिता रविता पाता नैव द्वैव सैव धीर कीर क्षीर धीर जीरक सीर नीर धीर सीर हीर
कीटीर कुटीर वानोर महीरमण क्षारक्य लक्ष्य स्तक्य वर्ण कर्ण कर्ण वर्णक तर्णक अर्णक
एर्णक अर्णत्र स्वयं वण्डित खण्डित दण्डित मण्डित मुद् मुद् रुद् शुद् प्रपुद् पुद् उद्
माळती भारती मतर्ता वृक्षी कवि गवि छवि पवि रवि रिक्त सिक्त विविक्त द्वेधा त्रेधा
देधा मेधा मेधावो आतुर चतुर कोत्र क्षेत्र सेत्र वेत्र नेत्र येत्र क्षत्र धेत्रत्र क्षेत्रत्र धर्म
पर्म नर्म धर्म मर्म कर्म धर्म हर्म्य दक्ष कक्ष वक्ष पक्ष रक्ष भक्ष कुक्षल्य कल गल
दल पल उपल फल बहुल हल गेय जेय देय ज्ञेय घेय नेय वेय हेय मेय विपेय पारीण
प्रतीग धुरीण दर्प कर्षर क्षार लण्ण दर्षण अर्षण सार्षण सार् सार् विनद् उद् पद् मद् रुद्
गान हान म्वाहन दान मान पान पान हान खान भान सार्ण गर्ध क्षर्ण पर्ण अर्षण

अयवणं अहङ्कारं हुङ्कारं ओङ्कारं आकारं कोपं शोषं मारोपं शोषं क्रोधं शोषं शोषं
शोषं शोषं उत्कर्षं अमर्षं अपकर्षं कायं उपायः ।]

स्वोत्कर्षो यथा—

ज्योतिषामिव तिरश्चांस्ताराणामिव चन्द्रमाः ।

सैन्येष्ठानामिव स्कन्दः कवीनाममुत्तमः ॥

प्रशंसादेतोः सास्वद्वद्भो यथा—

वस्तूनां वायकश्चन्द्रस्ताराणां, ज्योतिषां रविः ।

रुद्राणां शङ्खरो, यक्षराक्षसां घनदोऽपि च ॥

गान्धर्वाणां चित्ररथो, गृहस्पतिः पुरोचसाम् ।

महर्षीणां भृगुमुनिर्द्वर्षीणां च वारदः ॥

सैन्येष्ठानां कार्तिकेयो, मनीषिर्मरतामपि ।

सिद्धानां कपिलो, व्यासो मुनीनां, वेदिनां सरत् ॥

यादृतां वक्त्रोऽनन्तो भागानां, रुषिणां स्मरः ।

सर्वाणां वायकिः, शुक्रः कवीनां, नृपदिनेष्वाम् ॥

सर्वज्ञाश्चभूतां रामः, वाण्डवानां घनजयः ।

सर्वायुधानां दम्भोलिः, पक्षिणां गरुडस्तथा ॥

उच्चैःशशास्तुत्तमानां गजानामममृपतिः ।

विद्यानामव्यात्मविद्या गायत्री उन्मत्तामपि ॥

सपानां मङ्गाः, शिबो मृगानां, कामधुम् गयाम् ।

पर्वतानां मेदगिरिः, स्थापयानां हिमालयः ॥

मदीनां जम्बुतनया सरतां सरिताम्बरीतिः ।

अक्षराणामकारश्च भूतानामपि चेतनः ॥

वेदानां सामवेदोऽपि आत्मानां मार्गशतैर्पङ्कः ।

यज्ञानां जपयज्ञश्च मीढृषः सर्वज्ञानिकाम् ॥

वसन्तः सङ्कलनानामोषधीनां यशोऽपि च ।

तृणानां दमो, धातूनां स्वर्गः, ज्ञानां (१) मनमन्या ॥

प्रताप्यः पञ्चम्यो भुवनत्रयने जीवनमृजो

उषोऽग्निर्धन्वानी, पञ्चनयस्त्वं कृतिमशाम् ।

जिह्वाणां स्वर्गादिर्मन्त्रिणमुखाणां धारमणि-

हंमानां कल्पद्रुः, उच्छिन्निवहायमहमहो ॥

हृत्प्रेषामपि कर्ष्यानामुत्कर्षायोपमानांमोत्रानि कल्पशेषानि । यथा—

पौष्ट्यमोषधितु, घातितु कल्पप्राप्त्यो,

विन्तामग्निर्मन्त्रितु, पेत्रु कल्पपेत्रुः ।

ध्यानं तपस्स, धृतोषु कृपा, वतेषु
 ब्रह्मव्रतं, क्षितिपतित्वमुरीकरोतु ॥
 कृपो विपाणप्रहृतोस्तयोत्यहो
 जयेद्वया जन्मनिशुम्भकुम्भिनः ।
 मया समे तत्त्वमतत्ववित्तमो
 मुषा कृतोन्मादविवादसादरः ॥
 स्वयाङ्गपेसारब्धं करचरणचारेण तरणं
 करेणोपक्रान्तं स्यादनकरणं याङ्गवरमणैः ।
 गितोपेण स्वर्गावलदलनमङ्गीकृतमहो
 मद्रोपेण ध्याता यदिह मम वादेन समता ॥
 वदामो यदामोदर(१)षडसरिद्वीचिस्तल-
 प्रमलभाभिर्वाग्निर्मवति मतिहाने सति पुनः ।
 तदन्धापे नृत्यं अधिरपुस्पे मन्त्रकरणं
 हृत्पत्तेपोत्कर्षो गमनहननं मुष्टिनिवहैः ॥
 प्रारेपे सिकताकणायनमिदं प्रोक्षामदावानल-
 ज्वालालिङ्गन्मुपप्रेषतस्तलज्वालावलीक्षेकनम् ।
 सन्तप्तप्रपुषानकर्म भवता यद्विषयविषयभूत-
 विद्वद्वन्मदद्वयस्य मम भो वादोक्तिरङ्गीकृता ॥
 पक्षीग्न्यपक्षैरवतंसकाङ्क्षा स्वर्दन्तिदन्तैः सितकुण्डलाशा ।
 गजाल्यकुम्भस्थलमौक्तिकौषेड्यैस्त्वृष्टा मज्जवमोदसे यत् ॥
 हस्तप्रस्तरताडनेन हि कृतः कृष्णहिरस्तराणः
 सिंहः स्वाङ्गप्रिमहाप्रहारविधिषा सप्तः सुखं बोधितः ।
 वातस्याङ्गमिमुखस्थितेन भवता दावाग्निरङ्गज्वालितो
 वादोन्मादवसंवदेन यदहं सायेपमाङ्कोषितः ॥
 जातिः सातिसया सव स्फुरति का भोसङ्कुलं किं कुलं
 देशः क्षेत्रविवेचनेदारहितः कः चन्द्रः किं पुरम् ।
 शास्त्रेष्वथ पवित्रता मतिरपि प्रौढप्रस्येर्गिरां
 मारैः सारत्तरं विशारदः । यद प्रोत्थं मम प्रोम्भदः ॥
 किं त्वं लक्ष्मणदक्षिणोऽसि ॥ इमु वा साहित्यलौहित्यम्
 छन्दःकन्दलितोऽसि किं च किमु याऽलङ्कारसारस्थितिः ।
 किं वा तर्हि वितर्ककर्मशमनाः किं ज्ञानविज्ञानवाद्
 यजानासि समं जयेवमिति भोः सर्वं समावे ॥
 सर्वव्याकरणार्णवान्तामपि क्षोभोद्यमैर्निर्मला
 छन्दःप्रास्वग्योतिषतावपि विद्याऽलङ्कारतारप्रभा ।

पट्कर्मोमकरन्दसङ्गुलभिः स्फूर्जत्त्वछाशालिनी

काप्येवा मम श्रेष्ठोषी हृमन्तं स्वान्तामि हन्तुं क्षमा ॥

अथ यस्य न कोऽपि रोपितपक्षो विद्वान् परमातिम-

प्रौढिप्राप्तवीकरोति विभृतं भागोविबोद्धवतः ।

सोऽहं मोहतमःप्ररोहदमनः प्राबलभ्यसम्बन्धक-

हागदोसिप्रसरप्रकाशितपङ्कजन्दारकः ॥

परमहंसा यथा—

हृत्पलसर्पस्य मण्डूकप्रयेरां दशमुपतः ।

रे मूढ ! यन्मया सार्द्धं विधाई कर्तुमिच्छति ॥

एवं धूपमः सरदन्तितं विषाणैः प्रवृत्तं, द्विषो दग्धाभ्यां गिरिं पातयितुं, क्षाकः कराम्यां सिंहसङ्गमेस्तराम् ऋद्धं, सूचकः स्वदन्तीर्मातृर्दृष्ट्वा पातयितुमुपत हत्यादि । यथा—

तुल्या तोलनं मेरोः करेण स्वयमं त्वे ।

मानं ज्योम्बोज्जुर्लीभिर्वै प्रेक्ष्यदिन मज्जयम् ॥

एवं बाहुभ्यामभ्येस्तराम्, शिखरा गिरेर्भेदा, पञ्चवर्ग मयाः प्रसिद्धोत्तोगति-
रित्यादि । यथा—

इदं पापाण्डुलनमन्यस्याऽऽलेख्यदर्शनम् ।

मन्त्रणं कथिरैर्मूढ ! स्वया वादं तवोमि यत् ॥

एवं जलविलोडनं, व्योमहमनं, निर्धनदण्डनं मृगतृष्णायां मलादानमिति । यथा—

सङ्गभ्रमसमस्तारमवज्जनकचरणम् ।

अङ्गारस्यर्धं प्रेक्ष्यैवैव मज्जयमीहते ॥

एवं सिकताकणभुक्तिः, तप्तप्रपुपानं, दावानलज्वालालिङ्गनं, हृत्पलसर्पमुल्लुम्बनं, व्यालखेकनमित्यादि । यथा—

करेण काहुसि ऋद्धं भूत्स्यः स्वर्गदुमभरीम् ।

वादेन यदसौ मूढ ! जिघृक्षुर्नमपश्चियम् ॥

एवं शेषशेखरमणिं, गरद्वज्रैर्वर्तयम्, पैरात्रणदन्तैस्ताडू, शृङ्गातमहिषेण पानीयमानयितुं, सिंहदंष्ट्रा कण्डूमपनेतुमित्यादि । यथा—

उल्लसत्स्वा सिंहः पादाघातेन बोधितः ।

यदहं वादवचनादोषेन परिकोपितः ॥

एवं हस्ताघातेन कृष्णाद्विस्तृप्तीकृतः, वातामिमुल्लिखितेन दायाभिर्गालितः, शरीरसौख्याय कपिकञ्जूलताऽऽलिङ्गिता, दुर्वासा दुर्धनैः कोपित इत्यादि ।

कुरुताद्यादितम्प्रभो यथा—

कस्मिन् कुले तवोत्पत्तिः कुत्र दाये परिधमः ।

कस्मादकस्मात् प्रालोभ्य सन्नेतयकाशयताम् ॥

स्वशास्त्राध्ययनप्रथा यथा—

लक्षणे मम दक्षत्वं साहित्ये संदिता मतिः ।
तर्के कर्कशतात्पर्यं क ज्ञात्ते नास्ति मे श्रमः ॥
इत्याद्यनेकोत्तरेणैः सर्वच्छन्दोभिर्वादोऽभ्यसनीयः ।
इति श्रीजिनदत्तसू० छन्दःसिद्धिप्रताने वादस्तकश्रुतयुः ॥

अथ वर्णानि करयन्ते तानि यानि कवीश्वरैः ।
महाकान्यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु यद्यन्धिरे ॥ ४५ ॥
राजाऽऽमात्यपुरोहिता नृपचधू राजाङ्गजः सैन्यपो
देशग्रामपुरोसरोऽन्धिसरिदुद्यानाभ्यरणयाध्रमाः ।
मन्त्रो हुतरणप्रयाणसृगयाश्वेभस्विनेन्दुदया
धीयाहो विरहः स्वयंवरसुरापुष्पाभ्युज्ज्वला रतम् ॥ ४६ ॥
ह्ये विद्या नयः शक्तिर्पलं तस्करताक्षयः ।
प्रजाशक्तिः प्रजारागो धर्मकामार्थतुल्यता ॥ ४७ ॥
प्रयाणरणखड्गादिशास्त्राख्यरिपराजयः ।
अरिनाशोऽरिणीलादिवासोऽरिपुरशम्यता ॥ ४८ ॥
महःश्रीदानकीर्त्याद्या गुणौघा रूपधर्षनम् ।
मानया मौलितो वर्ण्यो देवाध्वरगतः पुनः ॥ ४९ ॥
महामात्ये नयः शास्त्रं रथैर्यं मुद्दिगंभीरता ।
शक्तिः शस्त्रमलोभत्वं जनरागो विवेकिता ॥ ५० ॥
मन्त्रो भक्तो महोत्साहः कृतज्ञो धार्मिकः शुचिः ।
अकर्कशः कुलीनश्च स्मृतिश्च सत्यभाषकः ॥ ५१ ॥
यिनीतः स्पृह(१)लक्षध्याऽभ्यसनो वृद्धसेवकः ।
अक्षुद्रः सत्यसम्पन्नः प्राज्ञः शूरोऽचिरक्रियः ॥ ५२ ॥
राज्ञा परीक्षितः सर्वोपधासु निजदेशजः ।
राजार्थस्वार्थलोकार्थकारको निस्पृहः शमी ॥ ५३ ॥
अमोघयचनः कल्पः पालिताशेषदर्शनः ।
पात्रौचित्येन सर्वत्र नियोजितपदक्रमः ॥ ५४ ॥
आम्यौचित्योपयोग्योपार्तादण्डनीतिकृतश्रमः ।
प्रभागतो घसिक्पुत्रो भवेद्राज्यविवृद्धये ॥ ५५ ॥

कुलकम्—

शुद्धेति स्मृतिर्घेदा निमित्तापत्यतिप्रिया ।
दण्डनीतिव्रता शुद्धधर्मशीलकुलक्रमाः ॥ ५६ ॥

देव्यां विज्ञानचातुर्यं त्रपाशीलमतादयः ।
 रूपलावण्यसौभाग्यप्रेमशृङ्गारमन्मथाः ॥ ५७ ॥
 येहीधम्मिल्लसोमन्तभालध्वणनासिकाः ।
 कपोलाऽधरनेत्रमुक्ताक्षदशनोक्तयः ॥ ५८ ॥
 कण्ठवाहुकरोरोजताम्यो मध्यं वलित्रयम् ।
 रोमालिधोणिजह्वोरुगतिकमनसाः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 कुमारे शस्त्रशालाधोकलावलगुणोच्छ्रयाः ।
 बाह्याली खुरली(१) राजमक्तिः सुभगतादयः ॥ ६० ॥
 सेनापतौ महोत्साहः स्वामिभक्तिः सुधीरमीः ।
 अभ्यासो बाहने शाल्वे शल्वे च विजयो रणे ॥ ६१ ॥
 देशे बहुध्वनिद्रव्यपण्यधाम्याकरोद्भवाः ।
 पुष्पगामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥ ६२ ॥
 प्राप्ते धान्यलतावृत्तसरसीपशुपुष्टयः ।
 क्षेत्राऽरघदृक्केदारप्राप्तेयोमुग्धविभ्रमाः ॥ ६३ ॥
 जलेऽदृपरिखाद्यप्रप्तोलीतोरणालयाः ।
 प्रासादाऽध्वप्रपाऽऽरामवापीवेद्यासतीस्वरी ॥ ६४ ॥
 मरत्नमभोलहर्षमभोगजाद्यमुजपट्टपदाः ।
 हंसचक्रादयस्तीरोद्यानछोपान्धकेलयः ॥ ६५ ॥
 गन्धौ द्वीपादिरक्षोमिषोतयादोजवाप्लवाः ।
 विष्णुकुल्यागमश्मद्राट् वृद्धिरौघोऽप्युपूरणम् ॥ ६६ ॥
 सतिस्वप्नुधियाचित्त्वं धीव्यो जलमजादयः ।
 पट्टमानि पट्टपदा हंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ ६७ ॥
 उद्याने सरणिः सर्वकलपुष्पलतादुमाः ।
 विक्रांतिकेकिहंसाद्याः क्रीडावाय्व्यपस्विनिः ॥ ६८ ॥
 शैले मेघौघधीधातुयंशकिनरनिर्भराः ।
 शृङ्गपादगुहारलयनर्जायाऽध्वुपत्यका ॥ ६९ ॥
 सरण्ये हि यराहेमयूर्यसिंहादयो दुमाः ।
 काकोल्लवकपोताद्या मिश्रमल्लदयादयः ॥ ७० ॥
 भाधमेऽतिधिपूर्जणविभ्यासो हिंस्रशान्तता ।
 यशधूमो मुनिमुता द्रुसेको वल्कलदुमाः ॥ ७१ ॥
 मन्त्रे पञ्चाङ्गता शक्तिः पाङ्गुल्योपायसिद्धयः ।
 उद्याधिवन्तनीयाद्य स्त्रैर्योप्रत्यादिमृतयः ॥ ७२ ॥
 हृते स्वस्याग्निनेत्रधौर्विकमौघन्यरुद्धयः ।
 शत्रुलोमकरो खेष्टा धाष्ट्यं दाष्ट्यमभोगता ॥ ७३ ॥

पुटे तु यमयलघोररजांसि तुर्य-

त्रिभासनादशरमण्डपरक्तनयः ।

छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भी-

मुक्तसुरीवृतमटामरपुष्पवर्षाः ॥ ७४ ॥

प्रभाणे भेरिनिस्थानभूकम्पवलधूलयः ।

करमोक्षध्वजच्छत्रवणिक्शुकटयेसराः ॥ ७५ ॥

मृगयाशो भवसंचारो घाशुरा नीलवेपता ।

भट्टदक्षा मृगयासः सिंहयुद्धं त्वरागतिः ॥ ७६ ॥

मये खरसुरोत्खातरजः सञ्जस्रस्थितिः ।

गतिर्येगयतो यकमास्यं घारामपञ्चनम् ॥ ७७ ॥

गने सहस्रयोधित्यमुष्यं कर्णचापलम् ।

अरिधूहविभेदित्यं कुम्भमुक्तामदालिनः ॥ ७८ ॥

हरमौ दोला कोकिलमारुतसूर्यगनितरुदोद्भेदाः ।

जातोतरपुष्पचयाभ्रमञ्जरीभ्रमरकङ्काराः ॥ ७९ ॥

मौम्ने पाटलमञ्जोतापसरः पयिकशोपयाताल्पः ।

सत्पुष्पाप्रपाङ्गोमृगतृष्णाभ्रादिफलपाकाः ॥ ८० ॥

वर्षाद्यनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्कजन्दलोद्भेदाः ।

जातीकदम्बकेतकभञ्ज्याऽनिलनिम्नगा हलिप्रीतिः ॥ ८१ ॥

शार्ङ्गिन्दुरविपटुर्जलाच्छ्रिताऽगस्तिहंसशृङ्गवर्षाः ।

सप्तच्छदपट्टमसिताभ्रधान्यशिखिपक्ष्मवर्षाताः ॥ ८२ ॥

देमन्ते दिनलघुता शीतययस्तम्यमदयकहिमामि ।

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥

घन्ने कुलटाचक्राम्युजमानविरहितमोहानिरौज्ज्वल्यम् ।

जलधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्रादमदम्पतिप्रीतिः ॥ ८६ ॥

विवाहे स्नानशुभ्राङ्गमूपोलूलश्रयीरवाः ।

वेदो सोमन्ततारेत्तालाजा भङ्गलवर्तनम् ॥ ८७ ॥

क्रिदे तापनिभासचिह्ना मौनं कृशाङ्गता ।

अप्यशय्या निशादैष्यं जागरः शिशिरोष्मता ॥ ८८ ॥

स्वयंवे शचीरक्षा मञ्जमण्डपसज्जता ।

राजपुत्री नृपाङ्गरान्ययचेषाप्रकाशनम् ॥ ८९ ॥

क्षपाणे विकलता स्खलनं घचने गतौ ।

लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्तसङ्गमाः ॥ ९० ॥

पुष्पवधो पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थेन दयिते ।

नियमविशेषो यथा—

नीलकृष्णयोर्हरितकृष्णयोस्तथा श्यामकृष्णयोः ।
पीतपाटलयोः शुक्लमौरयोर्नागसर्पयोः ॥ १०५ ॥
महार्णवसागरयोः क्षीरक्षारसमुद्रयोः ।
कमलासम्पदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ॥ १०६ ॥
द्वादशानामभ्यर्क्षाणां धार्म्यत्रिहृजचन्द्रयोः ।
चन्द्रे शशैर्योर्विष्णुरोषकूर्मादिकस्य च ॥ १०७ ॥
नारायणदामोदरमाधवप्रभृतेरपि ।
दानघासुरदैत्यानामैक्यमेवाऽभिसंमतम् ॥ १०८ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

दानघास्तु विप्रधिसिः शम्भरो नमुचिस्तथा ।
पुलोमाद्योऽथ दैत्या हिरण्याप्यो विरोचनः ॥ १०९ ॥
याणो हिरण्यकशिपुर्लिप्रह्लादकाद्यः ।
अथाऽसुरा घृण्यर्षवलवृषादयः स्मृताः ॥ ११० ॥
क्षीणामदणः कटाक्षाणां शुक्लना कृष्णताऽथवा ।
कृष्णताऽथवा शुक्लश्यामता शुक्लकृष्णता ॥ १११ ॥
यहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मनोभवस्य मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च चर्यते ॥ ११२ ॥
देवदेवीस्थितिं विद्याधायिकानां यकक्रमम् ।
स्वमायान् सर्वज्जीवानां व्यधस्थां देशकालयोः ॥ ११३ ॥

पुत्रलक्षोक्तभावान् यस्यानां विशेषान्तराणि कविसमयोदाहृतानि मत्स्य-
काव्यकल्पलतापरिमलानि ज्ञेयानि । स्तवकोऽयं मतार्थः ॥

इति श्रोजिनदत्त० षण्वेऽध्यायेऽस्ति प्रथमः ॥

समाप्तश्चायं छन्दःसिद्धिप्रतानः प्रथमः ॥

अथ शब्दसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं स्वयौगिकमिश्रशब्दाख्यानं यथा—

रुद्रयौगिकमिश्राख्यास्त्रिधा शब्दाः प्रकीर्तिताः ।

प्युत्पत्तिर्जिता रुद्राः शब्दा आखण्डलादयः ॥ १ ॥

प्रतिप्रत्ययविभागेनाभ्यर्हिता प्युत्पत्तिर्जिताः, शब्दा इत्यनुवाचनिर्देशः,
रुद्रा इति विशेषणम्, आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । न ह्यत्र प्रतिप्रत्ययविभागेन
प्युत्पत्तिरस्ति, आदिशब्दान्मग्नवादयः । यद्यपि "नाम च धातुज"मिति शाकटायन-
मतेन स्यान्नपि प्युत्पत्तिर्भाज्यस्यापि वर्गानुसर्ध्वनुज्ञानमात्रप्रयोजनं तेषां प्युत्पत्तिः,
न पुनरप्यर्थप्रवृत्ती कारकमिति स्यान्नप्युत्पत्त्या एव ।

यौगिकान् शब्दान् व्याचष्टे—

योगो गुणेन क्रियया सम्बन्धेन कृतोऽन्वयः ।

शब्दानां परस्परमर्थानुगमनमन्वयः संगोः । गुणक्रियाकृतयोगेन यौगिकाना-
मुदाहरणम् ॥

गुणाः स्युर्नीलपोतादिनीलकण्ठादयस्ततः ॥ २ ॥

ततो गुणतो गुणनिबन्धनो येषां योगस्ते शब्दा नीलकण्ठाद्याः नीलः कण्ठोऽप्येति
गुणप्राधान्यान्नोलकण्ठः शङ्खः, आदिशब्दाच्छित्तिष्ठः कालकण्ठ इत्यादि । सङ्ख्या-
वि गुण एवेति वैशेषिकमते पञ्चबाणवर्णमुखाऽष्टभ्रवोदशमुख्यादयः । ततः कारणात्पञ्च-
बाणादयोऽपि गुणनिबन्धनयोगाः ॥

क्रियाः करोतिप्रमुखास्ततः स्रष्टृक्रिया मताः ।

ततः क्रियातः क्रियानिबन्धनो योगो येषान्ते स्रष्टृप्रभृतयः । सृजतीति सत्रन-
प्राधान्यात् स्रष्टा मन्त्रा । एवं भातेत्यादयः ।

सम्बन्धं व्याचष्टे—

सम्बन्धः स्वस्वामित्यादिस्त्राहुर्नाम तद्वताम् ।

स्यान्नेतृपतिभुक्पालधनमरवर्यकादयः ॥ ३ ॥

स्वमास्मीयं, स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णुस्तयोर्भावः स्वस्वामित्वं, तदादिः सम्बन्धः
आदिशब्दाजगद्यजनकभावादिसम्बन्धः, तत्र स्वस्यामिभावसम्बन्धे नेतृप्रमुखाः शब्दाः
स्वात्परे नियोजितास्तद्वतां स्वामिनां नामाऽङ्गः । मत्वर्यक इति । मनुस्तद्वित-
स्तस्यार्थोऽस्वस्मिन्निति मनुप्रत्ययविधानात् मनोरथो यस्य मत्वर्यकस्तद्वितो मनुना
समानार्थ इत्यर्थः, ॥ ३ ॥ इजगिकादिः । न केवलं मत्वर्यक एव मत्वर्यावभिधारान्मनु-
रपि । आदिशब्दास्याऽऽद्योऽपि । 'त्राहुर्नाम तद्वता'मित्युत्तरेऽन्वयानुवर्तनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणमाह—

भूनेता भूपतिर्भूभुक् भूपालो भूधनस्तथा ।

भूमांश्चेति कवे रुढया श्लेषोदाहरणावली ॥ ४ ॥

इतिशब्दः प्रकारार्थस्तेन भूपादयोऽपि । कर्वाण्यं रुढिः परम्परापाता प्रमिदिम्यवा
न तु कविरुपतिःक्रमेण । यथा कपालोरवादी सत्यपि स्वस्यामिभावसम्बन्धे कपालो
मत्वर्योपात्त एव भवति, ॥ ४ ॥ कपालशालः कपालधनः कपालभुक् कपालनेता कपाल-
पतिरितिपादि ।

योन्यादयः शब्दास्तद्वतां कारणवतां कार्याणां नामाहुः । यथा आत्मयोनिः आत्मजः
आत्मजनिः आत्मभूः आत्मसम्भवः आत्मरहः आत्मसुखिर्ज्ञा, तस्य हि आत्मा
कारणमिति रुदिः । वक्ष्यमाणस्याद्यशब्दस्याभिसम्बन्धादात्मजन्मादयोऽपि । अण-
दयस्तु नृगोरपत्यं भार्गवः, दितेरपत्यं दैत्यः, यस्तस्यापत्यं वात्स्यायन इत्यादि ।
अत्रापि हि भार्गवादीनां भृग्वादयो जनका इति रुदिः । कविरुच्येत्येव । न ह्यात्म-
योनिवदारमजवक आत्मकारक इति भवेत् ।

धार्यधारकभावसम्बन्धे यथा—

धार्यात् ध्वजाख्यपाण्यद्रुमौलिभृन्मण्डनसमानाः ।

धरभर्तृमालिमत्यर्थशाब्धिशेखरसदृक्षाश्च ॥ ६ ॥

धार्यवाचकाख्ये ध्वजादयः शेषसन्ता धारकस्य नामाहुः । यथा—धूपध्वजः
शूलाक्षः पिनाकपाणिः वृषाङ्गः चन्द्रमौलिः शूलमूल शशिमण्डनः । समानप्रहणात्सद-
शायाः । धूपकेतवः शूलयुधः वृषलक्ष्म चन्द्रनिशः चन्द्रभूषणः चन्द्राभरणादयो
गृह्यन्ते । यथा—गङ्गाधरः पिनाकमर्ता पिनाकमाली, पिनाकं आकरो धारयतीति कृत-
त्वात्, शूली पिनाकशाली शशिवेलाः । कविरुच्येत्येव, तेन सत्यपि धार्यधारकसम्बन्धे
न सर्वेभ्यो धार्येभ्यो ध्वजाद्यर्थाः शब्दाः प्रयोज्याः । न हि भवति धूपध्वजवच्छूल-
ध्वजः शूलाक्षवत् चन्द्राक्षः पिनाकपाणिवद्विपाणिः वृषाङ्गवच्चन्द्राङ्गः चन्द्रमौलिवत्
गङ्गामौलिः शशिमण्डनवत् चन्द्रमण्डनः गङ्गाधरवच्चन्द्रधरः पिनाकभर्तृवच्चन्द्रमर्ता
पिनाकमालिवत्सर्वमाली शूलिवच्छूलवान् शूलशालिवत् चन्द्रशाली चन्द्रशेखरवद्गङ्गा-
शेखर इति ।

भोज्यभोजकभावसम्बन्धे यथा—

भोज्याद् भुजिलट्पायकधोवतपाशाशनप्रमुखाः ।

भोज्यं भक्ष्यं तद्वाणिः शब्दाख्ये भुगादयः शब्दास्तद्वतां भोज्यवतां भोक्तृणां
नामाहुः । यथा—अमृतभुजः अमृतलिङ्गः अमृतपाणिनः अमृतान्धसः अमृतमर्ता
अमृतपाः अमृताशाः अमृताशना देवास्तेषां अमृतं भोज्यमिति रुदिः । प्रमुखशब्द-
स्तरसमानार्थभोजनादिशब्दपरिहृयाय । कविरुच्येत्येव । न हि यथाऽमृतभुजस्तथा-
ऽमृतवल्गुभा इति भवति ।

पतिकलत्रभावसम्बन्धे यथा—

पत्युः कान्ता दयिता चधूः प्रणयिनी प्रियाऽङ्गना तुल्याः ।

पत्न्याः प्रणयिप्रियवररमणप्राणेश्वरेशसमाः ॥ ७ ॥

पतिवैरपिता तद्वाचकाच्छब्दात् परे कान्तादिसदृशाः शब्दास्तद्वतानां पतिमतोनां
मार्याणां नामाहुः । यथा—शिवकान्ता शिवदयिता शिवचधूः शिवप्रणयिनी शिवप्रिया
शिवान्गना गौरी, तस्या हि शिवः पतिरिति रुदिः । तुल्यवद्वत्तादमणौबलभाप्रभृतयो
गृह्यन्ते । कविरुच्येत्येव । न हि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रह इति ।
तथा पद्मोवाचकाच्छब्दात् परे प्रणयिप्रमुखाः शब्दास्तद्वतां कलत्रवतां वरपितृणां नामा-
हुः । यथा—गौरीप्रणयो गौरीप्रियः गौरीवरः गौरीरमणः गौरीरमणेश्वरः गौरीराः

वध्य इति रुदिः । आदिशब्दात् पुरनिहन्ता पुरकेतुः पुरह्वा पुरान्तकः पुरजयीति । वध्य इति यथाईमाघेऽपि, तेन कालियदमनः कालियारिः कालियशासनो विष्णुरित्यादयोऽपि गृह्यन्ते । कविरुद्धेत्येव । तेन कालियदमनादिकत् कालियघातीति न भवति ।

रुक्ताः स्वस्वामित्वादयः सम्बन्धभेदाः, ते च यथा भिन्नद्रव्याधवास्तथैकद्रव्याधवा स्तपि भवन्तीति दर्शयितुमाह—

सम्बन्धोऽपि विवक्षात इति पदादेकतोऽपि संयोज्याः ।

औचित्याद्विबुधैः प्राक्षिप्तसम्बन्धिश्चास्ते ॥ १० ॥

विवक्षानिवन्धो हि सम्बन्धस्ततः कृत्स्मादपि वृषादेः सम्बन्धिपदात् परे सम्बन्धान्तरनिवन्धा बाहनादयः सन्दा यथौचित्यं प्रयुज्यन्ते ।

एवमेवाह—

वृषस्य सति बाह्यात्वे शङ्करो वृषबाहनः ।

धार्यत्वे तु वृषाङ्कोऽयं स्वत्वे वृषपतिस्तु सः ॥ ११ ॥

धार्यत्वेऽशोरंशुमालो सत्ये तु रथिरंशुमान् ।

अहेर्ध्वरथे हि रिपुभोज्यरथे वह्निखोऽहिभुक् ॥ १२ ॥

बाह्याबाहकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा वृषबाह्नौ वद इति भवति तथा धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां वृषहान्तकः, स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायां वृषपतिरित्यपि । तथा धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा अंशुमाली रथिरिति भवति तथा स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानिरित्यपि । तथा वध्यवधकभावसम्बन्धे यथा कविरिपुर्मरुतथा भोज्यभोजकभावसम्बन्धे वह्निभुजिरित्यपि भवति ।

सम्बन्धनिवन्धो व्युत्पत्तिगुणस्या व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

व्यक्तचिन्हाद्भितो जातिशब्दोऽपि व्यक्तीवाचकः ।

यथाऽगस्तिनिवासा दिक् दक्षिणाशा प्रकीर्त्यते ॥ १३ ॥

व्यक्तं निःसन्देहं वचिर्हं तेन चिन्हितो जात्यभिप्रायकोऽपि शब्दो व्यक्तीवाचको भवति । व्यक्तेर्नामतां यातीत्यर्थः । यथाऽगस्तेर्मुनिविशेषस्य निवासो वाग्यो सा इति व्यक्तं निःसन्देहं चिह्नं तेन चिन्हिता दिगिति जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति । एते सप्तविपूना विगुह्यताम्, भवेन्नैवमगुह्यं ज्योतिष्यद्गद्गदत्वादयोऽपि ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

शार्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ त्रिपमायुजौ ।

योजयेत् त्रिनेत्रपञ्चशरसप्तच्छदादिषु ॥ १४ ॥

त्रिपञ्चसप्तादिष्वाने त्रिम-अबुक्ताशौ त्रिनेत्रादिष्वेव योजनोपै । यथा—त्रिनेत्रो त्रिपञ्चसप्तोऽबुक्ताशः त्रिभुः, वयन्तो त्रिपञ्चसप्तोऽबुक्ताशः कामः, सप्तच्छदो त्रिपञ्चसप्तोऽबुक्ताशः सप्तर्षीः ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

इतरान्तो नञ्पूर्वो गुणशब्दोऽयं विरोधनं पक्तिः ।

यद्यत् सिनेतरोऽनिन एयं प्रतिपद्यते एतत् ॥ १५ ॥

गुणवाचो शब्द इत्यन्त्यान्तो नञ्पूर्वञ्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते । यथा—सितेतो-
ऽसितश्च कृष्णः, एवं ह्येतरोऽकृष्णश्च स्थूल इत्यादि ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुष्येषु चोत्तरपदेषु ।

सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ १६ ॥

जलदादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा जलदस्तोपदो नीरदः ।
आदिग्रहणात् जलभिस्तोयधिर्नोधिस्त्यादि । सरोजमुष्येषु शब्देषु उत्तास्मिन्नेव पदे
पर्यायपरिवर्तनम् । यथा सरोजं सरोरुहम् । सुलभशब्दाद् वडवामिर्वडवानलो वडवा-
वन्धिरित्यादि । छरपतिसद्वेषु पूर्वोत्तरपदेषु पर्यायपरिवर्तनम् । यथा—छरपतिः देवराजः
त्रिदशेश्वरः । समशब्दाद्भूपतिर्महोपतिः भूभुक् महोभुगित्यादि ।

इति परिवृत्तिसहा ये योगाच्च यौगिकाः शब्दाः ।

परिवृत्त्यसहा ये ते मिथा गीर्वाणमुत्वास्तु ॥ १७ ॥

इत्येवं पूर्वोत्तरश्रोम्वन्न च पदे परिवृत्तिः पर्यायपरिवर्तनं सङ्गते क्षमन्ते परिवृत्ति-
सहा ये ते जलदादयो योमादन्वयादौपुतिरिति यौगिकाः । गीर्वाणद्वयः शब्दाः पुनः
पूर्वोत्तरश्रोम्वन्न पदे पर्यायपरिवृत्तिमसङ्गमाना मिथाः । को भावः ? यौगयुक्ताः सङ्गि-
मन्तश्च । सुलभग्रहणात् कृतान्तद्वयश्रोम्वन्नश्च ।

इति श्रीजिनोपाध्यायसिद्धिप्रदाने द्वितीये रुद्रयौगिकमिथ्याकरणः प्रथमस्तवकः ॥

अथ योगार्हनामानि ।

भयन्ति यौगिकाः शब्दाः समासभ्यासहेतवः ।

तद्योगार्हाणि नामानि कस्यपि प्रतिपाद्ये ॥ १८ ॥

उद्देशश्चतुर्त्वं पूर्वं सप्तम्यन्तमिहोदितम् ।

पञ्चम्यन्तं पूर्वपदं प्रथमान्तं पुरः पदम् ॥ १९ ॥

शब्दः स एकः यथाऽत्र स्यादेकपञ्चनात् कृतात् ।

यह्यो बहुवचनान्मुखापादेस्तदर्थकाः ॥ २० ॥

स्वर्गे सुरेभ्यो गेहानि द्वे तुभ्यः सदादयः ।

स्याहास्थधाम्याश्च सुधा मनुम्योऽपि भुगादयः ॥ २१ ॥

दैत्येभ्योऽरयोऽर्कं सहस्रान् छरप्रभृतेरपि ।

उष्णेभ्यश्चांशवक्षकाऽम्बुदिनेभ्योऽपि वान्धवः ॥ २२ ॥

इयान्तेभ्यो रिपवो गोघृष्टिनीभ्यो मृदादिनाः ।

प्रभाणिभामासोदिशदिनाददिषसात् वरः ॥ २३ ॥

नमोदिनेभ्यो रत्नानि गगनेभ्योऽप्यज्ज्वालयमाः ।

सत्तादेरुवा मरुतेऽर्धेभ्यः सारथयस्नयाः ॥ २४ ॥

शिखतायाः सुनधस्तु गदवेभ्योऽप्रजाः पुनः ।
 जैवातृके तु कुमुदात् फैरचादपि पान्धयः ॥ २५ ॥
 शशत्कलायाश्लायाया मृगेभ्योऽपि भृदादयः ।
 तारानिशापुमुदिनोक्तामुदीभ्यो विज्ञाननाः ॥ २६ ॥
 ओषध्यादक्षजायाश्च रोहिण्याश्च प्रियादयः ।
 सुधाश्वेतहिमेभ्यो भा निशाभ्यो मणयः वरः ॥ २७ ॥
 इन्ध्रे सहस्रनेत्राणि शतात्तु व्रतवोऽपि च ।
 घञेभ्यः पाणिप्रमुखाः केशपेभ्योऽप्रजाः पुनः ॥ २८ ॥
 त्रिदिवेभ्यः स्वः पुरीभ्यः सुधर्मायाः सुरादिनः ।
 पौलोमीभ्यः पूर्वदिग्भ्योऽप्सरोग्र्यः पतिसन्निभाः ॥ २९ ॥
 जम्भात्पाकाद्व्यात् वृत्रात्पुलोहो नमुचेरपि ।
 अद्रिभ्यः शास्त्रसमा जयन्ताञ्जनकादयः ॥ ३० ॥
 फहो धृमात् ध्वजाद्व्यहविर्हुताद्भगादयः ।
 उगलाभ्यः सप्तादेर्मन्त्रजिह्वास्तार्दितोर्त्र्ययः ॥ ३१ ॥
 द्याहाया चक्षुषा बीजे वह्यावाश्च घन्धयः ।
 षमे वषडादस्त्रमुखा महिषेभ्यो वरजादयः ॥ ३२ ॥
 वाल्मिदीभ्यः सोदरास्तु धूमोर्णायाः प्रियादयः ।
 दक्षिणाशाभ्यः प्रेतेभ्यः पितुश्च पतयो मताः ॥ ३३ ॥
 सूर्येभ्योऽङ्गजा रश्मि रजनोऽप्यक्षरः पुनः ।
 निकषायाः सुताः ऋष्यादेर्मुञ्जो वरणे पुनः ॥ ३४ ॥
 यादो जलेभ्यः पतयः पाशावज्रादयस्तथा ।
 षणौ निघेभ्यो गतिः स्यादाशुशब्दाश्च योगनिः ॥ ३५ ॥
 जीवे शर्वेभ्यः सख्याविस्तत्पुत्राञ्जनकादयः ।
 निघानयसुविघ्नरघनेभ्यः स्वाभिसन्निभाः ॥ ३६ ॥
 अलकागाश्चैत्ररयत्पुष्पकात्पतयः पुनः ।
 शिमे त्र्यैकमातेभ्यो दृशो वृषाद् वृषभात् ध्वजाः ॥ ३७ ॥
 दिग्भ्यो वासांसि श्यामेभ्यः कण्ठात् कालात् पुराङ्गजात् ।
 पूषान्धकाम्यां कामेभ्यो मखेभ्यः प्रतिपन्थिनः ॥ ३८ ॥
 पशोर्गन्धेभ्यो भूताश्च गौरीभ्यः पतिसन्निभाः ।
 शूलात् खट्वाहात् गङ्गाया भुजगेन्दुमुखादपि ॥ ३९ ॥
 पिनाकाश्च कपालाञ्च कपर्दाञ्च भृदादयः ।
 मौषीं महिषेभ्यः शुम्भात् निशुम्भान्मथनोमुखाः ॥ ४० ॥
 भवेभ्यः प्रिया मेनाया हिमाद्यद्रिमुखात्सुताः ।
 देवमे गणविघ्नाभ्यामीशाश्चैकपुरोरदाः ॥ ४१ ॥
 म्रधवेभ्यो धाहसानि गजेभ्यो यदनानि च ।

स्कन्धे शिखिभ्यो ध्वजाद्याः शकेश पाणिसज्जिभाः ॥ ४२ ॥
 गरदग्निभ्यो भ्रुमुभ्याः कौञ्जादेस्तारकाद् द्विषः ।
 गङ्गोभ्याः कृत्तिकाभ्यः सुताः पट्टतो मुखादि च ॥ ४३ ॥
 मकराणां जः पक्षेभ्यो नामैर्मूत्रमुखास्तथा ।
 सरोजैभ्योऽप्यासनानि हंसेभ्यो वाहनानि च ॥ ४४ ॥
 मालयां ब्रह्मभ्यो नन्दिभ्यो वचनेभ्योऽधिदेवताः ।
 बिम्बी श्रोत्र्यः पतिसमा चार्द्धिभ्यः शयनादयः ॥ ४५ ॥
 इन्द्रेभ्योऽधरजा येनतेयेभ्यो याहनानि च ।
 दैत्येभ्योऽरयः पुराणात् यशेभ्यः पुत्रपात्पुनः ॥ ४६ ॥
 शार्ङ्गात् चक्रगङ्गाशङ्खादेः शीवत्सात् भृतस्तथा ।
 ताद्व्येभ्यो ध्वजा देवक्याः पुत्राश्चतुःपुरोभुजाः ॥ ४७ ॥
 गोपेभ्यः प्रभुसङ्काशाः पीतेभ्यो वसनानि च ।
 कालियात् कालनेमेश्च चाणूरादेनुकात्मयोः ॥ ४८ ॥
 पूतनायाः शाल्यात् कंसकेशिभ्यां यमलार्जुनात् ।
 शिशुपालहयग्रीवराहुभ्यः कैटमाप्सुरात् ॥ ४९ ॥
 शकदेभ्यो बलिभ्यश्च द्विविदाश्चरकाद्वि ।
 हिरण्यकशिपोर्मैदवाखारिणाग्रतोऽरयः ॥ ५० ॥
 रुक्मिण्यः सत्यमामाया राधावाश्च प्रियादयः ।
 रामे मुसलात् सीरेभ्योऽस्त्राणि तालाग्रतो ध्वजाः ॥ ५१ ॥
 रोहिण्याः पुत्रा रेवत्याः प्रियाः कृष्णादितोऽग्रजाः ।
 तथा रुक्मिण्यभ्याम्यां यमुनाभ्यो भिद्रादयः ॥ ५२ ॥
 नीतेभ्यो वसनप्राया कश्म्यां कृष्णादितः प्रियाः ।
 पक्षेभ्यो वासाद्याः क्षीराब्धिभ्योऽब्धिभ्योऽपि पुत्रिकाः ॥ ५३ ॥
 कामे विषमादस्त्राणि श्रीभ्यः पुत्रा रतिप्रियाः ।
 मधुभ्यः सुहृदो श्रीनमकरेभ्यो ध्वजादयः ॥ ५४ ॥
 अनिरुद्धाद्विषतुमुखाः शम्भरात् सूर्यकाद्विदः ।
 वज्रादितः शरप्राया पुष्पेभ्यः पेतनानि च ॥ ५५ ॥
 मृणालाक्षनूपि पुष्पेभ्यो बाणाक्षचनूपि च ।
 शृङ्गाराभ्यां सङ्कलपान्वितेभ्यो योनिसज्जिभाः ॥ ५६ ॥
 ताद्व्येभ्योऽधरजा विष्णुभ्यो वाहनानि च ।
 विनतायाः सुपसर्गाश्च कश्यपाच्च तनूद्भवाः ॥ ५७ ॥
 सप्तैभ्योऽरयः पक्षिभ्यो माया वसिष्ठमुखाजितः ।
 दैत्ये दितेर्दत्तोः पुत्रा देवेभ्यो रिपवस्तथा ॥ ५८ ॥
 शृण्वामग्निभ्यो नेमोमेखलावसनानि च ।
 रोहे भूभ्यो घरा ओऽपुश्याद्रात्रुदयास्तथा ॥ ५९ ॥

पूर्वादिगिरयोऽस्तादावस्ताप्रत्यङ्मुखाप्रगाः ।
 दिगाद्युदग्रहिमेभ्योऽद्विपोऽद्विम्योऽधिपास्तथा ॥ ६० ॥
 मेनकायाः प्रियसमाः पार्वतीभ्यो गुरुः पुनः ।
 मन्त्रे दक्षिणान्दैताः पञ्चमे स्फटिकाप्रगाः ॥ ६१ ॥
 मेरौ स्वागम्यः स्वर्गैभ्यः सुवर्णैभ्योऽपि भूधराः ।
 मूर्धेभ्यः कान्ते सूर्येभ्योऽग्निभ्यो रत्नोपलादयः ॥ ६२ ॥
 मन्त्रेभ्यः कान्ते चन्द्रेभ्यो मणयो द्रुपदोऽपि च ।
 मन्त्रो नदीभ्यो घातिभ्यः स्रोतसो यादसोऽधिपाः ॥ ६३ ॥
 कङ्कपो निष्पाशयो राशिर्धिदुग्धादेः परेऽर्णवाः ।
 गङ्गायां सिद्धाद् स्वाः स्वर्गिणमोभ्यो विष्णवाः स्वमाः ॥ ६४ ॥
 जम्बूः पुङ्गवः कश्मिर्वा कलिन्दाद्वर्कदितः सुताः ।
 कृतान्तेभ्यो मणिभ्योऽपि रेखायां सकलास्तथा ॥ ६५ ॥
 क्षात्रेभ्यस्तदयः ताप्या तपनेभ्यस्तनूद्भवाः ।
 कम्बो जलोभ्यः सरसाः पद्माब्जमजङ्गहाः ॥ ६६ ॥
 मृद्वे पुष्पेभ्यो मध्यादेर्लिङ्गः पट्टशब्दतोऽङ्गयः ।
 सर्वे पातेभ्योऽयनाद्या दिशब्दाद्रसनासमाः ॥ ६७ ॥
 द्रुमभ्यः श्रुतयो विप्रेभ्यः फलेभ्योऽपि घरादयः ।
 मयूरी नीलेभ्यः पञ्चम्यो भुजङ्गेभ्यो भुगादयः ॥ ६८ ॥
 जलदेभ्यः सुहृत्तुल्या इमे काम्यो अरुदुहाः ।
 जलोदे जलेभ्यस्तु पादो मुग्धो घरादयः ॥ ६९ ॥
 एषं परावृत्तिसदान् शब्दानौचित्यतो युवा ।
 समासव्याससिद्धयर्थं परावृत्त्य प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

स्तद्विशेषं निगदस्मिः ।

इति श्रीविनयकुरिः शब्दसिद्धिप्रदाने द्वितीये श्रीविनयमहाकाव्यस्वरको द्वितीयः

अथाऽनुप्रासोपायमाह—

अनुप्रासस्य सिद्धयर्थं शब्दान् साधारणान् ध्रुवे ।
 मण्डितं मण्डलैः पूरैः पूरितं सङ्कुलं कुलैः ॥ ७१ ॥
 राजितं राजिभिर्युक्तं पङ्क्तिभिः पटलैः पटुम् ।
 निचितं निचयैरोवैभोचं सञ्चयसञ्चितम् ॥ ७२ ॥
 पुञ्जेन मञ्जुजातेन सुजातं वृन्दसुन्दरम् ।
 पदम्यपुम्भितं सार्यकृतायै समुखं सुखैः ॥ ७३ ॥
 राशिभिर्मासितं मासैः कान्तं संहतिसंहतम् ।
 सोमं स्तोमि ससङ्गं सङ्घैः श्रोतमजं मञ्जैः ॥ ७४ ॥

स्फुरन्मदं समुदयैः प्रकरेण प्रियङ्गुरम् ।
 ततमानं वितानेन निकुरम्बसदम्बरम् ॥ ७५ ॥
 निकरेण प्रीतिकरं निघहप्रवहत्प्रमम् ।
 निकायेन सुकायश्रीविसरप्रसरद्रुसम् ॥ ७६ ॥
 यूथेन प्रथितं जालजटालं पूगसङ्गतम् ।
 सन्दोहसप्ररोहश्च समुदायमदाश्रितम् ॥ ७७ ॥
 समूहसुमहदुष्यहमहितं वारधारकम् ।
 समाजराजितं चक्राङ्घ्रितमुत्करमुत्करैः ॥ ७८ ॥
 चक्रवालविशालश्रीसङ्घातघटितोदयम् ।
 धोरणीधारणं ध्रेणीशरणं कलमालिमिः ॥ ७९ ॥
 ततिभिर्विततं मालामालितावलिशालितम् ।
 विशालशालितं कीर्णपिस्तोर्णं भूरि पूरितम् ॥ ८० ॥
 प्रभूतभूतं प्रचुरप्रचारं कलपुष्कलम् ।
 भूयिष्ठपुष्टमुद्ग्रान्तादभ्रं बहुलतावहम् ॥ ८१ ॥
 चाग्रप्रधारहारिस्फारितरुचिररुचिविधुरावन्धाः ।
 शोभनशोभं सुपमसममधुरधुरोत्तमतममिममाहाः ॥ ८२ ॥
 अर्हप्रवर्हसुन्दरतरससमतमनवप्रवराः ।
 पुरावधरेण्यमममममस्यौ काममभिरामः ॥ ८३ ॥
 धलाद्वस्तुमनोहरतरसम्यप्रम्यमङ्गुरुचिपुञ्जाः ।
 दृष्टप्रकृष्टकामं धामान्ध्यामाः सुखप्रसुखाः ॥ ८४ ॥
 मङ्गुलोज्ज्वलसोद्रेकप्रवेकानुसप्तकमाः ।
 निवेशपेशलप्राप्रजाप्रप्राप्रहराप्रहाः ॥ ८५ ॥
 गन्धकम्रं काम्यकामवर्षधुर्यधुर्यप्रियकिपाः ।
 साधुशुद्धं काम्यतान्तरस्पष्टपृष्ठयराऽन्तराः ॥ ८६ ॥
 मुख्यसंख्यरुच्यरुचिसम्यक्सौम्यस्फुरत्पराः ।
 हयविद्योतिसौभाग्यमाग्यमाधुर्यधुर्यकाः ॥ ८७ ॥
 प्रधानसन्धानज्वेष्ठभेष्टी मनोरमः कमः ।
 परार्ध्यपरर्द्धिर्जात्यजातोऽनुत्तरसन्तरत् ॥ ८८ ॥
 सरलाप्रेसरोवर्माप्रणीरन्योन्यधन्यभाः ।
 अकनीयःकमनीयः पुरोगतपुरोगकाः ॥ ८९ ॥

अथ श्वेतादिवर्णाः—

धवलप्रबलो लक्ष्यवल्लो गौरगौरवः ।
 सितस्मितशुभादप्रकेतकश्वेतकान्तयः ॥ ९० ॥
 पलाण्डुपाण्डुरद्वरद्वरिणौ गर्जद्वर्जुनः ।
 दन्तावदाती विसविशदः शुक्लंशुक्लताः ॥ ९१ ॥

अद्यणारुणदृष्टोरुणोपाटलपाटलाः ।
 पञ्चाश्रताश्रमाश्रिष्टवरिष्ठौ रोहिरोदितः ।
 उदितरक्तलोहितलोहितादम्रयम्रयः ॥ ९२ ॥
 कडारस्फारहारिद्रहारिद्रम्भद्रकद्रवः ।
 यमुयम्रपद्मपिङ्गौ भृशं पिशङ्गमङ्कम् ॥ ९३ ॥
 कपिकपिशकपिलहरिहरितपिञ्जपुञ्जपिप्पलकलमाः ।
 उन्मीलप्रोलम्बीः परितो हरितो निकामतः श्यामाः ॥ ९४ ॥
 कृष्णकृष्णतालकालमेज्जिकण्डमेज्जकाः ।
 श्यामाः श्यामलमसिधदसितः श्रितिरक्स्थितिः ॥ ९५ ॥
 सारङ्गरङ्गदङ्गभीः शयलप्रयलप्रमः ।
 प्रसरद्भूसरो धूम्रभूमलो धूमकप्रकृ ॥ ९६ ॥
 पुरः कर्दुरकिर्मीरकिरणः कलचिप्रलः ।
 कपोतकान्तिकल्मायमयूषौ चित्रविप्रदृक् ॥ ९७ ॥
 निर्वर्ण्यभ्यर्णसन्नदासन्नसन्निधिसन्धयः ।
 सदेशपेशलश्रीमत्ससोमयिकटान्तिकाः ॥ ९८ ॥
 सन्निशानगुणायानसन्निकर्णप्रकर्षता ।
 अभ्यप्रमभगप्रहणमुपकण्टविपुलङ्गता ॥ ९९ ॥
 अभ्यासमभ्यासमता निकटप्रकटस्थितिः ।
 उपान्तकान्तसम्प्रान्तपरिकोडरसमीडता ॥ १०० ॥
 सयेशसन्निवेशश्रीः सविधो विविधोद्यः ।
 शश्वत् पार्श्वे सधिरुष्टोत्कृष्टसमीपदोषताः ॥ १०१ ॥
 समर्पादस्वमर्यादो हिताम्यवहिताशयः ।
 अपदान्तपदान्तधीरनन्तरपरस्परः ॥ १०२ ॥
 संसक्तव्यक्तो नेदिष्ठदिष्टोऽथ दूरपूरतः ।
 विप्रकृष्टः प्रकृष्टश्च दधीयःपद्वो यथा ॥ १०३ ॥
 दविष्टविनिविष्टोऽथ धर्मकर्मणि शर्ममाक्
 सतत्त्वसत्त्वसहजसहचारीति नीतिमान् ॥ १०४ ॥
 रूपस्वरूपस्वभावभावसंसिद्धिसिद्धयः ।
 निसर्गसर्गप्रकृतिप्रकृतिनो लक्षणक्षणाः ॥ १०५ ॥
 शीलानश्लीलशौलोऽथ स्वस्थावस्थादशावशात् ।
 रतिस्थितिरयो स्नेहासन्देहश्रीतिरोतितः ॥ १०६ ॥
 प्रेमस्थेमातिदाक्षिण्यदाक्षाऽनुकूलमूलतः ।
 संभ्रमभ्रमसम्पर्कात् तर्कनिःशङ्कसङ्कराः ॥ १०७ ॥
 अवधाननिधानश्रीः समाधानविधानतः ।
 प्रविधानमुधाधानसमाधिव्याधिवाधिनी ॥ १०८ ॥

.....

२६ ॥

दुर्गा दुर्गाणि रुद्राणी चाणी शर्वाणिपाणिना ॥ १२७ ॥
 घात्या कात्यायिनी सर्वमङ्गला सर्वमङ्गला ।
 नवानोता भवानो साऽपर्णा वर्णा शिवाऽशिवा ॥ १२८ ॥
 रणे गणेशविघ्नेशनिघ्ने हेरम्यडम्यराः ।
 परः परशुपाणिश्रीः सनायकविनायकः ॥ १२९ ॥
 स्तभ्यो लभ्योदरो दन्तैकदन्तेमास्यलास्ययत् ।
 दूपको मूपकरधो महासेनमहा महान् ॥ १३० ॥
 स्वामी कामी कृतास्कन्दः स्कन्दपणमुखसंमुखाः ।
 महातेजोमहातेजा दत्तार्तिः कार्तिकेयवत् ॥ १३१ ॥
 कुमारसारसेनानीः सेना गाङ्गेण्मेयता ।
 सन्नद्धचारी सन्नद्ध यमाहुर्वाहुलेयवत् ॥ १३२ ॥
 शाखा विशाखा कौञ्जारिसञ्चारिशरभूशराः ।
 तारका तारकारातिनादद्वादशचोचनः ॥ १३३ ॥
 पिम्बरूपस्वरूपश्रीः ऋतुपूरुषपौष्टयः ।
 दामोदरघदुदामो धरणीधरदुर्धरः ॥ १३४ ॥
 श्रीघरसंवदतुच्छश्रीः स त्रिविक्रमविक्रमः ।
 सेवासु वासुदेवामः स हृषीकेशपेशलः ॥ १३५ ॥
 विष्वक्सेन विष्वक्सेनच्छप्रना पद्मनाभवत् ।
 विष्णुवर्चिष्णुवैकुण्ठकुण्डलोकेशकेशवाः ॥ १३६ ॥
 द्विदं मुण्डपुण्डरीकाक्षो भाराभारायणप्रभुः ।
 स्फोता पीताम्बरो मञ्जुर्मञ्जुकेशाच्युताच्युतः ॥ १३७ ॥
 धीयत्साङ्गशङ्खधौर्जनादन इवाऽर्दनः ।
 सदा गदाधरः शाली वनमाली हरिर्हरिः ॥ १३८ ॥
 आशादाशर्हयद्वयवाणः पुराणपुरूपक्रमः ।
 इन्द्रोपेन्द्रकृष्णकृष्णपुरुषोत्तमपौष्टयाः ॥ १३९ ॥
 वृषा वृषाकपिः सेतुस्ताचर्यकेतुरजोऽग्रजः ।
 नयनयशपुरुषविक्रमोपमविक्रमः ॥ १४० ॥
 विष्टरश्रवसाविष्टो विश्वं विश्वम्भरः प्रभुः ।
 मनाक् सनातनः शौरिगौरि गोविन्द विन्दति ॥ १४१ ॥
 द्वीपश्रीपतिदैत्यारिश्चैत्या कुन्दमुकुन्दवत् ।
 अगाधमाधवः पद्म पद्मेशयवदाशयः ॥ १४२ ॥
 यलदेवयलो देवः सौरभृद्धीरविक्रमः ।

कालिन्दीकर्पणोत्कर्षसोद्रेकस्त्वेककुण्डलः ॥ १४३ ॥
 लीलां मीलाम्बरो भद्रवलभद्रो हलो वलो ।
 कुशली मुशली तालध्वजोत्तलो वलाद्वलः ॥ १४४ ॥
 ततो लम्बः प्रलम्बघ्नः समापालः कामपालवत् ।
 अनन्तानन्तसङ्ग्रामो रामकामः सरामवत् ॥ १४५ ॥
 सङ्कल्पजन्मकल्पधोविषमो विषमायुधः ।
 चञ्चलपञ्चशरः पुष्पपुष्पाद्यो घस्मरः स्मरः ॥ १४६ ॥
 प्रद्युम्नद्युम्नकन्दर्पकन्दसद्वर्पद्वर्पकाः ।
 मनो मनोभवो मन्ववदनो मदभोपमः ॥ १४७ ॥
 पीनमीनध्वजः कामकामना मारसारता ।
 शृङ्गारयोनिः शृङ्गारस्तम्बशम्बरसूदनः ॥ १४८ ॥
 अनङ्गयङ्गसङ्गत्या मधुमिश्रपवित्रभाः ।
 अथ मन्मथयद्दूतप्रसूनशरमांतुरः ॥ १४९ ॥
 प्रजा प्रजापतिर्धर्ता जगद्वर्ता विधिर्विधिः ।
 प्रह्ला सप्रह्लाचारित्यं पितामहमहा महान् ॥ १५० ॥
 ज्ञप्ता स्पष्टास्फुरन्मेघा मेघाः कमलभूरभूत् ।
 स्वयम्भूमिः स्वयम्भूवद्धाता प्राता जगत्रयीम् ॥ १५१ ॥
 चतुरा चतुरास्यधीः पद्मभूः सद्म सम्पदाम् ।
 परमेष्ठः परमेष्ठी वेदगर्भसगर्भभाः ॥ १५२ ॥
 शतानन्दरुतानन्दद्रोहिणो द्रुहिणारुतिः ।
 सुरज्येष्ठः सतां ज्येष्ठो नामिभूर्तामिभूतये ॥ १५३ ॥
 धोमानिद्र इवोन्निद्रः कश्चिद् दुध्यनोपमः ।
 महामहाः सहस्राक्षः समन्युः शतमन्युवत् ॥ १५४ ॥
 धर्षः पर्यश्रयत्पूर्वः पूर्वदिक्क्रान्तकान्तभाः ।
 सुमासीरस्तुनासीरः साक्षादिव दिवस्पतिः ॥ १५५ ॥
 शकवकपुच्छतपूतः सुग्रामघाममाक् ।
 नास्ती वास्तोस्पतिः क्षीणोत्तण्डमास्तण्डलप्रमः ॥ १५६ ॥
 अनघो मघवा भूपः स पुरन्दरसुन्दरः ।
 घासघासवसारौजा विदौजा दम्भजम्भजित् ॥ १५७ ॥
 ससङ्कन्दनसङ्कन्दः पराज्यासतसासत् ॥
 प्राचीनवर्हिः प्राचीनवर्गः स्वर्गपतिप्रमः ॥ १५८ ॥
 मादित्यनित्यसविता कविता क्रूरशूरवत् ।
 अंशुमालीः महःशाली दिवाकर इवाकरः ॥ १५९ ॥
 हादशात्मा महात्माऽसौ त्रयीतनुमनुमज्जन् ।
 जगच्चक्षुःसदृशधीरदर्पतिगहस्ततिः ॥ १६० ॥

धर्मकर्मकर्मसाक्षी पवित्रध्विप्रभानुयत् ।
 अयंमा पर्यमाहात्म्यसत्पुनः सप्तसप्तियत् ॥ १६१ ॥
 आर्चं मार्चंरुचंरुच्योर्मणिर्दिनमणिचुतिः ।
 द्योतनः प्रद्योतनयत् सहस्रांशुमहःसहः ॥ १६२ ॥
 भास्वद्भास्वद्भानुभानुः शौर्यसूर्यरविच्छविः ।
 पतङ्गचङ्गतरणितरस्वस्तिगमस्तयः ॥ १६३ ॥
 विरोधनरोचनधोः पूषा भूपार्ककर्मशः ।
 नभो नभोमणिः प्रांशुः खरंशुः कोपलोपतिः ॥ १६४ ॥
 दण्डदण्डधरो ध्वान्तकृतान्तसमयिक्रमः ।
 करालकालसदमो धर्मराजोऽन्तकान्तकृत् ॥ १६५ ॥
 हीना पीनाशकीनाशयतिना समयतिना ।
 सुधादधदधदेवेन शमनो दमनो द्वियाम् ॥ १६६ ॥
 संमदी कौमुदीकान्तः साक्षादाक्षायणीपतिः ।
 शोषधीरोपधीभर्ता मुदः कुमुदयान्धयः ॥ १६७ ॥
 दैवाज्जैवात्कः सोमः कोमलो विन्दुस्त्रिन्दुषत् ।
 विधुर्विधुरितो राजा राजानिस्तन्द्रचन्द्रमाः ॥ १६८ ॥
 दक्षनक्षत्रनाथधोः रोहिणी रोहिणीशङ्क ।
 स्फारातारापतिस्तारतारकास्तारकः प्रभुः ॥ १६९ ॥
 गिरमाङ्गिरसक्षीत्रपीपजीयोऽगुरुगुरुः ।
 धिपक्षो धिपक्षोदप्रध्विप्रध्विशिशिरिहजः ॥ १७० ॥
 धार्चं धाचस्पतिः सौरिर्भूरिर्बृहद्बृहस्पतिः ।
 सविचार्यसुराचार्यसभृद्धीपतिगीष्पतिः ॥ १७१ ॥
 इति शब्दा नृपामात्यनृपपुत्रादिघर्षणे ।
 यथौचित्यं प्रयोक्तव्याः शीघ्रानुप्राससिद्धये ॥ १७२ ॥
 सनुप्रासानयनोपायान्तस्माह—

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दगवेपलम् ।

चिघ्रानुप्रासयमकशब्दनिष्पद्यकृत्वेत् ॥ १७३ ॥

अकारादिक्षान्तशब्दे सति अन्ये तत्सदृशाः ककारादिक्षान्ताः शब्दा
 बोधयन्ते, तदा चिघ्रांशुप्रासयमकशब्दनिष्पद्यो भवति । यथा अरदाब्दस्य सदृशाः
 कादिक्षान्तशब्दाः यथासम्भवं लिख्यन्ते—अर कर खर गर घर चर घरह जरया क्षरया
 विह्वर तरणि संस्तर दर घर नर परस्पर अम्बर मर मर वर शरवण सर हर शश्वर ।
 तथा—आर कार मार चार जार दार तार धार व्यापार स्फार भार मार वार सार हार
 क्षार । तथा—आम काम ग्राम जाचाम जामयः तामस दाम धाम नाम पामया याम
 राम चाम दयाम साम क्षामाः । तथा—कीर चीर जीरक तीर नीर धीर भीरवः सीर हीर
 क्षीर कीटीर कुटीर बानीर महोरमणाः । तथा—अर्ण कर्ण तर्णक पर्ण वर्ण स्वर्ण अर्णव ।

एवं सर्वशब्देषु शब्दान्तराणि गणेष्वपीयानि ।

शब्दस्य सकलान् वर्णान् स्वरैः सर्वैः क्रमाक्रमान् ।

संयोज्य जनिताः शब्दाश्चिन्नानुप्राससिद्धिदाः ॥ १७४ ॥

एते शब्दाश्चन्द्रोभ्यास्तवके शब्दभेदमन्वदभिरणाय तेषाः ॥

इति ध्वनिः० शब्दसिद्धिप्रदाने द्वितीयेऽनुप्रासस्तवकस्तृतीयः ।

अथ मुख्यलाक्षणिकव्यञ्जनार्था लक्षणां स्वरूपमाह—

शब्दो मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जकश्च त्रिधा मतः ।

मुख्यार्थवाचको मुख्यो व्यापारोऽर्थेऽस्य चाऽभिधा ॥ १७५ ॥

लक्ष्याश्रितो लाक्षणिको व्यापारो लक्षणाऽस्य तु ।

व्यङ्ग्ययुक्तो व्यञ्जकोऽस्य व्यापारो व्यञ्जनं मतम् ॥ १७६ ॥

सांसारतद्भेदविषयो भोषिष्ठादिर्वाच्यो मुख्योऽर्थस्तदभिधायो गोप्रभृतिशब्दोऽपि मुख्यशब्दस्य मुख्यार्थे व्यापारः संकेतापेक्षा, वाच्यत्वाऽगमनशक्तिविभा । लक्ष्यलक्षक-
रूप लाक्षणिकशब्दस्य लक्ष्यनिष्ठो व्यापारो, लक्ष्यव्यञ्जनशक्तिर्व्यञ्जना । व्यङ्ग्यव्यञ्जन-
धर्मस्य व्यञ्जकशब्दस्य व्यङ्ग्यनिष्ठो व्यङ्ग्यवाचकमनशक्तिर्व्यञ्जनम् ।

मुख्यार्थवाचे मुख्यार्थासम्भावे लक्ष्यतेऽपरा ।

कूटैः प्रयोजनाद्व्यापार्यो यत्सोका लक्षणा युधैः ॥ १७७ ॥

मुख्यार्थवाधाऽनुपपत्तेरनुपयोगात् 'कर्मणि कुटलः', 'गङ्गायां घोषः' इत्यादा-
यनुपपत्तिः । 'रामोऽस्मि त्वं सहे' इत्यादायनुपयोगः । अत्र प्रस्तासादभिधेयप्रतिपत्तौ
रामशब्दोऽनुपपद्यमानत्वात् बाधितार्थः स्वाभिधेयभूतार्थागामिरवकल्पमन्वत्वाद्वाज्य-
भेदप्रयासपितृसंतापयोगादिदुःप्रसन्नार्थं लक्षयति । अस्मात्प्रतिपत्तिरित्येव शब्दार्थं प्रयो-
जनम् । मुख्यार्थासम्भवे पञ्चधा । यदुक्तम्—

'अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात् समवायेनः ।

वैपरीत्यात् क्रियावीगात् लक्षणा पञ्चधा मता ॥

अभिधेयं मुख्यार्थस्तेन सह सम्बन्धो यथा—'गङ्गायां घोषः' । अत्र गङ्गाशब्दा-
ऽभिधेयस्य द्योतको घोषाधारतायुक्तार्थः मुख्यार्थवाचे योऽर्थः समीपमपि विनाशाय
सम्बन्धस्तदाश्रयणेन गङ्गाशब्दस्तदं लक्षयति । गङ्गात्वे वृत्तार्थसमयेतदुपपत्त्यनयोस-
त्त्वज्ञेयत्वादिप्रतिपादनं व्यङ्ग्यं प्रयोजनम् । न हि तदुपपत्त्यादि गङ्गातर इत्यादिशब्दा-
न्तरैः सप्तमि सक्रिये । सादृश्यापेक्षा—'गौर्वाहोक्तः', 'गौरेवायं' वा इत्यादी मुख्य-
ार्थस्य सात्तादिमन्वत्वादेः प्रत्यक्षप्रमाणेन वापि अभिधेयेन सादृश्यापेक्षतादृ-
मान्यादिगुणवृत्ते बाहीको लक्षणे । प्रयोजनं सारोपायां तावदुपपत्तिप्रतिपत्तिः ।
साध्यवसानार्था सर्वथाऽभेदप्रतिपत्तिः । समवायात्सादृश्यापेक्षा—'कुन्ताः प्रविश-
न्तीत्यादी कुन्तानां प्रवेशानुदरत्वात् मुख्यार्थवाचे सादृश्यात् यथा कुन्तान्तः
पुण्या लक्ष्यते । प्रयोजनं तु सौदृश्यादीनां सातिप्रयानां प्रतिपादनम् । वैपरीत्या-

धया—'अभद्रमुखे भद्रमुखः । अत्र भद्रमुखत्वस्य अभद्रमुखे प्रयोगात् स्वार्थ-
वाचः । अतोऽसौ स्ववाच्यभूतस्य भद्रमुखत्वस्य वैपरीत्यादभद्रमुखत्वं लक्ष-
णयाऽवगमयति । प्रयोजनं तु गुताऽन्वयाधेयप्रतीतिः । क्रियायोगाधया—'मद्वति समरे
शत्रुघ्नस्त्वम्' इति । अत्र अशत्रुघ्ने शत्रुघ्नशब्दप्रयोगात् स्वार्थवाचः । शत्रुघ्नशब्द-
अशत्रुघ्ने शत्रुघ्नवक्रियाकर्तृत्वयोगात् लक्षणया प्रयुक्तः । प्रयोजनं च वर्णमानस्य
शत्रुघ्नशब्दाभिधेयवृत्तरूपताप्रतिपादनम् । 'कर्मणि कुशतः' इत्यत्र कुशान् स्मरति
दर्शयद्वायोगात् मुख्यार्थवाचे विवेकस्तदादी च सम्बन्धे रुटितः प्रयोगगुह्यरूपोऽर्थो
लक्षणाध्यापारोऽलक्ष्यते । एवं द्विरेफद्विपानुलोम्यलक्षणयादयो रुटितादयः, तत् एतेषु
रुटिलक्षणा । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादी प्रयोजनात् लक्षणा । प्रयोजनं च पावित्र्यादि
व्यङ्ग्यम् । तत्रमिदम्—रुटिलक्षणायां वाचको लक्षणिकप्रेतिङ्नामद्वयम् । अभिधा,
लक्षणेति व्यापारद्वयम् । प्रयोजनलक्षण्यार्थं तु शब्दस्य वाचको, लक्षणिको, व्यञ्जक-
श्चेति नामद्वयम् । अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम् । रुटिलक्षणायास्तु
व्यञ्जकप्रयोजनभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनव्यापारः ।

शब्दव्यापारो निरन्तरार्थनिष्ठोऽभिधा मता ।

स तु सम्भवधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सम्भवधानो मुख्यार्थवाधादिरतुप्रधान्तरितो यो लक्ष्यस्तदादिर्यस्तत्र विधान्तः
शब्दव्यापारो लक्षणा । अभिधेः मुख्यार्थं वाधिता सती अवसितार्थत्वात् अन्यत्र
प्रसरति, तत्पुष्टभूतैव लक्षणा ।

शुद्धोपचारमित्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा ।

उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्ध्यर्थं पराधेयः । यथा 'पुरे कुन्ताः प्रविशन्ति' । अत्र कुन्तैः
स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आधिप्यन्ते तत् उपादानेनेयं लक्षणा ।

परार्थं स्वार्पणं लक्षण्येन लक्षणलक्षणा ।

यथा—'गङ्गायां घोषः' । अत्र तस्य घोषाधिकरतासिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थ-
मर्पयतीतीत्यादी लक्षणेन लक्षणा । अन्यमभिधायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमस्यतन्
अन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तदादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात् । यत्र तु स्वार्थमपि
बदधन्यमुपादत्ते ततोपादानेन लक्षणा । इमां द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारमित्रा-
त्वात् । यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तमुपवर्त्यते, न तथाऽनेति भावः ।
उपचारमित्राऽपि चतुर्विधा ।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥

गौर्वाहिको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणगुल्लभगुणयोगलक्षणे पुरुषसोऽव्युत्थोपमेये उपमानशब्द सारोप्यते
तौ गौणौ भेदौ, गुणेभ्य आगतत्वात् गौणतद्भावाच्च ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः ।

विशेषा शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका ।

आयुर्वृतमायुरेवेदम्

अनयोः शुद्धभेदयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धः, सादृश्यमावात्र गौणता । यथा शायुष्कारणं घृतं तथा न क्षीरादीति क्षीरादिवैसादृश्येन आयुःसम्पन्नं व्यभिचारतीति कार्यकारित्वादि प्रबोधनम् ।

पटुभेदेति लक्षणा ॥ १८१ ॥

उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा गौणसारोपा, गौणसाध्यसामा, शुद्धसारोपा, शुद्धसाध्यवसावा इति षट् भेदाः ।

आरोप्यारोपविषयो सारोपायां स्फुटानुमौ ।

पुनः साध्यवसानायामरोप्याऽन्तर्गतः परः ॥ १८२ ॥

आरोप्यो यथादिः आरोपविषयो यादोकादिः, सारोपा सादृश्यदेवता, एषा उप-मानोपमेयस्य विद्यमानरूपत्वात् रूपकालङ्कारबीजम् । यथाऽऽरोप्येण यथादिना निर्गीर्ण-तया आरोपविषयस्य यादोकादेः प्रतीतिः सा साध्यवसाना, इवमतिशयोक्त्यौजम् । यथा—
कमलमनम्मसि कमले च कुवलयं तानि कवच्छतिहायम् ।

स च उकुमासभवेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

कार्यकारणमावादिहल्लग्यायां तु न रुक्कादिविषयता, सादृश्यमावात् । यथा—

आयुर्वृतं यस्तस्यागौ भवं चौरः सर्वं प्रिया ।

वैरं घृतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयः सत्पथंसेवनम् ॥

तथा अन्पापदेशालङ्कारस्य साध्यवसानलक्षणात्वम् । यथा—

अनर्थः कोऽप्यन्तस्तत्र हरिण इवाकमहिमा

ह्युरत्वेकस्यैव त्रिभुवनघमत्कारजनकः ।

इत्यत्र हरिणेन सह प्रतीकमानस्याऽभेदः ।

सम्बन्धा बहुकाः । यदुक्तम्—‘एकस्यैव पक्षयर्थाः’ । क्वचिदादर्थादुपचाराः, यथा—

इन्द्रार्थाः स्फुटा इन्द्रः । क्वचित् स्वत्वानिमावाचया—सतकीयः पुरुषो राजा । क्वचि-

इवयवावयविभ्रावयवा—अपहस्त इत्ययमात्रेऽश्वत्वे इत्येव । काऽपि तात्कम्यात्

यथा—प्रतप्ता तक्ष । क्वचित्स्मानावया—आइकमदनति । क्वचित् स्मानावया—मद्याः

क्रीडन्ति । इत्यादयः सर्वे यथालक्ष्यं लक्षणीयाः । यदाहुः—‘सदृशरूपस्थानतादर्था-

वृत्तिमानधरणसामीप्ययोगसाधनविषयत्वम्येमाह्वयमन्वयकृतराजसकुचन्दनगङ्गाशयका-

मपुरुषेष्वतज्ञावेऽपि लघुपचाराः’ । एषु शुद्धा लक्षणा । क्वचित् रुचितः, क्वचित् प्रयो-

जनात्, क्वचित् सारोपा, क्वचित् साध्यवसाना ।

अथ लक्ष्यमार्हाः केचित्छन्दः कथ्यन्ते—

चित्रेन्द्रजालवाच्यद्विर्भावस्वप्नयमकसंवादाः ।

द्वैतुरप्याभिनयकथाद्विरुक्तिपर्यायवक्रपुनरुक्तिः ॥ १८३ ॥

रूपावस्थार्थावपुर्मवान्तरं परिसृतिविवर्त्ता ।

अनुवादानुप्रासानुसृतिच्छायाप्रतिविम्बशब्दौ च ॥ १८४ ॥

प्रतिवीरमल्लनायरुचिविवेशी बन्धुरनुकूलः ।

प्राण्याऽव्यक्तातिमुद्गद्यादसनागिसद्वचरसतीर्थ्याः ॥ १८५ ॥
 सव्रह्मचारिनीलीरागसहाध्यायिसदृशसच्यञ्चः ।
 गणनाधिकः सवर्णः संघादी सांगुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
 अधिदैवतविद्यागुरुकुलनायकुलपुरःपुरुषाः ।
 श्रोद्धारचक्रवर्तिक्षेमदुरसार्थब्राह्मतीर्थानि ॥ १८७ ॥
 ज्येष्ठसभावाक्यग्रेसरोत्तमर्णप्रतीक्ष्यजितकाशि ।
 अद्वैतवादिधुर्योज्ञाघनगृहमेघिनोऽध्यक्षाः ॥ १८८ ॥
 तद्वप्रह्योपनिषद्ग्रहस्यचैतन्यधृतपरमात्मानः ।
 सौत्थ्योत्कर्षरसाभोगानन्दाभिजात्यपरमागाः ॥ १८९ ॥
 लयसर्वस्थविलासास्तखुलनिर्यासभाभ्यमजानः ।
 जीविततात्पर्यार्थेभ्युत्पत्त्यपयादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
 साम्राज्यसिंहनादाहङ्कारैर्भयसंस्कृतविषाकाः ।
 सारोद्धारनिदानभ्याष्याटीकाचरित्रविधम्मभाः ॥ १९१ ॥
 मूलद्रव्यविवेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
 सौन्दर्योन्मेषनवीनत्यग्रोहसंभ्रमोत्साहाः ॥ १९२ ॥
 पैदाभ्यायष्टम्भापुत्सवनपगोतयौवनादेशाः ।
 महिमनिघण्टोद्धत्यान्तररूपवर्णयधिरथकास्येच्छाः ॥ १९३ ॥
 व्यातिर्वहुघनपीयक्षीयमहोदामनुकृताः प्रीदिः ।
 सर्पामिसारपृष्ठिभ्यूहव्यासाऽट्टहाससङ्घटाः ॥ १९४ ॥
 विरक्तमयजपातानभ्यायापग्न्याधिसंघादाः ।
 केतूदयान्तरायायातट्टोपलयाध्यवस्कन्दाः ॥ १९५ ॥
 प्रत्यापयानान्तर्दिग्वापेधविडम्बनान्यतीचाराः ।
 अनुपदादन्तुदकद्वयैरङ्गिकनास्तिकाः पुरोभाष्यो ॥ १९६ ॥
 रूपायी द्रव्यं किट्टस्तुपणियाकौ पलालपद्भूली ।
 उद्गाहपूर्वरूपप्रतिमापस्तावनाटयसम्प्रेक्षाः ॥ १९७ ॥
 अज्ञोद्धर्तनशाखापुरशाम्भ्रामङ्गलायतरणानि ।
 प्रश्नोत्तरग्रहेलं कलमकिशोरो मशालमञ्जुर्व्यौ ॥ १९८ ॥
 निर्माल्यमङ्गिकरणोकेतवपाखण्डिकर्णिकामेदाः ।
 तर्णकपरामसैन्योपपदसमस्याकलान्तरोत्सर्गाः ॥ १९९ ॥
 प्राकाम्यवस्तुचान्निकसम्बोधनपादुकायद्विषयानि ।
 श्वयद्वारकिषदन्तोममूतविज्ञानकारिकोपाधिः ॥ २०० ॥
 पट्टिहोपधृतिमृगवृष्णानासोरपादपोठानि ।
 व्यापृतिदिग्धपरोकागण्टूपोपन्यकाग्रहमनानि ॥ २०१ ॥
 गुषराजप्रियसैनिकमविषप्रनिहारमण्डसंशमणाः ।
 धेहासिकसेनानोयैतालिकयदुपदम्यनुयाः ॥ २०२ ॥

प्राप्तीणपारिषाञ्चिकनान्दीचटुकारभक्तपरिवाराः ।
 प्राकृतपराक्रमायिकदासपराधीनयद्वदासघराः ॥ २०३ ॥
 वैमात्रेयेष्यालूनपरिचारकभर्तृहारककनिष्ठाः ।
 अधमर्षराजवेश्यौ चन्द्रावताञ्चलस्फुलिङ्गकरणाः ॥ २०४ ॥
 दिङ्मात्रमेकदेशः खण्डं वालोऽङ्कुरः शिशुता ।
 संक्षेपतामावाचयवकलाशीकरलहर्यः ॥ २०५ ॥
 हस्याद्या लक्षणाशब्दाः सद्गुणोपयोगिनः ।
 उपमाने कविद्रोष्या उपमेये कवित्तया ॥ २०६ ॥

उपमाने यथा—

इन्दुर्वत्स्य वीप्सासदनमुपकवा पादयोः पङ्कजाङ्गी,
 पयांसोऽलिः स्वर्वा, ननु सनुमहसां कर्त्तव्यकर्त्तव्यताम् ।
 आभासः कुम्भिकुम्भद्वयसुरसिञ्चयोः, कामकोदण्डदण्डाः,
 वासवर्धं भ्रूलताया, रतिरमिमपनं, पश्य रूपस्य मत्स्याः ॥

उपमेये यथा—

व्यापेक्षो प्रणीधेसितुरनध्यायः छयाया, विधो-
 रन्तर्द्धिर्धनदाचलस्व निधनं, दुग्धोदसिन्धोः पिथा ।
 प्रत्यालुपानममानत्रद्विपमहादेहयुतेर्मिन्द्वो
 जान्दव्यास्तव भूभुजः यथासां भारो दितां हारति ॥

अप्येऽपि लक्षणाशब्दाः लिखन्ते । यथा—लुण्ठाक जलपाक गुह्यालु स्पृह्यालु
 भस्मर मेवुर भङ्गुर छिदुर जागरुक बावदक विकस्वर प्रमदर सस्वर जित्वर गतवर कम्प
 उन्मदिष्यु वैतन्त्रिक मायिक मुन्दिल मुग्धिक विवण्डिल विवण्डिक मुण्डिल मुण्डिक
 शुभंठुः इन्दुर जङ्घाल ईष्टाल भुजाल पांशुल प्रजाल प्रक्षिप्त इज्जस्वल केनिल वाचाल
 वाचाट मुल्लर पट्टिल हस्यादयो, विद्वन्नाम चौर महोरसाह उदत कोपन वैराजिक
 कर्मेश्वर बलदुर्मन्त्रि कर्मठ एत सज्जन वन्धुमोघादीनां नामानि । एवं प्रकाराः सन्दाः
 लक्षणाशब्दा यथैवित्थं प्रयोक्तव्याः । यथा—

विशोऽप्यर्थं द्रुतमहोत्तमहीनकीर्ति-
 लुण्ठाकशक्तिरपसाद्रुतप्रसादः ।
 वेधं प्रपातयति पश्यत रे नरेन्द्राः ।
 कीर्ति स्मरन्मनसि गौरवत्वं न कृष्णाम् ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यमहाकविशण्डितश्रीमद्भारविचितायां कविशिक्षा-
 वृत्तौ शब्दसिद्धिप्रदाने लाक्षणिकः स्तवकः प्रत्यर्थः ।

सम्पूर्णब्रह्मं शब्दसिद्धिप्रदाने द्वितीयः ॥

अथ श्लेषसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं श्लेषव्युत्पादनं यथा—

वर्णाकारक्रियाधाराघेयसम्यन्धिवन्धवः ।

द्विट्पत्नीप्रियसम्पर्कस्वामितुल्यगुणादयः ॥ १ ॥

एषां स्यान्नामभिः श्लेषो नानार्थैर्वर्ण्यवस्तुनि ।

भङ्गश्लेषोऽधिककस्त्रमुच्यैः पूर्वाग्रहैः पुनः ॥ २ ॥

वर्णवस्तुनां वर्णवर्णदिनाम्नां मध्याधयज्ञाम द्वयधे त्वर्थं नानार्थं वा भवति तेन नाम्ना श्लेषः कार्यः । यथा घञलज्जिन्हृग्निगोप्रभृतयः शब्दाः । मङ्गश्लेषस्तु वर्णवर्णार्थ-दिनाम्नाः पूर्वगतैरधिकादिभिरग्रगतैः कञ्शदिभिः सामान्यशब्दैरर्थं मिलति यथासंभवं कार्यः । यथा कमलशब्दस्य मल इति अग्रेतनाक्षरार्थं मिलति पूर्वाक्षरकस्रोतपते । यथा— 'अधिकमलशब्दी' । अधिकशब्दः सामान्यः । तथा कमलशब्दस्य कल इति पूर्वाक्षरार्थं मिलति उत्तराक्षरकस्रोतपते । यथा 'कलकलशब्दी' । कलशब्दः सामान्यः ।

पूर्वं पूर्वाक्षराणां श्रोतनाम पूर्वप्रयोग्याः सामान्यशब्दा यथा—

अधिकस्वकस्यकीयकसन्धीकाः सुखसुखौ पुरोगश्च ।

होपाः समानोच्चसदास्यच्छाः सदाच्छसजौ च ॥ ३ ॥

तज्जामिशसुखताः शोभितयिभ्राजितादयः स्वस्यः ।

सुखत्वं तद्वत् शोभा वदसौन्दर्यप्रभृतितो यद्वम् ॥ ४ ॥

सम्पन्नसुशोभनलोलुपसम्पन्नवसगौरवमहाभाः ।

यदुशोभनसदाशुभयदुभाः परमसमानयामनोद्वयम् ॥ ५ ॥

पीथरसुहचिरमधुरा मञ्जुलपृथुलौ स्वभावतः शब्ध ।

सुमुखदशः समहासः ससमग्रहपरमहौ च यदुल्लसः ॥ ६ ॥

एतैः शब्दैः पदानां पूर्वाक्षराणि श्रोत्र्यन्ते । यथा— सन्धी-क-पालिस्थितिः कैलासः, सरोवत् । स्व-क-लङ्काभोगः शरीरं, वाक्पणवत् । घ-ज-रोचितः कुल्यलः, हृदयवत् । घ-ज-कीनस्तरुणाः, सङ्कतिवत् । घ-ज-व्योतस्तपापयो, नृपवत् । पुरो-ग-धलस्थितिः साराङ्गधनुः, मल्लवत् । समा-न-ध-न-र-स-भा-सितं सरो, नृपवत् । ङ-घा-मरधीः नृपतिः, इन्द्रवत् । सदाऽच्छ-गगराजितं भोस्यानं, रुद्रस्यानवत् । स-जं-वी-रमणं विभ्रत् यमं, नृपवत् । अभिजातिस्थितिः कुम्भीनो, विदग्धगोष्ठीवत् । शोभि-त-रत्नान्वितो जडधिः, नटवत् । स्वल्पपुटताशाली शैलमार्गो, गृद्वत् । छ-दा-नस्थितिः यद्वान्यः, नाकटिकवत् । शोभावद्-धलान्वितो रत्नो, नृपवत् । छ-जोम-न-वरस्थितिः उत्पः, शिवकण्ठवत् । लोल-य-वन-स्थितिः समस्तारत्नो, गिरिवत् । सम्प-न्न-य-छासमोगः पार्थिवः, उरावत् । ददु-जो-म-वतान्वितं पुरं, गिरिवत् । एतदेलाशाली द्वेषापि कामुकः । मनो-द्व-सो-धस्थितिः युद्धभूमिव चेनुवत् । हरवि-र-मनोरमणीयः पाणिप्रहमहो, रोदन-वत् । पृथु-छ-क्षणं गृहं, चन्द्रवत् । स्वभावमरणपुरीषो द्वेषा समटः । सम-हास-कलः सजनाः, पुष्पिमेन्दुवत् । एत-द-यितश्रीः एङ्गो, शिववत् । यदुल-क्ष-पूर्ण

शतशकलशयलशान्ताः स्वकामसार्थी स्वभावसमुदायाः ॥ २२ ॥

समसोमोदितदृढमोदितसितसारोचिताः सभासकलौ ।

सद्योतिसभाजनसारचितस्वेच्छास्वतन्त्राश्च ॥ २३ ॥

सततसमगादससीमसदेशसमानहासिता हारी ।

हृतं हितश्च हसितं हीनाद्वर्धं हसंश्चापि ॥ २४ ॥

तिप्राप्रं च क्षुद्रव्याप्तं चैव क्षमोदितं क्षान्तम् ।

एते पुरतः शब्दा अन्येऽप्येवंविधा बुधैर्वोभ्याः ॥ २५ ॥

पक्षैः शब्दैः पदानामनस्यासनाभि कयार्त्तमवं धोत्वन्ते । यथा—फल-क-सहस्रमीः
मुद्रकाः, फलितमुमवत् । नर-का-न्तस्थिनिर्विण्ण, उपवत् । दाह्यचितादोषं विभ्रच्छब्द-
यादृकः, पुण्यनरवत् । सु-द्रा-हितो मरदेशः, पूर्णहितवत् । प्रिवं गू-ढविभवं विभ्रद्भनं, वेण्या-
जनवत् । परि-ध-न-वर्द्धिस्थितिः पुरप्रतोली धर्मपरवत् प्रावृट्कालवद्वा । क-च-रोचिता
देवी, समुद्रवीचीवत् । तापि-च्छ-विराजितो वनोद्देशो, रविवत् । सदा-ग-जातिधोमृषो,
वनवत् । रस-सं-न-वर्धस्थितिर्द्विरसनाधिपो, रसिकवत् । शृङ्गादोषधितो पीरवर्गो,
गिरिवत् । छर-त-श्रियं विभ्रद् वेस्यावर्गः, स्वर्गवत् । स्वस्थामोदितश्रोः छरेन्द्रो,
महवत् । कलदान्तस्थितिः स्वर्गालङ्कारकारो, दक्षवत् । लघा-मो-दितश्रोः स्वर्गो, रवि-
वत् । दपाय न-पसत्सहस्रीद्वेषा नृपः । कच्छ-प-रचितश्रीर्जलाश्रयो, पामवत् । अधिकक-ल-
सत्स्थितिर्वैसरतः, लम्बामिसेवावत् । केश-व-रोचितश्रीर्गङ्गापुरी, सुकेशीवत् । क-
भा-चितो मरदेशो, रविवत् । कल-ग-हस्तसहस्रीः शारकालः, सपुष्पवत् । बलप-तः-स्थितिं
विभ्रत् तारीप्रकोष्ठो, महवत् । तिमि-रो-चितश्रोः रुद्रः, गमुदवत् । कुण्ड-ल-सहस्रमीः
कगोलपाली, लघावत् । गगन-व-सत्स्थितिः मत्स्यलोको, भाविवत् । गिरिस-ता-श्रियं
विभ्रत् कैलासः, पृथ्वीवत् । मानस-मो-दितश्रोः श्रीपुरीप्रदेशो, मानवत् । कल-ह-सि-
तस्थितिः नारदः, कामिवत् । कल-क्ष-मो-दितश्रोः हिमाद्रिः, शम्भवत् ।

पुनर्मन्यैरपि सामान्यशब्दैः श्लेषः साध्यते—

अपूर्वश्चाऽद्वितीयश्चाऽमध्यमोऽनन्त इत्यपि ।

अमात्रो माप्राधिकश्चाऽतिष्ठान्ताद्वलितक्रमः ॥ २६ ॥

केवलतोऽधान्तरत्यन्तादिभ्यश्च पुरतो गुरुः ।

श्लेषमुत्पादयेदेतैः शब्दैरुपपदस्यतैः ॥ २७ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—अपूर्वश्चिदशमोः, पक्षे दशमोः । अमनः शीर्षागं वृन्दा-
रकं विदुषं अमृतं दानवमामांसां विनाकं कुमारकेशवकन्दर्प इत्यादिशब्दानामादौ
अपूर्वशब्दः प्रयोज्यः ।

अद्वितीयकपालिश्रोः, पक्षे कलिश्रोः । अमरदानवस्वयन्भू आरामपिनक
वृषाङ्गकमलभास्कर इत्यादिशब्दानामादौ अद्वितीयोऽमध्यमशब्दो प्रयोज्यः ।

अनन्तदानवश्रोः—पक्षे दानवश्रोः । दैवतमग्निरप्रजापतिभारतो मदनवन्दक
इत्यादिशब्दानामादौ अनन्तशब्दः प्रयोज्यः ।

अमाप्रकालस्थितिः, पक्षे कलस्थितिः । जारमारस्फारदाभमारचारहार

इत्यादिसञ्दानामादौ अमात्रशब्दः प्रयोज्यः ।

मात्राधिक्येकलक्षणः — पक्षे केवलज्ञानः । क्षय कर्मल कल घञ ,मर हा इत्या-
दिशब्दानामादौ मात्राधिक्यशब्दः प्रयोज्यः ।

अतिक्रान्तक्रमभास्तोस्थितिः, पक्षे तोरमास्थितिः । वलितक्रमपोतवैभवः,
पक्षे तोरवैभवः । हर नन्दक बाल मार कर्तन सद् भावि राजा भार्गव
धारा लुहा रता दिवा दीत नीलिमा राक्षस हत चारु पुत्र साप भाव धात्र रद कपि
छग पलभी इत्यादिसञ्दानामादौ अतिक्रान्तक्रम, वलितक्रमशब्दौ प्रयोज्यौ ।

केवलकोमलस्थितिः, पक्षे करकल्पितः । कम्बल कोमल हाय प्रमोद इत्यादि-
शब्दानामादौ केवलशब्दः प्रयोज्यः । अन्तर्गुह्यमस्थितिः, पक्षे ह्यामस्थितिः । धात्र
प्रमद निकर विकर इत्यादिसञ्दानामादौ अन्तर्गुह्यशब्दः प्रयोज्यः ।

अन्तर्गुह्यमलस्थितिः, पक्षे कम्बलस्थितिः । पद्म राम बाल वाम इत्यादिश-
ब्दानामादौ अन्तर्गुह्यशब्दः प्रयोज्यः ।

आदिगुह्यलस्थितिः, पक्षे बालस्थितिः । वर कल दह हर वर इत्यादिशब्दा-
नामादौ आदिगुह्यशब्दः प्रयोज्यः ।

अथ वर्णभेदेण कृतेष्वक्षरान्तरमाह—

क्रमतोऽपूर्योऽर्चितार्चितासितायाहितोदितोरुद्धाः ।

उद्धोतिकास्तिकासितकामोदितकुलसिताः कसञ्चापि ॥ २८ ॥

उदितं क्रमाच्च कूटोपचितं ललितं सुखं पुरोपचितम् ।

गाहितगुरुदग्दुग्धनवर्द्धिघोरीरुना श्रेयाः ॥ २९ ॥

घाटोपचितोच्चरोचितचक्राक्षितकरोचितार्थागतम् ।

छविराजिमुखाश्च लसन् सज्जं जालोचितश्च जातिपुतः ॥ ३० ॥

ज्ञानाद्वर्द्धी टोपचिततिरोहिततानवर्द्धिनो बोध्याः ।

तारोचितस्थिरोचितस्तिरोहितस्थानवर्द्धिनो श्रेयाः ॥ ३१ ॥

स्थामोचितदूरोचितदान्तो धीरोचितश्च धनवर्द्धी ।

धामोदितो धरोचितनव्यस्तनिचितनवर्द्धिनियन्ताश्च ॥ ३२ ॥

निहितनियद्धपरोचितपिहितपिनद्धप्रभासितप्रमुखाः ।

प्रान्तप्रकटप्रवरप्रमोदिताः पीनवर्द्धी च ॥ ३३ ॥

पुरोचितप्रमोदितप्राप्रप्रभासिताः स्फुटोपचितम् ।

स्फारोचितश्च फलसद्विलसद्वामोदिता घसद्व्याप्तौ ॥ ३४ ॥

विपरीतविकटसम्पन्नविभासितचरोचितव्यूहाः ।

विप्रोत्कृष्टोद्भासितभारोचितमानवर्द्धिभूषणाः ॥ ३५ ॥

भासितमीमोदितमोहितमहसम्मानवर्द्धिनो श्रेयाः ।

षानाद्वर्द्धी रोचितरचितौ रोपचितरुद्धरूपचिताः ॥ ३६ ॥

रामोदितलसितलसहाभाश्रितलूनवर्द्धिनो लवसत् ।

लीनाद्वर्द्धी शुभाजितशकलशुभासिताः सुखोमय ॥ ३७ ॥

सहसितसततसमोहितसारोचितसीमोदिताश्च सद्द्योती ।

सयलं हासितहोनावृद्धिप्रामप्रक्रमोदितकाः ॥ ३८ ॥

शब्दैरेभिरपूर्वाद्यैः पूर्वभागप्रयोजितैः ।

श्रेणाय शब्दमध्येषु निक्षिपेद्वर्णमण्डलीम् ॥ ३९ ॥

यथा-अपूर्वधरास्थितिः, पथे व्यस्यस्थितिः । अक्षितगजयुतः, पथे अङ्गजः ।
आक्षितलेटकभोभी, पथे आरोटकः । उद्योतिपसामपूर्णः, पथे उपशगः । कामोदितसदः-
स्थितिः, पथे कासाः । एवं सर्वत्र । सक्षितद्योतयुतः । माहितजरोहः । घनवर्धि-
स्मरः । यरोचितपलभोः । छविशशिगणः । जाकोचितवनः । पुरोहानवर्द्धिरस-
प्रसरः । अप्रेसशरोपवितकरथीः । सारोचितरणप्रीः । स्थामोदितपुटः । शमोदित-
नवध्रीः । धरोचितवलः । नन्वाससन्नराजो । परोचितवनशोभो । प्रमोदितकदस्थितिः ।
ह्युद्योपवितरणध्रीः । ध्यासपक्षस्थितिः । वामोदितमनःस्थितिः । भारोचिनारतध्रीः ।
महसस्तूषोभो । वानवर्द्धिषकस्थितिः । रचितमणोमासः । लसितगुडरम्यः । शकल-
पुष्पः । सततगोत्रस्थितिः । पुरोहसितपटपुष्पः । अमोदितपणस्थितिः ।

पूर्वं वर्णभेदकतद्वा अन्येऽप्युक्ताः । यथा-कोपपद दोषपद रोषपद लोपपद कूपपद
भूपपद दूपपद रूपपद ।

तथा काञ्जिरकान्तारादिशब्दानामप्रेऽजितशब्दः प्रयोज्यः । यथा-ऊराञ्जिताद्याः ।
कविछविरविप्रमुखाः, तथा नीधी अटवी । मुखविकारान्तवीकारान्तादिशब्दाना-
मप्रे आहशब्दः प्रयोज्यः । यथा-छन्वाप्तनीध्याताः ।

तथा अवर्णोपलक्षितरेकान्तशब्दानामप्रे उपक्षितोपयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । क्तोप-
चितः । क्तोपयुक्तः । ज्ञोपयुक्तः ।

उपवर्णोपलक्षितरेकान्तशब्दानामप्रे उपक्षितोपयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा-तरूप-
वितः । मरूपयुक्तः ।

अथ वर्णार्कपणेन श्लेषप्रकाशान्तरमाह-

अकाऽर्काऽगाऽग्याऽग्राऽघाऽर्घाऽर्घ्याऽर्घाऽर्घ्याऽर्घिरच्छाऽऽः(?) ।

अद्वाऽटाघाऽट्टाऽग्यएवद्वाऽर्त्यतोऽत्यथार्थोऽथो (?) ॥ ४० ॥

अक अर्क अग अग्न अघ अघ्न अर्घ अर्घ्य अघो अघ्न्य अर्घिः अकृत् अज अत्त
अट अघ अह अणि अशु अत्र अर्ति अलः अलि अथ अर्थ अथो ।

अदोऽद्विरद्वोघोर्द्धाऽघ्याऽघ्नोऽन्वन्या अपाप्यथि ।

अर्वाऽवाम्यन्नाम्यम् (?) अमाययिऽयमय्ययाः ॥ ४१ ॥

अदः अद्रि अद्दः अघः अर्घ अघ्न अघि अनः अनु अन्व अप अपि अत्रि अर्ध
अव अमि अन्न अमो अमू अमा अयो अये अयम् अयि अयः ।

अरमहरर्यरास्त्रात्पात्यलमश्रवाश्रवोऽधिरसौ ।

अथास्यहो अहरहमहाह्यत्ता विवर्जितविहीनौ ॥ ४२ ॥

अरम् अरु अरे अरि अर अस्य अल्ल अलि अलम् अन्न अश्रु अग्नि असौ अथ
अस अहो अहः अहम् अर्ह अदिः अग्नि अक्ष ।

कन्दर्प कङ्कण केवल कोल कोवटि कोष कोषोन कोलि कंतु केशव कोदण्ड केश केदार
कोद्वय केरव केसर ।

चक्र तक्र वक्र शक्र शुक्र नक्र मुक्कल । अघे-क्रोड क्रतु क्रव्य क्लेश क्रम कोषन
क्रमेलक क्रकच ।

राका राट्टा कालिका बलाका बालिका कर्मिका वामिका तारका वृत्तिका उत्क-
लिता । अघे-कासि काय काकु काझी काक काम कान्ता काण्ड कामि काच कार
कार काकोल काशेय कासर कानन कान्तार क्यञ्जन काश्यपी कारण कातर कासार ।

नाकि विनाकि वातकि यद्धकि धौघृशकि प्रवलाकि । अघे-दिल किरण किंगुरु
किसलय किङ्कर ।

शुकी रिंकी बन्वकी यल्लकी आमलकी । अघे-कोल कीर कीनाश कीलाल ।

काकु रङ्गकु न्यदकु शङ्कु । एषामघे-कुल कुच कुश कुट कुक्षि कुम्भि कुण्ड कुन्त
कुण्डिल कुन्तन कुशीलन कुशवक कुन्तयू कुलाल कुहर कुर्गी कुरङ्ग कुलीन ।

मुख मज पुङ्ख मल खल दुःख यङ्ख । अघे-खर खनि खग खस खर्तु खल खडान
खलीत खचित खण्ड खञ्जन खञ्ज ।

सिला शाखा रेखा लेखा परिक्षा निद्याना । अघे-खानि खात ।

सखि सखी । अघे-अखिल खिल ।

बाबु । अघे-बुर ।

तुश स्वर्ग रङ्ग मुङ्ग मङ्ग बङ्ग पूग लङ्ग छङ्ग छाग राग राग येम रोग हरय नाग
भोग युग पुरोग तडाग तरङ्ग पत्रग रयाङ्ग भुजङ्ग चक्रङ्ग अङ्गनाय सताङ्ग अनुग
भुजग अध्यग उत्तरङ्ग कलिङ्ग सारङ्ग । अघे-गदा गज गति गघ अङ्गद गर्भ गद् गरल
गङ्ग गर गजराज गजारीह गङ्गा गङ्ग गन्ध आगन्तु मोधा गौर मोसर्ग गोपेय गोपन
माहेय गौरव ।

छाङ्गा आपणा मिमगा । अघे-गान गात्र अगाध ।

भङ्गि भोगि । अघे-गिरि ।

भुजगी । अघे-गीति ।

पङ्गु कंगु प्रिमंगु । अघे-अगुरु गुरु गुह ।

गङ्ग । अघे-गूढ गूह गूहनाम् ।

आगः रङ्ग गङ्ग स्वङ्ग खङ्ग डङ्ग प्राङ् अङ्गङ्ग द्वाङ् । अघे-अग्नि ।

अङ्ग न्यङ्ग पङ्ग तदङ्ग मण्डलाङ्ग । अघे-प्राङ् प्राग धौवा प्राह प्रागणी ।

लङ्ग मेघ सङ्ग उङ्ग पङ्गि । अघे-धन घोर अघ घस्सर घनरस ।

जङ्घा । अघे-घाट घास ।

न्याङ्ग । अघे-आघ्राण ।

प्राङ् यङ्ग अभिङ्ग ओषङ्ग दैवङ्ग प्रङ्गा अवङ्गा प्रतिङ्गा रसङ्ग । अघे-ज्ञाति ज्ञानि
ज्ञान ।

नीच काय कुच ऊच उच्च रोमाञ्च वचम् । अघे-चक्र चष चमू चर चर अवल आव-
मन चरण चपल अञ्चक चञ्चल चञ्च ।

चञ्चु वञ्चु चञ्चु तञ्च । अग्ने-चार चाप चासुण्डा चारण चारम चारित्र ।

मुचि रुचि । अग्ने-क्षिप्वा क्षिता आन्ति चिदूप ।

काशो वीक्षो शक्षो प्राक्षो विपक्षो घृताक्षो । अग्ने-चोर चौर ।

चञ्चु विचु । अग्ने-सुम्बक ।

चञ्चु । अग्ने-चूदा चूत चूर्ण ।

पिच्छ पुच्छ गच्छ मुच्छ स्वच्छ तुच्छ । अग्ने-लवि छल छय छग छद छगल
अच्छभरत ।

मच्छ हच्छा वाङ्मय । अग्ने-छात्र छग छदन ।

सुत गुप्त अपरज राज वाज ध्वज भुज क्षप्त्र बीज अम्बुज वज श्वज हाज सुरज
करज नोडज आत्मज ठरसिज इतज सम्राज गजराज मरसिज मलयज । अग्ने-जल
जम जपा श्रवा जष जरा जमन जङ्घा जम्बोर जंघाल जगति जवज जगर जघन जजगर
जयनिका ।

रजा लजा मुजा प्रजा गिरिजा । अग्ने-प्राहक चार जाति जात जाया जाल
जागुड जावाल जागर जालक जातरूप जातमात्र ।

राजि आजि छात्रि वमराजि । अग्ने-अश्वित जित जिह ।

राजी । अग्ने-अश्विन जीव जीरक जीषा ।

ज्जु । अग्ने-ज्वाला ।

झञ्झा । अग्ने-झप झम्पा झाङ्क ।

वात भीत मृत पित मीत मृत मत्त मर्त धूर्त भीत अहित मुक्त कुन्त उत वात
दृप्त भित प्रोत जात नत मृत अश्वान्त आचित एकान्त इवेत सित पीत सङ्गीत
प्रभात अश्व इरित परत राजत छटुत दुर्गत उत्कण्ठित उपनीत सम्वित विधीत पदात
सैकत प्रपात निमग्नत निशित सुदान्त सामन्त इक्षित चरत मन्त्रित नापित भरत
पारत चेष्टित विभात अक्षित उन्नत आवत पेशवत नवनीत प्रक्षालित अपहस्तित अप-
वारित अनयत । अग्ने-तपकर मनु तनु अन्तर तरो तमी तम तद तर्क इतर तन्त्र
तण्डुल तारत तनय आतपत्र तस्त्र तडाग तमिस्रा तथैक तरुण तद्भिषी तरुण्ड तर-
वारि तोरण तेजित तोय ।

मरण हरित दमन वक्त्र वपानव उपविशान् अलङ्कान् क्षुण् द्विपद सर्वद शस्त्रम्
धुह्य संलग्न चित्त कान्त्य लता नाक्षिता देवता वनिता उपमात्रा । अग्ने-तात हात
वात्र ताविच्छ ताटङ्क ताम्बूल ताम्रवृद्ध तामस ताडपत्र ।

हृषि भुति जति पत्तो हेति वति यति मति मति जाति रीति श्रिति स्मृति रति
पूति वृति नति भ्रान्ति दुर्गति कण्ठति अराति पशति पशति मन्त्रति भ्रान्ति विप्रोनि
आनापति प्रत्रावति स्वाङ्गाति अभिजाति । अग्ने-तिरु तिमि तिमिर तिमोहित ।

उत्र उग्र मित्र पुत्र पत्र मात्र ओत्र दन्त्र नेत्र गोत्र पात्र ॥ अत्र तन्त्र दान्त्र
प्रेत्र अरित्र शत्र पवित्र परतन्त्र ताडपत्र लागपत्र । अग्ने-ग्रस्त अस्त त्रु त्रया ।

यात्रा वरत्रा । अग्रे—त्रास ।

रात्रि । अग्रे—त्रिक त्रिगुण त्रिफला त्रिशंकु त्रिरस ।

धर्मात्य नित्य वात्या क्तिया । अग्रे—त्याग ।

सत्त्व । अग्रे—त्यरो ।

सती अंति वासन्ती मालती भास्ती युवती । अग्रे—तीर तीर्थ ।

सेतु केतु त्रेतु कतु आगन्तु घातु । अग्रे—तुष तुच्छ तुला कतु तुहिन तुवरी तुग
तुङ्गम तुर्ण दल तुङ्ग तुन्द ।

गद नाद कन्द छद मन्द सूद शोद गुद लुदध क्कद अगद स्नेद भेद ऐद स्क-
न्द धनद प्रसाद स्वच्छन्द रोहद कलाद विनोद मकरन्द अरविन्द । अग्रे—देप दम दतु
दरी दम दल दक्ष दशा दह दश दर दवा ददक ददधि ददध अदध दध दक्षिण नद रद
वहन दग्ध दण्ड दण्डि दन्त दोल्य देह देश देष दास दोष दौवारिक ।

गदा गोदा सदा सर्वदा क्षणदा नर्मदा । अग्रे—दानव दारुण दान्त दास दाम
दान दासी दार दात्र ।

मन्दि वन्दि आदि सादि मांसादि होमवादि । अग्रे—दिन दिवा दिवस दिति
आदि आदित्य आदिम ।

पेशी नन्दी कालिन्दी । अग्रे—दीन दीप दीक्षित उदीरण ।

कन्दु विन्दु हन्दु । अग्रे—दुलो दुल्लु दुल्लु दुदित दुकृष्ट ।

अन्दू । अग्रे—दूर दून दूरमणी ।

पाद साद कद मद ह्रद शूद ददु छिद साम्द हारिद हरिद वैष सध । अग्रे—
द्वार द्रुति प्रव्य द्राक्षा द्विपि द्वीपि द्विशद द्रुत द्रोद द्विषत ।

पुद पुद कोप व्याप आयुष अगाध न्यपोष समिद्ध अविद्ध अवरोध अपरोध
अपविद्ध । अग्रे—अध घन घरा ऊधः ऊर्ध्व अधः धेनु धनुः अन्धः पव धवल अधर
धाराधर ।

सन्धा धुधा मेधा मोधा लधा लभिधा द्विधा राधा अर्चिधा । अग्रे—धाना धान्य
धातु धार आपधर ।

दधि व्याधि आधि अशधि निधि सन्धि, विधि । अग्रे—अधिप अधिपति
अधिभू अधिर्हता अधिरोहिणी ।

सुधी । अग्रे—धो धोर धीवर अधीश ।

सिन्धु अन्धु सीधु साधु विधु । अग्रे—धुषो धुर्य धुरीश ।

धध । अग्रे—धूष धूषो धूष्म धूमनोनि ।

अध्वरग्न साध्व । अग्रे—ध्वान्त ध्वान ध्याह ध्वनि अध्व अधि अध्वश
ध्याह्वाराति ।

घन घन जिन गान दिन ध्वान जल दान जल पौन होन दान स्नात घान अञ्जन
मोन पौन भुग्न मान उञ्ज सञ्ज स्तन जनः धनुः मन्धः पुनः ग्रयन कर्तन कल्पन सप्तान
कासत्र पाठीन तुहिन अजिन चापन जीजन मोहन दर्शन रुदन आलिङ्गन मण्डन

विषु प्रपु वपु । अग्ने—पुत्राग पुष्कर पुष्प पुर पुता पुट पुत्र पुरी पुर पूत पूत पूज्य अपुर पूः पून पुनः पुष्ट्य पूजि पूजित पूरित पूर्णपुः ।

यत्र विप्र क्षिप्र क्षुराप कम्प । अग्ने—प्रहर प्रदोष प्रहेल्य प्रस्य प्रस्तर प्रताति प्रवासित प्राजन प्राय मान्य प्रस्तावन प्रपह प्रकाण्ड प्रवाल प्रहार प्रान्तर प्रजा प्रकार प्रसा प्रमदा प्रहति प्रमुख प्रभूत प्रांशु प्रपञ्च प्रकोष्ठ प्रकृष्ट प्राज्ञ प्रवीण प्राकृत प्राधुनक प्रार्थना प्रेत प्रवर प्रंकाम प्रकर प्रभावती प्रिय प्रधान प्रामृत प्रबोधिक प्रधि प्रस्थान प्रघन प्रास प्रवह प्रकट प्रचार प्रतिशेप प्रसन प्रतारण ।

शिव भय देव दाय दाय जीव स्तव दाय पीव माजीव क्षाय जय आहव घंव रव लव नव पूर्व दानव बाडर केसव वासव विमव ताण्डव दणव शरव मानव पार्थिव बालव नरदेव पौरोगव कुशीलव बान्धव राजीव गौरव धव । अग्ने—वह वशा वय सबधि वपु वह अवनि वल्लो वलि वल वधु सम्बर अम्बर वध वषा वसा वर आवली सबजा, वनौकः सबयव वरुनेरी, वसुधा, वकोर वद्री वकुल वरस्तर वपद्, वहव अवस्कन्ध अवरोध वदन वल्य अवकीर्ण अवकेय अवलक्ष अवसर वरुल वनराजि वर्धमान वल्लमती वनोपक माभरण ।

देवा प्रीवा प्रीया दिवा वडवा । अग्ने—वारी वार्ता वास्या वात वायु वामा वादे वासि वाह वाळ वाहु वास वारी वार वाम वातरोमी वाध वासना वामन वान्धव बालक आवास वाना वालिना वाहिनी वासिता वागुरा वारण वानोर वाहव आवाल ।

अवि कवि रवि पवि मेधावि भाषावि । अग्ने—विप्र विध विद विदु विस्ता विधि अवि विन्दु विस वितर्क विटङ्ग विदेह विमान विभुष विशाल विकल्प विशास विधोग विश्वास विपरीत विसर विप्लव विषह विकल विदग्ध विरोधि विवाह विभीत विवर विव्रम अविरत विशाल विमोद विक्रम विरह विहार विकट विदुर विचिकित्सा विवरण विरोधन विनायक विवक्षण वितरण विकर्तन विशारद ।

नीवी पर्वी भटकी देवी । अग्ने—वीर बीज बीधी बीरुद् ।

अम्बु कम्बु अलावू जम्बु । अग्ने—बुध बुध ।

द्रव्य मध्य मध्य हव्य तीव्र क्रव्य सव्य सुगव्य क्षव्य । अग्ने—व्यात व्यात मज्ज व्याल व्याधि मती व्याघ्र व्योम व्याहर व्याकुल वसति ज्वजन वधजन वाज्ज आवेश पेग पेदी पेक्ष वेष्टित विकृष्ट वेवासन वैधव्य वेतालिक वैकटिक पैरोचन ।

दम्भ निम्भ आरम्भ शुभ दिम्भ आलम्भ वल्लभ लोलभ करम कल्म वृषम कलम कालम उषालम्भ नमः । अग्ने—भव भर वस्त्र वय भद्र अय्य इम उमय मात भक्षण भवन भामरण आसित भविक भवान्न भोजन भोगि वस्त्र मैत्र महि मेद् ।

शोभा समा रम्भा विभा प्रभा जम्भा प्रतिभा । अग्ने—भाजन भानु भाषा भाषां भाषिनी भास्वी भास्त भावुक ।

नाभि कुम्भ छरभि । अग्ने—मिल्ल मिश्र मिश्रा मिद् अमिधा अमिज्ञ अभिजाति अभिमय अभिवय अभिप्राय अभिवादन ।

वल्मी अतिभी । अग्ने—मीम भीर भीत जामीर ।

विभु प्रभु शम्भु । अष्टे—सुत्र सुत्रा सुवन सुवज्रम् ।

अतिभू प्रतिभू सद्भू भू । अष्टे—भूत भूमि भूरि भूत भू ।

स्वध शुद्ध अदध वध लभ्य । अष्टे—प्रम्यास भ्रान्ति भ्रकृति ध्रुकृति भ्रमि भ्रम भ्रमर ।

काम सोम धूम वाम लोम नाम हेम द्रुम धाम सोम दाम पद्म भयम क्षम रोम क्षीम महिम सप्त स्तोम धाम सम सुरम भीम क्षाम रुचाम आदिम आपाम मन्थम विषम कथम उग्रधाम अशराम अर्यम प्लवङ्गम भुवङ्गम तुरङ्गम । अष्टे—मस्तु मति मल मन्त्र मल मद् मद् मयुः मरु ममर मोक्ष मेरु मेधा मौलि मांसादी मेखका-मोहन मोहन मेघ मण्डन मङ्गल मह्यु महानिष्ठा महानस महाबल महासेन महाध्वज मलयज मदन मनुज मन्तर महिष्ठा मसुर मानव मय मकर मयुर मद्भु मद्भु मन्त्र मन्त्रोद् मन्त्रार मण्डल मन्त्रुता ।

यामा रामा यामा खमा रुमा उमा सोमा । अष्टे—मावस माया भाला मास माक्षिक मालिक मारण मानव मार्जन मार्ग मादत मातलि मार्तण्ड ममास्य ।

तिमि कामि स्वाभि भूमि । अष्टे—मिष आमिष मित्र ।

तमी हामी । अष्टे—मीन मीमांसा ।

चमू । अष्टे—मूक मूढ मूल ।

भव रव लव म्रिय हव काव तोव नव नव हव अहव आहव आम्नाय शाम्य अनार अक्षुलीम उचदीव अन्ताव वलप विलप विषय कुत्राय गात्रेव समुदय । अष्टे—यम यक्ष यति यज्ञ यशः यज्ञा आयत अवः ।

ययः पयः । अष्टे—योम योष योनि लायोचन ।

द्या जाय माया सृगया । अष्टे—यादः यात्रा यान याम याम भायाम पारक ।

मायु मयु वायु मृगयु शुभयु अईयु । अष्टे—युग युगल युव मायुष युगम्बर ।

१ छर पुर अमर अक्षर अथ दूर नर स्मर चर चार कर तुर पर वीर सूर भीर तीर आभीर गम्भीर आहार हार क्षार कूर घोर वर जार दूर हार वैर सार दार वीर सार अक्षर अक्षर दूर अम्बर स्थिर मर पूर आधार चार वार कभीर मौर आवार बन्धुर कर्षार पाण्डुर अनादुर सत्वर हन्दुर दधिर मधुर उरकर विरर कुलीर अकूपार गुपार क्षितिर दधिर यधिर अक्षर वटार कोटीर शैलार अलङ्कार कूर्पर अक्षर वटार कुटीर सुप्रार सुखर नखर स्मर सङ्गर अनुवर वत्सर कूबर मन्थर दासेर वटार इतर पीवर धतुर शृङ्गार तगर भ्रमर सिन्धुर कुक्षर कान्तार वाकार कन्दर मर्मर तिमिर वामर अक्षर क्षिरर ममीर कोविदार कर्जिकार हयमार कस्वीर चकोर वैद्यानर पयोधर शम्भार दामोदर प्रतीहार सुयन्धर लिङ्गिकर मणिकर पातवार गालिकेर । अष्टे—रवि रति रदिम रक्षा रक्ष रव स्व रथ रथ्य रत्न रस उरग रमणी रचित रदित रक्षित आरक्ष आरणाक्ष आदिगद रम्भा रङ्ग रँद रन्ध्र आरम्भ ।

मुद्रा जरा घात तारा घरा कीर पुत धरा घरा घरा शिरोघरा । अष्टे—रात्र राग राहु रामा राकर रात्रि आराग रात्रि राजी राव राक्षस आराधन आराजिक रात्रीव

काशी जाशोः । अग्रे—शोल शोकर शोल शीत ।

आशु शिशु पशु परशु । अग्रे—शुक शुभ शुचि शुभ अशुक शूल शुद शुकर शुक्ल ।

विष तुष क्षप मिष आमिष महिष पुरुष । अग्रे—पडास्य ।

दास भास धास दास ध्वस धत्स मावास जलस प्राप्त भंस मांस रस विस प्राप्त
विधास समास साधस मानस वापस जलस पायस सारस विलास राक्षस मन्धतमस
कालास कलहस घनरस तामरस । अग्रे—समा सती सव्य सधः असकृत् सम सदृक्
सरः सस्य सख्ये सति सकृद भंसल आसन सकल सत्वर सतत समान सवन सदन
सज्जिन सनाभि समोत्र सपिण्ड समास समूह समुद्र सत्तम सनोद संदेश समुद्र समा-
जन सदृश्य सगर्भ सभास सन्तत सन्देह संहति सन्दोह सह्याम सैवम सन्दान
सहकृत् सौरेग सम्भ्रम संक्रम सन्धान सन्ध्या सन्धि सेतु, सैकल सेना सेवक सौवीर
सोपान सोम ।

नासा दिसा कासा रसा । अग्रे—साध साधु सादि साल बाधु साध्वस सास्य
सारस साकश्य सासवन ।

असि । अग्रे—सित अतिवृत्ति असिषेनु सिन्धु सिन्दूर सिंहासन ।

बासी सारसी सत्सी । अग्रे—सौर सोषु सीमन्त ।

तपस्वि स्त । अग्रे—स्तव स्तव्य स्वकृत् स्वामि स्वाम्त सूत्र सूत सूदे सूं सूति
सूपकार ।

सुस्थ दुस्थ अस्थि कायस्थ । अग्रे—स्थाल स्थाली स्थली स्थपुट स्थपति स्थापक
स्थाम स्थान स्थेम स्थैर्य ।

अगस्त्य भगस्ति भगवस्त भ्यस्त प्रस्त समस्त वस्तु । अग्रे—स्तोत्र स्तुति
स्तव स्तन्य स्तवक, मास्तारण स्तन स्तोम स्तोक स्तम्भकरि ।

शस्त्र अस्त्र वस्त्र । अग्रे—अस्त्र शी ।

अज्जल अस्त्र अस्ति अशु । अग्रे—अज ।

कास्य वयस्य हास्य आस्य सस्य रहस्य । अग्रे—स्मर स्मर्य आस्य ।

वह विमावह । अग्रे—वह वडव वस वचो वरा वर वरत वरद्वार वसनः ववर्ण
वपुर्ण वन्दरो वदर्शन ।

कुह गृह छेद सिद्ध रूढः वारु देह पाद आरोह सत्राह कलह विरह कशाह वराह
पट्ट गन्धवह मज्जारोह समारोह । अग्रे—इह हरि हय हव्य हस्त हसित आहव
हयमार रहः रहः अहः अहंयुः हंस अहङ्कार हन्त हन्तु हेङ्ग हेति हेलि हेतु हेम
हेरिक होम ।

गुहा विदेहा ईहा कृदा । अग्रे—आहार हाळा हारि हार हांस हास्य हारिद्र ।

अहि मोहि वहि आदि दाहि । अग्रे—दिष्ण दिसा हिम हित महित अहि
आहित हिमानी हिष्णुल ।

मही वाही । अग्रे—हीन हीनवादी ।

राहु बाहु बहु । अग्रे—हुत हुष आहुत ।

गुरुः पादः । अग्ने-हस्तः ।

मोक्ष दश आरक्ष षष्ठ आचक्ष दश कश्च प्रक्ष ज्ञादक्ष अक्ष गदाक्ष वैकक्ष विप्रक्ष
काक्ष वलक्ष । अष्टो—शुचि क्षमा क्षम क्षेत्र क्षत्र क्षहर उक्ष क्षरण ।

राधा-रक्षा द्रष्टा स्वाक्षा भाकाहक्षा । अग्ने-क्षार क्षाम क्षान्त क्षालित ।

पश्चि कुक्षि नक्षि भाक्षि । अष्टे—क्षिति अक्षि क्षोर क्षीय ।

रक्ष भक्ष । अथे—क्षोद क्षोभित ।

मिथु म०धु ज्यु तत्यु । वाप्र-धुप्रक्षुधा क्षुर प्रमुप ।

ਧੰਨ ਧੰਨਕ ਰਾਜਧੰਨ ਸੁਖੀ । ਭਏ—ਮਾ ।

एष कथञ्चनक्रमाद-योऽपि भवेत् ।

अथ स्वतन्त्रादिशब्दकम् —

अनिरुद्ध अनिरुद्ध अहोरात्र अथर्वान् अमृत अमर्षा अशोक अतिथि अगुह अथ
अग्नि अथर्वान् ।

भाकुल मामिव आयति मामथ आरोग्यं भास्वत् सादारं भावस आहारं
भास्यते ।

इन्धन इष्ट इष्टदो इन्द्रायाम ।

इंसा इंशाना ६

उपानम उद्वत उद्वत उपवन उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत
उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत उद्वत

कन कर ऊह ।

¹ एक एकान्त ।

पेरावण पेरावत ४

मनु मनु ।

सङ्गम सङ्कल्पेण भव्यतरं महत्तु अङ्कुति मङ्गलि सम्पन्नं भव्यं सङ्गि वरुन
अङ्गुल धानन्तरं अङ्गुली अन्तरं ॥

इति श्रीजिनदत्त-वैदेषसिद्धिप्रतापे शृतीये केष-मुत्पादन नाम प्रथमः स्तवकः ॥

अदो गौश्वेतकेकपदेनैव ये केऽपि श्वेत्यदायां भवन्ति, ते सर्वेऽप्येवं वर्ण्यन्ते ।
वर्णादीनां सहस्रहो यथा—

सत्कोणवृत्तलघुलम्बपुराणनव्य—

यकान्तदूरचलनिश्चलदुःसुगन्धाः ।

सूक्ष्मोक्तोद्यपृथुसद्वटनिस्ससारः—

स्थानप्रभासरसनीरसवामनाः स्युः ॥ ४९ ॥

प्रभा श्वेतपोतादिको वर्णः । सत्कोणवृत्तलघुलम्बपुराणनव्यः । स्थानप्रभाश्च
स्वर्गाऽऽकाशवृत्तात्पर्वतनदीवनप्रभृतिक आधाराः । चलनिश्चलदुःसुगन्धाः क्रियाः ।
पुराण नव्य-प्रभसर-दूर-दुर्गन्ध-सुगन्ध-निःसार-ससार-सरस-नीरसविभिराशेषादयः ।
अमीषां च वर्णादीनां नामानि पूर्वोक्तपद्येषुत्वा सत्येषाणि क्रियन्ते । एवं श्वेतवर्ण-
शब्दा यथा—

गौरी-भूतकल्याणाली परमश्वेततादृतिः ।

सर्षपसितोत्तासाः परमुभासिताश्च ॥

सादिराब्दादप्येव कथा—अधिकगौरचितस्थितिः, सारादृशः । प्रियगौरचिता-
द्येवं विभ्रत्, भृङ्गवत् । पुत्रो गौ-सायकभोःतरुणीवत् । विवचेत्स्वमनोहरो, योगिवत् ।
स्वर्णां श्वेतप्रभिवं विभ्रत्, भानुवत् । लोलुपश्चेतवैभवः, पञ्चपलवत् ॥

एवं वर्णादिनामपद्येषुत्वात्, सहागुणपदार्थश्लेषादप्यत्र बहुषो मत्कृत—काव्य-
कल्पलतापरिमले दलेष्वप्यस्युक्तवान्, शेषाः । सहागुणपदार्था यथा—

अदो कन्दकस्तम्भोर्वनसारप्रियं चहन् ।

सदा लक्ष्यमाश्रमी विभ्रत्परागधोविराजितः ॥

पूर्वं सर्वत्र गुणपदार्थाः सहागुणपदार्थाः श्लेषाः । इति श्वेतवर्णः ।

अधिकारकसंश्रयोमी रुजुन्मासिलवैभवः ।

सदा विराजताश्रमीर्बहुलोहितवैभवः ॥

विद्रुमप्रवाल्यायः प्रवालस्थितिवैभवः ।

अशोकश्रीमनोहारी वज्रपुञ्जीववर्धिताः ॥

इति श्वेतवर्णः ।

अधिकप्रभिवं विभ्रत्कलारचितवैभवः ।

रङ्गरिक्तलेनासङ्गी मञ्जुपौष्पप्रियं चहन् ॥

ज्वलत्प्रभिवं विभ्रत्परागधोविराजितः ।

कर्णिकारचितच्छाकस्तारिणिविचिमाहरः ॥

इति श्वेतवर्णः ।

अस्मितत्वमनोहारी बहुव्यामलजान्वितः ।

स्वमाननीलसहस्रश्रीः सदा रामोदितपुतिः ॥

केशपद्मोदितच्छायो सदीनद्योमनोहरः ।

अल्पकीराविरोकिण्युर्विभ्रत्तुल्यस्थितिम् ॥

इति श्वेतवर्णः ।

मवधूमासाद्येभः सदा चक्षुःसदृश्रुतिः ।

विभात्यधिक्योतधोरासमानितवैभवः ॥

इति धूमराधारः ।

अथाऽऽधारसंज्ञाः—

स्पर्शनस्थितिरौचिष्णुः स्वर्गलाम्बास्थितिः ।

तदा दिवि हितोलासः घुरावासनपाऽन्वितः ॥

इति स्वर्गाधारः ।

सद्योमसङ्गविधोती सन्नभोगवस्थितिः ।

अभ्रान्तस्थितिरौचिष्णुः सदाकाशकृतस्थितिः ॥

इति व्योमाधारः ।

स्वर्गं भूस्थितिविभ्राजिसम्पन्नवहपास्थितिः ।

स्फुरद्वरिप्रिकास्थानः स्फुरद्वारकसंस्थितिः ॥

इति भूम्याधारः ।

वहवामुखोरौचिष्णुः सदा पातालवैभवः ।

स्फुरद्वरिप्रसमावासः सदा बलिगृहस्थितिः ॥

इति पातालधारः ।

गिरिस्थितिमनोहारी कुञ्जलाम्बोवमाधुरः ।

प्रतिभूपासंभ्रमः पर्वतस्थितिमुदहन ॥

इति शैलाधारः ।

सन्नीकाननरौचिष्णुः काम्बाराचितवैभवः ।

अधिकासारसारभीविधुनीतधियं वहन् ॥

इति घनसरोनपाधारः ।

स्वर्गस्थितिमनोहारी सदा नीरोषितस्थितिः ।

समलक्षणविधोती सर्वम्भस्थितिपेक्षलः ॥

इति जलाधारः ।

सम्पन्नप्रेक्षमणि स्यापी सदनस्थितिभासितः ।

सन्ननः स्थितिमुद्दिभ्रष्टं सुतोमिनिलये स्थितः ॥

इति गुहाधारः ।

अथाऽऽधारसंज्ञाः—

सद्गुणामोघसंश्लेभी सर्वद्वारालसस्थितिः ।

द्धतरस्थितिविधोती ह्यधिकं प्रांशुवैभवः ॥

ऊर्मिमद्वैभवोदासी यक्काङ्गस्थितिशोभितः ।

सदैव तनुतामोघो नितान्तमणिमदृश्रुतिः ॥

सदा चीमवतारोपो निक्षितारोचितस्थितिः ।

पृथुस्थितिमनोहारी स्फुरद्विपुनकस्थितिः ॥

महो वासनताद्वयः सदाऽध्वनन्मस्थितिः ।

समादासकृत्येह्यतः सम्बाधस्थितिमुद्दिशन् ॥

तरस्त्वरोचितौ भाष्यद्वयतारोचितौ तमः ।

धर्यस्याकारशब्दानामेते योज्याः पुरो बुधैः ॥ ५० ॥

यथा—स्थूततस्त्विति । महत्त्वोचितस्त्विति । छद्मोद्भावपुद्गलोः । सूक्ष्मतयो-
चितस्त्विति । गुरुतमस्त्विति ।

अथ क्रियासङ्घाः—

सदा चतुलससुहृन्मीर्यैस्तल्लताऽन्वितः ।

अचलस्थितिविधोक्ता सदा स्थिरश्चिन्तितः ॥

प्रकाशयन् सदाश्यामसुधैः सहस्रागन्विता ।

ह्याह्यः द्विपाठनाद्येवः सत्त्वरोचितदैर्भावः ॥

कसौ पवित्रसङ्गभीः सत्त्वपावनैर्भवः ।

अलं इत्यनपदं विभ्रचित्तान्तमलिनस्थितिः ॥

उपकण्ठे स्थितिं किमपि समीक्ष्यतिपेशलः ।

सन्निपातस्य विभेदो विप्रकृतभिर्य वदन् ॥^{१२}

अथाऽऽयेषाद्विषयः—

कीलभोगगुणसङ्गपूर्णवग्रहसन्धयः ।

सदा विधीष्ये हृदनीमेतानेवाशस्वर्गकाः ॥

पीबलज्वालबोद्धोती मृदुदारेष्टकासितौ ।

कुरुक्षेत्रस्थितिसत्काष्ठभोमौ धर्मसदाशिवौ ॥

कृतिव्यवहारीत्येवमपी. हस्त्यवसिष्ठस्थितिः ।

समोपाधिकपरमवृद्धद्वयः स्यादयः स्थितिः ॥

परमन्तरसादोपं बहन् स्वष्टान्तरसत्पिप्पिम् ।

सदाविर्लङ्गुकोषेणो वेत्तान्नासभियोऽप्यरम् ॥

श्रोतः सदाधिक्यदः सदास्तिक्यमाह ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

शान्तवस्त्रिमुद्दिभन्माधुर्यगुणसंदुतः ।

हसह्रवनिमग्रौदः स्फुत्तीमरुचिस्थितिः ॥

मौलिप्रोत्रोलिकभूहनुदकरहकुतालुनासोहभर-

स्कन्धप्रोवाधुजीर.स्तनकचनसत्राङ्गमप्यनाम्यसदराः ।

कक्षारोमाश्चित्रिजहावलिकटिप्रथनाहुष्टुल्लभाहुल्लोत्तम्—

मुसलमानों के द्वारा बड़े-बड़े कामों के लिए आगे बढ़ाया गया है।

पुरुषादिवर्गनायाश्चाष्टाङ्गनामस्यैव यमोऽव्यक्तमनायाश्चान्निवर्तः । साक्षाद्वि-

धिविप्रयो, दैत्यपत् । 'सप्तोमित्तु' इत्येव वदन्, नृपवत् । 'स्मृतास्तनूपाया', ज्ञा-

क्रमयत् । अधिकारस्थितिं विभ्रत्, शङ्खीवत् । कुवेरस्थितिसंयुतः, कैलासवत् । असम्प-
न्नवपूराम्पः, नृपयत् । कलेवरधिवं विभ्रत्, कुमारीवत् । उच्चमाङ्गुस्थितिं विभ्रत्, जैन-
मुनिवत् । अधिकेशशिवं वदन्, मन्त्रिवत् । बहुकुन्तलसमुत्पत्तिः, उभयवत् । सदावाल-
मनोरमः, वृक्षवत् । पेणोत्तममसम्भूतो, नदीवत् । सदा गुण्डलशृङ्गाश्रितः, दानववत् ।
पृथुलास्यमनोहरः, नर्तकोवत् । मुखतोचितवैभवः, कथकवत् । बहुधावदनस्थितिः, सैन्य-
वत् । अधिकाननरोचिष्णुः, गिरिवत् । स्फुरत्पुलकाटभ्रीः, भृगुकण्ठवत् । अलिका-
न्तिस्थितिं वदन्, पद्मवत् । प्रतिष्ठासाधितस्थितिः, कविवत् । उच्चैःश्रवःस्थितिं विभ्रत्,
हृन्मवत् । अधिकर्मस्थितिं विभ्रत्, दन्तिवत् । बहू वैभ्रजस्थितिम्, कैलासवत् ।
विश्वेश्वरस्थितिं विभ्रत्, इतिवत् । नेत्राभोगमास्रो, धनिवत् । नयनोदितवैभवः,
मुनिवत् । स्पष्टां यकस्थितिं वदन्, सरोवरवत् । सदा लोचनमास्रः, मन्त्रिवत् ।
शूलोच्चमिहस्थितिः, गृहवत् । हृदयममनोरमो, विष्णुवत् । शृङ्गारस्थितिपेशलः, चन्द्र-
वत् । कलयन् नासिकास्थितिम्, पान्थवत् । नक्षस्थितिमनोरमः, समुद्रवत् । सदा
धरमनोरमः, पृथ्वीवत् । गण्डस्थितिमनोहरो, वनवत् । हनुयद्वैभवः, रामवत् ।
कूर्चकस्थितिपेशलः, विभ्रवत् । उच्चैरवनमास्रो, बालवत् । असौ सुदर्शनस्थितिं
विभ्रत्, समोजिवत् । राजदन्तस्थितिं विभ्रत्, राजदारवत् । रसनाभोगमास्रः, भारी-
मिहवत् । घटिकास्थितिपेशलः, राजवत् । अधिकन्धरयाम्बितो, नृपवत् । सुपीथो-
दितवैभवः, रामवत् । स्कन्धस्थितिमनोहरो, कविवत् । गच्छताममनोहरो,
कृष्णपद्मवत् । अधिकपटमनोरमः, मन्त्रवत् । विभुजातिमनोहरः, नृपवत् । स्फु-
ट्वाडोर्ध्वं विभ्रत्, सैन्यनिवेशवत् । समदोर्जितवैभवः, कुम्भिवत् । कक्षास्थितिमनो-
हरो, धारिवत् । सधोककनिवैभवः, पातालवत् । विरान्तमधिबन्धवान्, रथवत् ।
करस्थितिमनोहरः, नृपवत् । सधोकरचितस्थितिः, धनिवत् । करभासितवैभवः, उडू-
पालवत् । स्पष्टाङ्गुलिस्थितिं वदन्, गाम्भिरवत् । कामाङ्गुलिस्थितिं वदन्, इस्ति-
वत् । सदाधिकरजस्थितिः, सैन्यवत् । नक्षरस्थितिमास्रः, वर्षार्कवत् । ससम्पन्न-
चितस्थितिः, प्रासादवत् । प्रहस्तस्थितिपेशलः, राजवत् । नाटिकास्थितिहृन्मः,
वनवत् । अवक्रोडलशृङ्गाश्रितः, संयुतवत् । स्पष्टमुखरूपेशलः, सकान्तधीवत् ।
उच्चैरङ्गुसमन्वितो, दुष्कलवत् । प्रौढोरसशिवं विभ्रत्, शयनवत् । समस्तनोदिता-
भोगो, मुनिवत् । कुवेराभोगमास्रः, अधमवत् । द्विषयोधरपायोः, नृपवत् । सदापि
चन्द्रसंरम्भो, नृपवत् । प्रौढोदरस्थितिं वदन्, जैलवत् । नाभिभूतस्थितिं वदन्, नृप-
वत् । बहू वैकटिकाभोगम्, पुत्रवत् । सर्वदारोहपेशलः, उभयवत् । अङ्गोत्तमवधन-
स्थितिः, नेमोवत् । सन्धानुगतवैभवः, धनिवत् । सदापि चण्डिकाभोगः, शम्भुवत् ।
अपूर्ववरणस्थाना, उभयवत् । द्विषादरचितस्थितिः, नृपवत् । सदावलनशिवं विभ्रत्
भूमिवत् ॥

विषाणपुच्छसास्नाभिः श्लेष्माच्छादनचञ्चुभिः ।

वेगभीमोद्युदभ्योमीमतादिभिरुच्यते ॥ ५१ ॥

तिर्यग्गणां तदङ्गोपाङ्गभेषजं यथा—शृङ्गारोपचितस्थितिः, स्त्रीवत् ।

सद्विपाशां धिक् न हन्, सर्ववत् । विधेयपुञ्जविज्ञात्री, रक्षितलोहवत् । उच्चं दूतधिर्यं
वहन्, वनवत् । त्रोटितस्थितिसुद्वहन्, मुनिवत् । सदाविष्णुविराजितः, रश्मिवत् ।
विपक्षोचितवैभवः, नृपवत् । सुकन्दद्विपक्षविस्थितिः, रणवत् । इत्यादिशब्दा मत्कृत-
काव्यकल्पलतापरिमले शेषस्तमुच्यते शतव्याः ॥

इति श्रीब्रह्मदत्तः शेषसिद्धिप्रदाने एतौमे सर्वैर्ब्रह्मनस्त्वन्मो द्वितीयः ।

अयोदिष्टवर्णनम् ।

यथादिभिर्षिभिन्नस्योदिष्टवस्तुद्वयस्य यत् ।

अमेदः कियते श्लेषात्तस्याहुदिष्टवर्णनम् ॥ ५२ ॥

विभिन्नवर्णद्वयानां यद् भेदः । यथा—श्वेतवामौ, श्वेतरात्रौ, श्वेतपोतौ, श्वेतपागौ,
पीतवामौ, पीतरात्रौ ।

एषा क्रमेण शब्दा यथा—

श्वेतरात्रौ विधुहरिताराघनसारशम्भनागोन्द्राः ।

अन्नाऽश्वगर्भरामानन्तार्जुनचन्द्रहाससिंहोद्गाः ॥ ५३ ॥

हरेर्लिङ्गोर्ध्वनासिष्यो गजाः सिन्धुर्मुंरारितः ।

अद्वय्यो बाहोऽभ्युजात् छण्णाद् यमुना कुम्भवो विपः ॥ ५४ ॥

छण्णार्धप्रगतद्विनीपाचक्रशब्दाप्रतो परो योजयः ।

नीरदघनोपलसितसदाहिमकरसिन्धुधेण्विपृथुलाजाः ॥ ५५ ॥

शङ्खकतारकेशसदाकाशव्योमश्वेशतालाद्गाः ।

नीलांशुकाधिकेशाऽरिष्टसदासिचयकलकण्ठाः ॥ ५६ ॥

श्वेतरात्रावित्यादि । विधुर्वैभवमाधरः । विधुश्चन्द्रो, वज्रश्च । हरिहरितार-
द्रुतिः । हरिशब्देन चन्द्रजिष्णू । तारास्कारतरधुतिः । ताराशब्देन तारका, यवन-
कनोनिका च । घनसारस्यविष्णुः । हृत्प्रपणे यथा मेधास्तद्वत्सारस्यः । श्वेतपक्षे घन-
सारस्यः कर्पूराधी । अमुषोभामनोदः । अमुषशब्देन हरिरी । नागोन्द्रहरि-
च्छावः । नागोन्द्रशब्देन शेथी हस्तीन्द्रश्च । अन्नप्रभामनोहारो । अन्नशब्देन मेधो-
अन्नश्च । नदमगर्भसमर्भोयुः । अश्वगर्भशब्देन मत्कृत, पापागर्भश्च । सदा रामा-
ऽभिरामधीः । रामशब्देन दाशरविर्बलेश्वरश्च । अकन्तवचितोचिष्णुः । अन्तशब्देन
विष्णुर्वलेश्वरश्च । अर्जुनश्च विषेष्ठः । अर्जुनशब्देन पाथो धवलवर्णश्च । चन्द्रहास-
प्रकाशधीः । चन्द्रहासशब्देन कश्चः, चन्द्रस्य हासः प्रकाशश्च । सिंहोत्रवचितो-
चितः । सिंहोत्रशब्देन राहुः सिंहश्च ।

हरेर्लिङ्गोर्ध्वनासिष्योदिष्टवस्तुद्वयस्य यथाचक्रशब्देभ्योऽग्निधवाचक-
शब्देभ्यश्च गतवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा—

हरितुम्भिविचर्योतिर्जिष्णुस्तिनिष्पन्नः ।

मेघदन्तवल्गुच्छावः स्युर्द्विदद्विपुः ॥

कृष्णवर्णपक्षे हरिजिष्णुशब्दौ विष्णुवाचकौ । हरिश्च कुम्भी च जिष्णुश्च हस्ती च तद्वत् छुतिः । श्वेतवर्णपक्षे हरिजिष्णुशब्दादिन्द्रवाचकौ । ततो हरेः कुम्भी जिष्णो-
हस्ती पेरवणस्तद्वत् छुतिः । तथा कृष्णवर्णपक्षे मेघाश्च दन्ताबलाश्च, समुद्राश्च द्विरदा-
श्च तद्वत् छुतिः । श्वेतपक्षे मेघहस्ती, समुद्रहस्ती, पेरवणः तद्वत् छुतिः ।

तथा सुरारिवाचकशब्देभ्यः सिन्धुशब्दः प्रयुज्यते । विष्णुसिन्धुसमप्रभः । कृष्ण-
पक्षे सुरारिश्च सिन्धुश्च तद्वत् छुतिः । श्वेतपक्षे सुरारिः सिन्धुर्नदो गङ्गा तद्वत् छुतिः ।

तथा जलवाचकशब्देभ्यो वाहशब्दः प्रयुज्यते । जलवाहसमप्रभः । कृष्णपक्षे
जलवाहो मेघस्तद्वत् छुतिः । श्वेतपक्षे जलस्य वाहस्तद्वत् छुतिः ।

कृष्णशब्दादनुजवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णाम्भोजसमप्रभः । कृष्णपक्षे
कृष्णाम्भोजं नोलोत्पलम् । श्वेतपक्षे कृष्णस्य हरेरम्भोजं नामिषुण्डीकं तद्वत् छुतिः ।

यमुनावाचकशब्देभ्यस्तथा कुम्भिवाचकशब्देभ्यो द्वेपित्राचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
यमुनारिसमप्रभः । कुम्भिद्वेपरिचिः सदा । कृष्णपक्षे यमुनावा नरिरुपा रूपर्दिनी
रुचिर्यस्य, कुम्भिना द्वेपिनी रुचिर्यस्य । श्वेतपक्षे यमुनारिर्बलदेवः कुम्भिद्वेपी सिंह-
स्तद्वत् छुतिः ।

कृष्णार्धेत्यादि । कृष्णवाचकशब्दात् पुरास्थितनदीवाचकशब्देभ्यो वरशब्दः
प्रयोज्यः । कृष्णकुलया वारुतिः । श्वेतपक्षे कृष्णकुलया गङ्गा तद्वत् छुतिः । इषामपक्षे
कृष्णो विष्णुः कुलयावरः समुद्रः तद्वत् छुतिः । नीरदुत्थिताभारः । नीरदो मेघस्त-
द्वत् । पक्षे निक्षिता रक्षय दन्तवत् छुतिः । घनोपजसितभ्रोः । घनवत् मेघवत् उप-
लभिता श्री । पक्षे घनोपलः करकस्तद्वत्सिता शुभ्रा श्री । सदाक्षिमकारुतिः ।
क्षिमकारस्तद्वत् । पक्षे अहिः सर्पो मकरश्च । सिन्धुरेगिधिव वहन् । सिन्धुर्नदी
तस्याः वेगिः प्रवाहस्तद्वत् । पक्षे सिन्धुः समुद्रो वेगिः केशवाशब्दः तद्वत् । पृथु-
लानसमप्रुतिः । पृथुलानवत् कान्तिः । पक्षे पृथुला अजसमा विष्णुसमा ।

शङ्खोत्थेत्यादि । युक्तः शङ्खकाश्रिया । शङ्खस्य कराः किरणानि । पक्षे शङ्खकरो
विष्णुः तारकेशजठविः । तारकेशस्तद्वत् । पक्षे तारर दोला केशवत् छविः । सदा
काशश्रीः । सद्धिपमाना आकाशवत् । पक्षे सदा काशवत् । व्योमकेशजठविः ।
व्योम च केशश्च तद्वत् । पक्षे व्योमकेशः शिवस्तद्वत् । तालकर्मभ्रीः । तालश्च लक्ष्म
श्च तद्वत् । पक्षे तालकर्मन्मन्त्रदेवः । नीलांशुकभ्रीः । नीलानाम् अंशुकानां किरणानां
श्रीः । पक्षे नीलांशुको मन्त्रदेवस्तद्वत् । अधिकेशञ्जलयः । अधि सामस्त्येन केशवत् ।
पक्षे अधिकम् ईशवत् । अरिष्टविः । अरिष्टशब्देन उरुकाकौ । यथा—

अरिष्टो लघुने निष्ये पेनेऽल्पे कङ्ककाकयोः ।

अरिष्टं सूत्रगारे तच्चिन्हे उरुमे लघुमेऽशुने ॥

सदासिधवोविष्णुः । सिधवः बलं तद्वत् । पक्षे असिधवः राह्यधेजिः । कलकण्ठ-
छुतिः । कलकण्ठः पिबो, हंसश्च । यथा—

कलकण्ठः पिके पारावते हंसे कलकण्ठौ ।

श्लोकोत्तीर्णाः शब्दाः । वहन् कलमवच्छायाय । सदाधिकेशवच्छायाय । शब्द-

कारातिदीधितिः । अनेकपापसञ्छायः । वपुर्महोदधिच्छायं वहन् । स्पर्शान्शुकश्रियं
विभ्रत । धौताम्बरश्रियं श्रयन् । स्फटिकान्तश्रियं विभ्रत । स्फटिकावलमलहनीः ।
स्फरी सयः । पुते मलसहस्रमीः । जलमुक्तान्तदीधितिः । जलं च मुक्ताश्च तद-
दन्ते दीधितिर्वस्व । पथे जलमुक् मेघः तद्वत्तान्ता । अवश्यायश्रियं यदन् । सैन्धव-
पुतिविषोती । कलितो भाववधिरा । शोभते वराहोचितच्छाया यन्मूर्तिः । वृषा-
कपिपुतिषोती । वृषाकपिसन्धेन कृष्णशिवौ ॥

रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यकान्ताऽम्बाः ।

नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकीलाते ॥ ५७ ॥

छद्मस्नानि मानुष्यो वह्निरत्नरत्नांशुकैः ।

जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुमुदारिमिः ॥ ५८ ॥

वृषाकपिप्रभाशोभो सूर्योपलसितपुतिः ।

सोमप्रभातरङ्गभीः सुधातुलसितपुतिः ॥ ५९ ॥

रक्तेत्पादि । हरिवैभवभासः । हरितन्देन रविचन्द्रौ । शुषिशोभाविभूषिता ।

शुचिशब्देन शुद्धवर्णौ वह्निरिव । यथा—

शुषिः शुद्धे तितेऽमले ।

धीष्मापाठानुपहतेपूष्पांशुदमन्त्रिणि ।

भङ्गारे—इत्यनेकार्थः ।

पुष्करपुतिरोचिताः । पुष्करशब्देन जलकमले । शतपत्रप्रभाशोभौ । शतपत्र-
शब्देन हंसकमले ।

सूर्यवाचकशब्देभ्यः कान्ताशब्दः प्रयुज्यते । मानुषकान्ततत्पुतिः । रक्तपक्षे मानु-

षकान्ता रुचिरस्य । श्वेतपक्षे मानुषकान्तः सूर्यकान्तस्तद्वद्वृत्तिः । अञ्जनाभितमनौ-

हारि । अञ्जनाशब्देन चन्द्रकमले । नवहंससमपुतिः । नवहंसशब्देन बालकबाल-

हंसौ । महापद्मांशुकपुतिः । महापद्मं च नागश्च अंशुकं बलं श्वेतपक्षे । रक्तपक्षे कमल-

किणा । अर्कसोदरदीधितिः । अर्कशब्देन स्फटिकाऽऽदिश्वौ । कमलच्छविभासरा ।

कमलाशब्देन जलपद्मे । कीलालच्छविभासरः । कीलालशब्देन हरिरञ्जले ।

छद्मस्नानीत्यादि । मानुषवाचकशब्देभ्यः छद्मस्नानकशब्दाः रक्तवाचकशब्दाश्च

प्रयुज्यन्ते । रविमित्रप्रभाशोभौ । श्वेतपक्षे रविमित्रं चन्द्रः । रक्तपक्षे रवेर्मित्ररूपा

प्रभा । मानुरत्ननिभपुतिः । श्वेतपक्षे मानुरत्नं सूर्यकान्तः । रक्तपक्षे रविर्मित्रश्च ।

वह्निवाचकशब्देभ्यो रत्नवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । वह्निरत्नोपमपुतिः । रक्तपक्षे

वह्निरत्नं च तद्वत् ।

रदाचकशब्देभ्योऽंशुकवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । रदांशुकपुतिषोती । श्वेत-

पक्षे रदाश्च अंशुकानि च तद्वत् पुतिः । रक्तपक्षे रदांशुकोज्वरः तद्वत् ।

जलवाचकशब्देभ्यो जन्मशोभावाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । शुक्ले जलजशोभया ।

श्वेतपक्षे जलजाता शोभा । रक्तपक्षे जलजं कमलं तद्वत् ।

सरोजवाचकशब्देभ्यः कुमुदवाचकशब्देभ्यश्चाऽरिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । सरोजा-

रिसमप्रमः । रक्तपक्षे सरोजानाम् अरिरुपा स्पर्दिनी प्रभा यस्य । श्वेतपक्षे सरोजारि-
श्रन्दस्तत्समा । कुमुदारिपुतिषोती । श्वेतपक्षे कुमुदानामरिरुपा स्पर्दिनी पुतिषां
तथा षोती । रक्तपक्षे कुमुदारिरादित्यस्तद्वत् पुतिः ।

धूपेत्पादि । वृषाकपिप्रभाशोमी । वृषाकपिशब्देन शिवानलौ । सूर्योपलसित-
पुतिः । सूर्यवदुपलसिता । पक्षे सूर्योपलः सूर्यकान्तस्तद्वत् सिताः शुभाः । सोमप्रभा-
सारङ्गधोः । सोमः प्रसस्योदयः प्रभातस्य रङ्गस्तद्वत् । पक्षे सोमश्रन्दः तस्य प्रभातरङ्गः
कान्तिबोधी तद्वत् । क्षपातुलसितपुतिः । क्षपावदतुला सिता शुभा । पक्षे क्षु धातु-
बलसिता ॥

पोतषेती गौरद्विजराजकपर्दचन्द्रहंसाऽर्काः ।

शम्भुमहारजतार्जुनहरिहैमाऽष्टापदानि कलघौतम् ॥ ६० ॥

हरिगोपत्योस्तादयः कान्तो राघतश्च बान्धवास्तेभ्यः ।

धाममहाप्रगदेयादिरयो विश्वेऽपि नाकिनोऽपि स्युः ॥ ६१ ॥

उच्चैर्जतान्तध्रीपिधौ वर्षापमां यहन् ।

सुशोभितारकूटध्रीः स्पर्शस्तोमसितपुतिः ॥ ६२ ॥

मधुपुतिमनोहारी शङ्खकान्तिमनोरमः ।

दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविसम्प्रमः ॥ ६३ ॥

पोतेत्पादि । गौरपुतिमनोहारी । गौरशब्देन श्वेतपोते । द्विजराजप्रभाशोमी ।
द्विजराजशब्देन चन्द्रमणौ । कपर्दपुतिविषोती । कपर्दशब्देन वराटकपूजदिग्दा-
जरी । चन्द्रपुतिमनोहरः । चन्द्रशब्देन शशी चवर्णं च । हंसपोमाप्रशस्यध्रीः ।
हंसशब्देन रविचक्राङ्गी । अर्कलशमामनोहरः । अर्कशब्देन स्कटिकादित्यौ । शम्भु-
शोमामनोहारी । शम्भुशब्देन शिवमहाजी । महारजतशोभितिः । पातपक्षे महा-
राजतं ध्वनं तद्वत् । श्वेतपक्षे मङ्गली रजतवत् रूप्यशोभितिर्विष्य । अर्जुनप्रमया शोभां
अर्जुनशब्देन वृक्षरसे । हरिप्रभामनोहारी । हरिशब्देन चन्द्रः विह्वलयनश्च । हैम-
स्तोमप्रमः सोमः । पोतरक्षे हैमस्तोमः स्वर्गाशतिः । मित्रपक्षे हिमशतिः । अष्टा-
पदप्रभास्पष्टः । अष्टापदशब्देन सुवर्गशरमौ । कलघौतकलपुतिः । कलघौतशब्देन
रूप्यचवर्णं ।

हरिगोपत्योरित्यादि । हरिगोपतिशब्दाभ्यां पुस्तस्तत्स्यंशब्दः प्रयुज्यते । यथा—
हरितादर्थप्रभाशोमी । पोतरक्षे हरिर्मानुस्तादर्थो गह्वस्तद्वत् । श्वेतपक्षे हरेरिन्द्रस्य
तार्क्योऽथ उच्चैर्ध्रुवास्तद्वत् । सप्तगोपतितादर्थ्यधोः । पोतरक्षे गोपतिर्मानुस्तादर्थ्यो
गह्वस्तद्वत् । श्वेतपक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्योऽथस्तद्वत् पुतिः ।

रविशचक्रशब्देभ्यः कान्तशब्दः प्रयुज्यते । रविकान्तपुतिषोती । पोतरक्षे
रविरकान्ता पुतिः । श्वेतपक्षे रविकान्तः सूर्यकान्तस्तद्वत् पुतिः ।

तेभ्यो रविशचक्रशब्देभ्यो बान्धवशक्त्याः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । रवियान्धवशोभितिः ।
पातपक्षे रवेर्बान्धवशक्त्या शोभितिर्विष्य । श्वेतपक्षे रविशान्धवरश्रन्दस्तद्वत् पुतिः ।

धामशब्दश्च महाशब्दस्याऽप्योषो षो देवशब्दस्य पुत्ये गिरिशयिनः शब्दाः

प्रयुज्यन्ते । वामदेवगिरिच्छायाः । पीठपथे वामः प्रधानो देवगिरिस्तद्वत् । श्वेतपथे वामदेवः शिवस्तस्य गिरिस्तद्वत् । महादेवगिरिपुतिः । महाश्रासौ देवगिरिस्तद्वत् । श्वेतपथे महादेवः शिवस्तस्य गिरिः कैलासस्तद्वत् ।

नया दिवगिरिनाकिञ्चनद्वित्रिवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । विरेचिनाकिञ्चन-
श्रीः । श्वेतपथे विरेचो जयति पिनाकिञ्चनः कैलासस्तद्वत् । पीठपथे विरेचोऽपि जय-
त्यपि नाकिञ्चनो मेरुस्तद्वत् ।

रघुकैरित्यादि । रघुवधूयवदन्ते श्रीः । पथे जयो यथा तद्वत्तन्तां श्रीः ।
विधौ शब्दे प्रक्षिप्य च । तत्र ह्यर्थं तस्य कृतः । पथे सुशोभितात्कृतवतीतिवत्
श्रीः । स्वर्णे वक्त्रम् । पथे तद्गुणो जलम् ।

मधु इत्यादि । मधु क्षौद्रं दुरघटम् । शङ्खः कण्ठः । पथे शङ्खो भातः । दहन-
दुपलक्षणी । पथे दहनोपलः सूर्यकान्तस्तद्वत् । माद्वेयं ध्वजम् । पथे गङ्गाच्छाया ॥

रक्तवामो पुरकरहरिषिद्धिदुर्गमागरक्तकमलकुजाः ।

वापलघनजयवृषाकपिप्रचालानि पद्मजन्त्राया ॥ ६४ ॥

कुन्दाद्रक्षाणि गुञ्जातः प्राग्रं सिन्दूरभूषणैः ।

द्विपस्तमोसिताम्बुधेभ्यः पद्मिनीभ्यो दलानि च ॥ ६५ ॥

कमलाधिपपद्मेशो सुरागाहितसुयुधः ।

रत्नाकरवरध्रीकः सदाधिकमलपुतिः ॥ ६६ ॥

सदासिन्दूरमुष्मता कालेयस्यं वहन् दत्ता ।

स्फुटकामाऽङ्कुशच्छायां कलपप्रलिनधिपम् ॥ ६७ ॥

स्फुटशोभनताम्रध्रीविन्दूरमण्डीपितिः ।

धराहृद्वामिधामध्रीः सम्पन्नत्वविनाभरः ॥ ६८ ॥

रत्नेत्यादि । पुष्करपुतिवदन्तः । पुष्करसन्धेन रक्षाकाशौ । हरिसन्धेन रवि-
विष्णु । विदुर्म प्रवालं विविधो द्रुमश्च । नागस्रग्निवा मुतः । नागहो नागिद्वयं
तद्वत् । पथे नागः सर्पस्तद्वत् । रङ्गः प्रभा । कमलं सरोरदम् । पथे को वमस्तथा
मलय । कुजशब्देन मङ्गलवृक्षौ । अरुणं नीलप्रभुतम् । पथे वरुणपल्लवः ।
धनप्रवसन्धेन वाक्काञ्चुनी । वृषाकपिस्तन्धेन कृष्णाम्नी ।

वृषाकपिर्वाग्देवे विवेचनी च ।

प्रवाकशब्देन प्रवृत्तेस्त विद्रुमश्च । पद्मजं कमलं, पद्मे जातं छाया च ।
कुम्भेत्यादि । कुम्भशब्दाद्वत्त्ववाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णत्वं वैदूर्यादि ।
पथे कृष्णत्वं कौस्तुभः ।

गुप्तावाचकशब्देभ्यः प्राक्शब्दः प्रयुज्यते । गुप्ताप्रागः । रक्तपथे गुप्तावरप्रागः
प्रधानः । कृष्णपथे गुप्तायाः प्रागम् अर्थं तद्वत् ।

सिन्दूरवाचकशब्देभ्यः भूषणवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सिन्दूरस्य भूषणं तद्वत् ।
कृष्णपथे सिन्दूरभूषणा मन्त्राः ।

समोवाचकशब्देभ्यस्तथाऽसिताऽम्बुधकशब्देभ्यो द्विधावकाः शब्दाः प्रयु-

ज्यन्ते । तमोद्वेपिप्रभा । तमसो द्वेपिरूपा स्पर्दिनी प्रभा । पक्षे तमोद्वेपी रवि-
स्तद्वत् । नीलाम्भोजरिपुप्रभा । नीलाम्भोजस्य रिपुरुपा प्रभा यस्य । पक्षे नीला-
म्भोजरिपुः सूर्यस्तद्वत् ।

पद्मिनीवाचकशब्देभ्यो हलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पद्मिनीदलम् । पद्मिनी-
वृक्षलया दलं तद्वत् । पक्षे पद्मिनीदलं पुष्पम् ।

कमलेत्यादि । कमलधिवपत्रेभ्यश्चाभ्यां विष्णुत्वात् । छाणामगो मेदस्तद्व-
त् । पक्षे धरा मदिरा तद्वद्वाहितयोः । सूर्योत्पन्ना शुक्तिः । पक्षे सूर्यसुः शनि-
स्तद्वत् । रत्नानामाकरस्तद्वत् । पक्षे स्नाकरोम्भुधिः । अधि कमलवत् । पक्षे
अधिको मलयवत् ।

सदेत्यादि । अस्ति शब्दः दूरमत्पर्यम् । पक्षे सिन्दूरम् । कालेयशब्देन कुङ्कुम-
हेत्यौ । कामाङ्कुशा नलाः । पक्षे काममत्पर्यमङ्कुशः तस्य छाया मलिनवत् कमल-
वत् । पक्षे अलिनो मृदुलस्य ।

स्फुटेत्यादि । स्फुटशोभनताऽऽभवत् । पक्षे स्फुटशोभः नलः आस्रः सहकारः
तद्वत् । विदूरमणिः । वद्व्यम् । पक्षे विशेषेण दूरमत्पर्यं मणिः । वराहस्वामी आदि-
कोलः । पक्षे सहस्वामी सूर्यः । नलानां विभा । पक्षे सम्पन्ना खवद् व्योमवद्विमा ।
श्लोकोत्तीर्णाः-कलभानुमिवपुतिः । धीवत्साहस्युतिघोती । कलकमलवद्वपुर्वहन् ।
जैतापरमसिन्दूरं कृष्णलाम्भं धियं च्छन् ॥

पोतवामौ लोहोत्तमहारशम्भुप्रियङ्गुनामजितः ।

अजयमुच्यन्द्रहासार्जुनयेधोनागरङ्गखद्योताः ॥ ६९ ॥

चान्ताहिम्यो ह्रियः कृष्णाश्वीराण्येभ्योऽन्द्रांशुकैः ।

तादयोऽर्कतः कक्षा भीमात्कमलापस्योरिनः ॥ ७० ॥

प्रांतांशुकः कृष्णपत्रमुपार्णमधुराश्रयः ।

हरिद्रोक्षितहृद्विद्युत्कान्तप्रितकुलासितौ ॥ ७१ ॥

समातरूपशोभिधीः सदापिकपिनद्धरुक् ।

हरिन्मणिमधुषीतधोयुनौ स्वर्णवच्छुधिः ॥ ७२ ॥

पोतेत्यादि । लोहोत्तमं ध्वजम् । पक्षे लोहवदुत्तमम् । हरिशब्देन विह्वलवर्णः
कृष्णवर्णः । शम्भुशब्देन विष्णुवहाणी । प्रियङ्गुशब्देन कङ्कः, फलिनो कृता च ।
नागः सर्वस्तत्रजपिनो प्रभा । पक्षे नागजिह्वरुहः ।

पूर्वं नागवाचकशब्देभ्यो जितवाचकशब्दाः प्रयोज्याः । अत्रो विष्णुर्महा च ।
कम्पः कृष्णो नक्षत्रम् । चन्द्रहासः चन्द्रः ध्वजप्रकाशम् । अर्जुनशब्देन फाल्गुनस्तूर्ण
च । पेया विष्णुर्महा च । स्यात्तारङ्गः पूर्ववत् । स्यात्तः कीटमयितकानाप्रकाशम् ।

चान्तेत्यादि । चान्तवाचकशब्देभ्यः सर्ववाचकशब्देभ्यश्च द्वेपिवाचकशब्दाः
प्रयुज्यन्ते । चान्तद्वेपिप्रभा । चान्तस्य द्वेपिनो प्रभा । पक्षे चान्तद्वेपी रविः ।
सर्वशत्रुः । प्रतापं शत्रुरुपा । पक्षे सर्वशत्रुमर्हः ।

कृष्णवाचकशब्दाधीत्यावकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णधीरं खोलवन्तम् । पक्षे विष्णोर्धीरं तद्वत् ।

एवम् : कृष्णवाचकशब्देभ्योऽम्बवाचकैः श्रुतशब्दश्च प्रयुज्यते । मारायणाऽम्बवाचकः । मारायणश्च अम्बरं च तद्वत् । पक्षे विष्णुवत् । वासुदेवोऽश्रुतः । वासुदेवस्याऽश्रुतः किरणाः । पक्षे विष्णोरेणुके वक्ष्यम् ।

अर्जवाचकशब्देभ्यस्तादर्थ्यशब्दः प्रयुज्यते । भानुतादर्थ्यः । भानोस्तादर्थ्यं अथाः । पक्षे भानुर्कस्तादर्थ्यो भवत्यर्थः ।

भीमशब्दात्कवचावकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । भीमकेशः । भीमः पाण्डवः केशा-
श्च । ॥ भीमस्य शिवस्य केशाः ।

कमलाशब्दात्पद्मशब्दाच्च इन-ईश-अधिप-इति स्वरादिस्वामिशब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
पद्या—कमलेनः । रविर्विष्णुश्च ।

पीतेत्यादि । पीतं वस्त्रं, विष्णुश्च । कृष्णं वर्णं दलम् । कृष्णस्य वस्त्रं वाह्यं गच्छतः ।
धृष्टुं वर्णं गच्छतः । मधुसूनुर्विष्णुः । मधुसो मासिकस्य शत्रुरूपः । इतिहासा कविता
रम् । इतिहासेन रोकिता रम् । विष्णुत्वान्तः । पक्षे विष्णुत्वान्तो मेघः । प्रियङ्गु-
वहसिना ज्योतिः । पक्षे प्रियमिष्टं मुद्रवदासितम् ।

समातेत्यादि । समातरूपवदुपगोभिनी । पक्षे जातकर्म धर्मं तद्वत् । सदा
पिबन्त कोकिलश्च पिबन्तः । पक्षे सदापि कविवन्मर्कटवन्मन्त्राः । इतिमिर्निर्दिष्टं
सूर्यः । पक्षे भीलमणिः । मधुवापीतः । पक्षे अमरीतः । स्वर्गवत् काञ्चनवत्कान्तिः ।
पक्षे सृष्टुं अर्णवः समुद्रस्तद्वत् ॥

पीतरक्षो वसुहरी सुवर्णं हेमकन्दलः ।

नैरिकं पद्ममभूकान्तिहंसपादाठणैस्तथा ॥ ७३ ॥

मित्राणि कोकपद्मेभ्यो गच्छेन्मेषश्च शान्धवाः ।

कमलानि तथा भूरिजातरूपसुवर्णतः ॥ ७४ ॥

नवीनतपनीयभीः सदा धातुधिर्यं वहन्

यिततास्तुतलधनोधानेयमन्यागपि स्मरेत् ॥ ७५ ॥

पीतेत्यादि । वल्लभाभेन स्तनवह्नी । इतिशब्देन रविः पिङ्गुवर्णश्च । ध्वजेशब्देन
काञ्चनं धृष्टुं वर्णं ध्वजं कुटुम्बम् । हेमकन्दलः ध्वजकन्दलस्तद्वत् । रक्षपक्षे हेमकन्दलो
विद्रुमस्तद्वत् । नैरिकशब्देन ध्वजं धातुश्च । पद्मभूः कमलसम्भवा कान्तिः । पक्षे
पद्मभूर्महा तद्वत् । ईशपादं दिव्युत्तम् । पक्षे ईशस्य वरणः । अरण्ये रक्षवर्णो रविश्च ।

मित्रेत्यादि । कोकवाचकशब्देभ्यः पद्मवाचकशब्देभ्यश्च मित्रवाचकाः शब्दाः प्रयु-
ज्यन्ते । कोकमित्रम् । कोकस्य वाकवाक्यस्य मित्ररूपा । पक्षे कोकमित्रं रविः । पद्म-
वन्धुः । पद्मस्य बन्धुरूपः । पक्षे पद्मवन्धुः सूर्यः ।

गच्छवाचकशब्देभ्यो शान्धववाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । गच्छवाचकः । गच्छत्व
वान्धवरूपः । पक्षे गच्छवान्धवोऽयनः ।

भूरिशब्दात्जातरूपशब्दात्सुवर्णशब्दाच्च कमलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । भूरि-

पट्टजं, सुवर्णकमलम् । पक्षे भूरि प्रचुरं पट्टजम् । जातरूपाञ्जुजम् । जातरूपं सुवर्णं
तस्य कमलं तद्वत् । पक्षे उत्पन्नरूपं यदम्बुजम् । सुवर्णाम्भोजम् । स्वर्णाम्बुजम् । रक्त-
पक्षे शोभनवर्णं यदम्भोजं तद्वत् ।

नवीनेत्यादि । तपनीयं सुवर्णम् । पक्षे तपस्वस्य सूर्यस्येयं श्रीः । धातुगौरिकं तद्वत् ।
पक्षे धातुप्रक्षयः । विगताद्यतो गच्छाङ्गौ ।

१. -- पवमनया भङ्ग्याञ्ज्वानपि शब्दान् स्वयुद्ध्या परिकल्पयेत् ॥

विभिन्नवर्णविभिन्नाकारविभिन्नक्रियाद्योनामुत्पिष्टवस्तुनामपेक्षप्रतिपत्त्यं शब्दा यथा—

परमविशदस्वदृशायोग्यान्तरद्वयकच्यहार्यार्थाः ।

अपरापिनञ्जनवसन्नव्याप्तानूनकिञ्चनसमानाः ॥ ७६ ॥

ननुसमश्चसम्पत्ता वपुषामहसाङ्गकेन समाः ॥

देहेसदाप्रभृतयो विराजतेदृश्यतेप्रमुखाः ॥ ७७ ॥

१. परमप्रभृतिशब्दानामपेक्षोकाराक्रियादिशब्दा यथौचित्यं प्रयोज्याः । यथा—

परमस्थूलतायुतः । पक्षे परमा प्रकृष्टा स्थूलता । द्वितीयपक्षे परमतिशयेन अस्थूलता ।

विशदश्वेतताशाली । विशदा निमंका । पक्षे विशन्ती अश्वेतता । स्वचलताशाली ।

स्वकीया चलता । पक्षे लघु अचलता । एवं शुभसम्पन्नशब्दं यावत् देयम् । नञ् छ-

रचिर-श्रीमधुर-शोभासपुराणाः शब्दाः शेषाः । वपुषायाः सकारान्ताः । पृथिवैकवचन-

न्ता अङ्गवेनाद्या अकारान्तास्तृतीयैकवचनान्ता देहेप्रमुख्य अकारान्ताः सप्तम्येक-

वचनान्ताः सदासर्वदाया राजतेमुख्या आत्मनेपदान्ताः क्रियाश्च ।

स्वकामादिमगुणता स्वगुणत्वाद्ये तत्रौ ।

वहन्नाहितगुणतां गुणत्वात्पटुनो भृशम् ॥

सर्वत्र गुणशब्दो वर्णोकारादिवाचीः । यथा—

स्वकाममश्वेततां विभ्रदादिमस्थूलतां वहन् ।

स्वकाममत्यर्थं श्वेतताम् । पक्षे अश्वेतताम् । स्वकामादिमां प्रथमां स्थूल-
ताम् । पक्षे अस्थूलतामादिम् । -

एवं स्वकामादिशब्दयोः पुरास्थगुणशब्दा भावार्थेताप्रत्ययान्ता द्वितीयैकवचना-
न्ताश्च कार्याः । चञ्चलत्वाद्ये देहे । चञ्चलत्वेनाङ्गुते । पक्षे कृते विद्या चञ्चलत्वात् ।

एवं 'गुणशब्दानां भावार्थेताप्रत्ययान्तामां पञ्चम्यैकवचनान्तानां पुरतः कृतेशब्दः
प्रयोज्यः, तद्वये अकारान्तो देहादिशब्दः सप्तम्यैकवचनान्तो विशेष्यरूपः कार्यः । वह-
न्नाहितगुणताम् । आहिता या कृष्णता 'तां' वहन् । हस्थोपधत्वाद्भवम् । पक्षे ॥
वहन् । -

एवं हस्तेपधत्तन्तर्द्वय- सुस्वाहितशब्दानामपेक्ष भावप्रत्ययान्तगुणशब्दा
द्वितीयैकवचनान्ताः प्रयोज्याः । रक्तत्वात्पटुनो'मिति । रक्तत्वेन विशेषणं पटुन इति ।
पक्षे पटु इति क्रियाविशेषणं, नो निषेधार्थः ।

एवं त्वप्रत्ययान्ताश्च पञ्चम्यैकवचनान्ताश्च गुणशब्दाश्च पटुनो दाहं, पटुनो मृदं,
पटुनः स्फुटं, पटुनो राजते-द्वयादिशब्दाः प्रयोज्याः ॥

रूपन्दनवाहनवासनदर्शनमोहनसदातननेयनांघ्राः ।

पृच्छकसम्बोधनतः प्रयोजनोयां बुधजनैः ॥ ७८ ॥

एते पूर्वकिंवा नान्ता अन्येऽपि । यथा—स्पर्शन-सुदन-कोपन-भाषयन-मदन-छदन-पञ्चन-बन्धन-भवन-घटन-वर्णन-सञ्चन इत्यादिसन्धेभ्यो नकार-विनाऽप्यर्थे मिलति सम्बोधनोक्तेभ्यः पुस्तो गुणशब्दाः प्रयोज्याः । यथा—

असौ विभाति चारुदेवीवासनवेतताऽन्वितः ।

श्वेतपक्षे दान्तं सम्बोधनम् । द्वितीयपक्षे चकारवर्जितं सम्बोधनम् । एते श्वेत-वर्णमादिशब्दा निवृत्तविरुद्धैर्वर्णवाचका उक्ताः ।

अथैकपक्षे निवृत्तवर्णादिवाचकाः द्वितीयपक्षे—सर्ववस्तुवाचकाः रूप्यम्ते । यथा श्वेतवर्णानां वाचकाः शब्दाः—

सोमसारमवाऽनन्तसुधामोदितशङ्कराः ।

भारुत्पत्कान्तसोमकान्तर्षनसारसन्धिचक्राः ॥

सोमचन्द्रविमनोदारी । श्वेतपक्षे सोमचन्द्रस्तद्वत् । द्वितीयपक्षे सोमा सौम्यरूपा छविः । इदं विशेषणं सर्ववस्तुभ्यापि । भवच्छविपक्षे भवती वा छविः । एवं सर्वशब्देषु शेषम् ।

अथ हृष्णवर्णशब्दाः—

विचरुषाच्युतानन्तश्रीधराः कलमासिताः ।

बहुलासिपरशुः सर्वदा विलसन्पुतिः ॥

अथ रक्तवर्णशब्दाः—

मवभास्वरसलोद्योतशालीकाशोकमङ्गलः ।

विभाप्रभातश्रौ च सज्जपावनपावकौ ॥

अथ पीतवर्णशब्दाः—

आतक्यसदापीनकल्याणसमुद्रेचिताः ।

बहुशोभाऽनुवृत्तिर्भीमोत्सवप्रद्योतनादपि ॥

अथाऽऽधारशब्दाः—

अदो सरचितच्छायः स्वकामरचितस्थितिः ।

स्पष्टाऽम्बरमिव विमलसारापयकृतस्थितिः ॥

स्फुजन्नवनिवद्धधीः सदा भूतलसमुद्युतिः ।

सदा हि विषयलक्ष्मीर्विलसद्भैरवाऽन्वितः ॥

सदा सज्जलसमुद्यमोः परमोदकैर्मयः ।

कान्तारचितसंस्थानः सदा सामन्त्रियं यद्वत् ॥

अथाऽऽकारशब्दाः—

बृहत्तमोमनोदारी निस्तुल्योमनोमः ।

अदो मौल्यचतुर्दशैरचितस्थितिः ॥

विश्वविस्तीर्णकामीकः सक्तकामोद्यमाद्यः ।

सम्पत्तुलवसत्तुल्यमोर्लम्भिद्वैभवान्वितः ॥

अथ क्रियादिशब्दाः—

बन्धेस्तरत्तुल्यमोः क्षणीवस्त्वसत्तुल्यः ।

सम्पत्तुल्यमोः परकोविमिवा युतः ॥

धामभावो प्रभावश्च विभावश्च यथोचितम् ।

वर्णस्याकारशब्देभ्यः सङ्प्रयोज्या मनोविभिः ॥ ७६ ॥

यथा—

स्फूर्कधाममनोहारी गुह्यभाववित्स्थितिः ।

स्फूर्कप्रभाववद्भोक्त्रैर्विभवरोचितः ॥

धामशब्देन देहस्तेजः ।

इति श्रीनिगदसूत्रिः श्लेषसिद्धिप्रदाने सूत्रेण वरिष्ठवर्णवत्तत्त्वकस्तुतीयः ॥

अथाऽद्भुतविधिः ।

यत्र लिङ्गविभक्तीनां सति भेदे महत्त्वपि ।

हृदयते शब्दसादृश्यमिदमद्भुतमुच्यते ॥ ८० ॥

छिनत्तैः स्त्रीकृतेः शब्दे रोसि क्लीबवत्त्रयोः पुनः ।

सैरेय रेकपृष्ठस्यैः स्त्रीकर्मयद्भुता भवेत् ॥ ८१ ॥

मित्रप्रत्ययान्ताः छन्दा रात्रिन् आत्रिन् शात्रिन्-इत्याद्याः 'स्त्रीलिङ्गे भग्यन्ताः' इति सूत्रेण ईप्रत्ययान्ता क्रियन्ते, तेषामग्रे रेफादिशब्दा राद्यस्त्वप्रमुखाः प्रयोज्याः । एवं चतुस्तकलिङ्गे अप्रत्ययान्त्याः स्त्रीलिङ्गे सिप्रत्ययान्ता निष्पन्ताः सन्दा भवन्ति । यथा—

प्रभावरात्रमीरागोष्ठासप्रभैरिनी स्यात् ।

गोत्रिनस्य पदाग्रे च कृतां वक्तव्यम् ।

वागीविशेषणे सिः शिषां, पदाग्रविशेषणे शुक्लुस्तके, छलसम्प्रदायेषणे कर्मणि शिषां चत् ॥

विशेषणपरिहितैरग्न्यन्तै रेकपृष्ठगैः ।

द्विप्रद्विप्रश्चमीकर्मजोषदुत्वेऽद्भुताऽद्भुतम् ॥ ८२ ॥

आम्पठैः ककारान्तैश्चान्तैः स्थितिपटुगुणैर्विशेषणोद्वेष्टैः शिषे रेकपृष्ठस्यै रेफादिशारासवरपमुत्तमभ्यैः अद्भुताद्भुतं कार्यं भवति । परं विशेषं द्विस्थोमपरदधातो-
रणं द्विप्रश्चमीपञ्चम्याः पतस्मैपद्विचवान्ताः आत्मनेपदैकवचनान्ताः कृतां सनुदा-
भित्यादि । पूर्वविक्रियायां कर्मणि स्त्रीलिङ्गवदुत्त्वपुक्तं विशेषणं क्रियते । यथा—

अवभेदपटु रागज्जागृतमानुस्थितीः रयात् ।

प्रयोर्वचनपोद्ग्री च कृतां वः शिषं शिषः ॥

यद्यप्रत्यय विरोपणे एतोः स्थितेऽप्राप्ते पुष्टिहेति सिः । अद्यप्रत्यये विरोपणे पुष्टिहेति सिः ।
यः धियः इति कमेविरोपणे धोविहेति वात् ।

तमः स्तोमभिदापाह रविचन्द्राविवाह्निवाम् ।

स्वगुणयो गिनन्नाहृत्स्वमुतां छलसम्पदम् ॥

स्मेरुष्करतोचिन्मू सान्मन्यदृष्टपेसह ।

कृतागस्तव हस्तौ च कीर्ति पिठनुवां धियः ॥

एवमन्येऽप्येतरप्रतिबद्धाः शब्दा लिखन्ते । शुचि स्थिति रवि मन्त्र साधु वस्तु
पाद पटु इत्याद्या अग्न्यन्ताः, ऐषाद्वयः—रवि रश्मि रथ रक्ष रक्ष रसा रजः रहः
रग्न रत रत रमणोय रचित रहित रिपु रिक्त रुचि रुजा रुचिर रोचित रेखा ॥ राजीव
शम्भा सोम राम शम्भा राजी रोति रुज रणी रेखा रोव राम ॥

यियदाः सनान्तस्वरनिस्वरतुप्रत्ययान्तलीलाभिः ।

धामुचतुर्थ्यैक्यचः पुरस्थनमलैर्दृतादुभुतं भयति ॥ ३३ ॥

ये शब्दा उकारान्ताः प्रथमा बहुवचने वाग्रा वाग्राः सन्तोऽर्थे मिलन्ति तैः शब्दै-
रेकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । उकारान्ताः शब्दा यथा—तद ॥ तद भोक् विमु प्रभु इत्यादिकाः,
शुचि रवि शानि नामि सुभि इत्यादि, एते जसि निजन्ताः । यथा—शोभितरवो वन-
प्रदेशा इव मायनः । एवंशब्दाः—सदारङ्कटा, अधिकविभवः, कोलपसवः, बहुविर-
सायवः, अधिकद्वयः । अथ इकारान्ताः शब्दाः—अनेकपञ्चपसे मृपाका इव देशः ।
लोभितरवयः, उच्चक्रोपाशयः, जावेदनामयः, सदासरमयः, रमतिमयः,
अभिभूमयः, परमसनयः, मनोनयः, अपिभूरयः, भोगिरयः, स्वच्छप्रशकया,
तारकालयः, शुभकेदावलयः, तारकेलयः इत्यादि शब्दा उक्ताः ।

सान्ता इति । ये शब्दाः सान्ता वाग्राः त एव सनहीना उकारान्ता अपि
मिलन्ति तेषामग्रे प्रथमैक्यवचनेन एकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—तद्वस्तुतिकाः
सान्ताः, सप्तप्रभृतिकाः वाग्राः शब्दाः । सहीनो मरुशब्दः । गहीनः सहस्रशब्दः ।
सहीना लक्ष्मीर्यस्य स सप्तप्रभृतिकः शब्दः । परमशानपिति सत्पुरुषाः । परमशान
देश इव धनुर्धराः । बहुताराः, निबिडताराः, पुण्यगमनाः, बिलसदनाः, बहुपादनाः,
पुरोमच्छदनाः, कृताच्छदनाः, बहुलोमदनाः, बहुस्तस्यानाः, कृतबहुधानाः, परम-
ध्वान्ताः, रम्पानेकानाः, विशदध्वनदानाः, परमानाः, बहुधनदानाः,
कलमानाः, शोभितानाः, सम्पन्नानाः, कलितस्वानाः, अधिकवचाः,
कलशमनाः, बहुदगनाः, सम्पन्नमनाः, सदाः, सद्मनाः, स्मेरुष्करैश्मनाः,
शरदुषेरताः, बहुस्वर्णाः, प्रगुणितेयाः, इत्यादि शब्दा अन्येऽप्युक्ताः । अथ
वान्ताः—विलसदा नागवर्ग इव पुष्पपुरुषाः । अनुचक्रद्वितीयमा जंघपिति
सत्पुरुषाः । परमेतेषां वान्तानामग्रे विसर्गलोपाधं धोपवन्तः स्वराद्य प्रयोग्याः । एषां
सान्तवान्तानामग्रे ये उकारादिकाः शब्दास्त एव उकारं विना स्वरादिकाश्च विविधाः
वर्णं वेला वार्ता अविष्टा कर्ण एता वार्ताप्रभृतयोर्जं मिलन्ति ते शब्दाः
प्रयोग्याः । पुष्टिहेति एकत्वबहुत्वेषु साम्यम् । यथा—वराहाविजितेन राधया इव स्मरपि-

भगाः । अथ वादिकाः शब्दाः—वनमाख्यो विनायक वनगाहि मर्द्धमान वक वाण वार
विशमोदित वासन धोरण विचकिल विलाभोग वयं वधस्थान वंश वज्रं वलि वीजन
वरुण वदन वाम वाजानोदित वज्रन वन्य वायं बाल बाल विरुप विभामोग वध वन
वृषभ यात वरोचित वृक्ष वग्नि वर बल वासर वरण वाटी वाह वाच वक्षः वेधः वन्य-
नादा बलि वेप इत्यादि ।

सहवनिस्वर इति । ये शब्दाः सस्वरा निस्वराश्च भवन्ति तैः प्रथमैकत्वबहुत्वयोः
साम्यम् । यथा—द्वान् रज्ज् भास् पङ्केरह् स्थितिरह् ईदृश् कौरह् । कार्यं यथा—

लोकालोकलसद्विचारविदुरो विस्फटनि.शेषस-

द्विदारः सासुण्यालयस्तिप्रभुवनन्तुत्वाऽङ्घ्रिपङ्केरहः ।

शशद्विषजनीनपमेविभवो विस्वोर्लोकवाणमा

माघोऽन्नेऽपि मुदं जनस्य ददतां श्रीतीर्थराजः सदा ॥

भाष्यान्तो शब्दानामधे विशेषणतया प्रथमाबहुत्वैकत्वयोः साम्यम् । यथा—
विलसमानः कापस्यामान इति । यथा सान्तानामप्यधे मिलति । यथा—बद्धाः
भितसरसं धुकविप्रबन्ध इव प्रोष्मपान्थाः ।

तृप्रत्ययान्ता इति । तृप्रत्ययान्तानां शब्दानामधे प्रथमैकत्वबहुत्वयोः
साम्यम् । यथा—सम्पन्नबोधवारः सैम्बनिरेमा ॥ देशाधिपतिः । सम्पन्नबोधवारः,
सर्वेश्वरः, धनुषाधारः, सन्धवातायः, वृषवातायः इत्यादि ।

धातुबहुत्वैकत्व इति । धातुबहुत्वैकत्वयोः धातुबहुत्वैकत्वयोः साम्यम् । तद्वे
नकारार्थो मकारार्थो वा ककारार्थो वा जङ्गः प्रयुज्यन्ते, एकत्वबहुत्वयोः क्रिया
भवन्ति । यथा—अभवन्नितास्तम्, क्वराज् महान्, न्यवल्लीकया ॥

भुपसर्गशब्दपृष्ठमराजीतुल्यैर्यिशेषणत्वात्तैः ।

अन्ते क्रियाविशेषणस्यैः कार्यं महाऽद्भुतं भवति ॥ ८४ ॥

भुपसर्गाः निश्चित निमग्न निन्द्य इत्यादिशब्दान्तेषां शृङ्खलितैः राजितानां, धूलि-
धूनी, पालिनाडी इत्यादिशब्दान्ते निमग्न निवान्तमित्यादिक्रियाविशेषणस्यैः
श्रीकिङ्गे प्रथमैकत्वनेन पुलिट् प्रथमाद्विपचनेन वृषपङ्कित् प्रथमाबहुत्वनेन महाहृत
कार्यं भवति । यथा—

स्फुरितकम्पापितपाब्जेनिहतप्रत्यहसंक्षयं माधवा ।

मूर्तिरमौ महासि प्रभवत्सुदितं वरं दातुम् ॥

एकत्वे प्रभवत्तत्क्रियासमाभिदाये, द्वित्वकृतत्वयोः पक्षे कर्तृपदसम्बोधनम् ।

रुचिराव सप्रभाव दाव पाव विभाव हाव मञ्जुलावैत्पाद्रीनां दान्तानामपि मनि-
बद्धाद्यैः शब्दैर्महाहृतं काव्यं भवति । यथा—

सुप्रभावाभिरुच्यस्तुप्रभावान्वितोमतः ।

मूर्तिरमौ वचांसि श्रीविनेन्दोर्जनमुष्टये ॥

साम्यस्तानामपि—इत्थं उरसिषोपि ठरूपमोमेत्पादिशब्दैर्महाहृतं काव्यं भवति ।
यथा—

वदन् पादौ बाधस्तव जिह्व ! सुसंघोरपाव दुरितानाम् ।

विमलतनु रसिकोऽपि स्मरति मृदुरूपभोगार्थम् ॥

मान्यदुरधसंघोरैरन्वन्त्यैश्चाथं हरेऽपि घटमानैरप्रसूरेकादिशब्दैर्महाहृतं भवति ।
यथा—

निहतजटापूवक्षस्कन्धौ विद्याल तर्जय स्वमपि ।

जयमावातो रामः प्रभवत्सुदितं रत्नं कर्तुम् ॥

जटापूवक्षः सान्त उकारान्तोऽप्यस्ति । रक्षोविशेषे त्रुण्ठकङ्किते प्रभमाया
एकवचनम् । स्तब्धयोर्विशेषणे द्वितीयादिवचनं पुल्लिङ्गे । श्रीकङ्किते विद्यानां विशेषणे
द्वितीयावबुधनम् ।

वक्षितादिशब्दशृष्टे आकारान्ताः शब्दाः प्रयोग्या महाहृतं भवति ।

मुखाभ्योर्जं कुक्षौ मीढा सप्रभावजितधिया ।

राषांषा यमुनातीरे विष्णोः ससत्सुन्दये ॥

मुखाभ्योर्जं सप्रभाव, कुक्षौ सप्रभा, अग्रे अञ्जितधिया, मीढा सप्रभा । रुचिरा-
वञ्जितधियावद्—इत्यादि ॥

ऊसाधितराजितसमपादाप्रगैरवमुखः शब्दैः ।

भवति तृतीयविभक्तिस्पष्टार्थरदुमुतं काव्यम् ॥ ८५ ॥

ऊसाधितराजितरादिपदानामपि स्थितैर्वैधीविचक्षितव्यादिभिरवमुखैस्तृतीयविभक्त्य-
स्तैः श्रीकङ्किते प्रभमाया एकवचनेन पुल्लिङ्गे प्रभमादिवचनेनाऽहृतं भवति । यथा—

हृषावलिबिन्दुसेन मञ्जुलीति योषितः ।

कपोलाविव नामस्य शिष्यं मातो भवद्भुजौ ॥

माहृ इयैहृ गतो । यथा—वनप्रदेशाच्चि शोभितावेभौ, विलासेन श्री । वनप्र-
देशोऽशब्दः । श्रीपदे केणीशब्दः । प्रातृष्मासादिब शोभिता विचक्षितमाहृयां श्री ।
राजपदेवे हृषेण्येव शोभितावक्षमात्ममिर्मटौ । शोभित राजित मण्डित योतित-
इत्यादि, एषामपि जनमालिशिवपञ्चदनादिशब्दाः पूर्व लिखिताः योज्याः ।

क्षिपामीकारान्तशब्दैः प्रभमाबहुत्वसाधितैरपि मिलति पृथक्त्वबहुत्वयोः साम्यम् ।

यथा—दास्य केत्व मरुत्तिय रास्य क्षोममार्च क्षोमनवाच्य मविष्णव्यः सस्यः सत्यः
सत्यः विद्वत्प्रेष विद्वत्कण्ठः पार्थः सदैवः दास्य सम्पन्नतादय इत्यादि । यथा—

वनमिवोलासितश्रीकवयो नृपसभाप्रदेशाः । नपुंसके एकवचनम् । पुंसि बहुवचनम् ।
वैधानरा ॥ तेजोनुगतहविरवयो गात्रम् । अशकुलमिव यः शोभितवतः । प्रवलयताः
सेनाः प्रदोषवत् ।

शोभितादिशब्दानामग्रे निपातनिदाघनिकेतननिधितादिशब्दाः स्याम्याः स्त्रीलिङ्गे
एकवचनेन स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु बहुवचनेन साम्यं भवति । शोभितानिखिलविभवेन ।
मण्डिताचिचितदानेन । रानितानिकेतनैस्त्रियादि । शोभिता राजिता खण्डिता
मण्डिता शोषितादिशब्दानामग्रे प्रयोज्याः यथा—निखिल मिथन निरय
निदान निधानं निपात निदाघ विपेति निकुञ्ज निलय निःश्रेणि निवसन निवित
निशान्तः ।

ईकारोपधाऽऽकारोपधाकारान्ताः पीमहीनविमानमानादयः इत्या इकारान्ताः
श्रियन्ते नपुंसलिङ्गे एकवचनद्वययोः साम्यं भवति । यथा—अधिकपीनि वनामीव
कुलम् । विशादहीनि विलानोव कुलम् । परमहासमोनि वनानोव समुद्रजलम् । तथा
परमत्तगामि वनानोव विप्रकुलम् । स्वच्छगामि बहुवर्णवागानि परमव्यानि दुसम्पन्न
दानि परमदामि बहुधानादानि मञ्जुलवानि पीन हीन मीन पावीन शालीन जव्यमीन
ईशान प्रस्थान इत्यादि ।

आजादानामाराध्याह्वया यथा वाऽऽकारान्तादिशब्दानामग्रे तृतीयैकवचनेन द्वेषः ।
सदालक्षयान्वितः । सदाकृषयान्वितः । पुरोत्तयाऽन्वितः । बहुधानयान्वितः । सदा-
ईशतयाऽन्वितः । सदारम्भयान्वितः । बहुधारायान्वितः । स्फुटमौलयान्वितः ।
अथ बाह्यापः । बाह्याह्वयो भुजवाची आकारान्तः । सत्वरसयान्वित इत्यादि ॥

सनकारान्तैः शब्दैः सिसाधितैः पुंस्त्वनियुक्तैः ।

अमे क्रियाविशेषशकृतायमुखशब्दतोऽद्भुतं भवति ॥ ८६ ॥

महत्प्रमुत्तसान्तशब्दैः सन्नपुंनपुंसकान्तशब्दैरप्यस्यक्रियाविशेषणस्यवरबद्धवादि-
तांघवमुखरद्युक्तैः पुलिङ्गे त्रिभिर्वचनैरुक्तं भवति । यथा परमहाशरम् । विजयप्रावा-
दिवप्रसम् । अस्याप्ये 'विषया' इति सूत्रे प्राक् सन्नाप्तप्रस्तावात् सविस्तरः प्रोक्तः ॥

दीर्घादिनान्तशब्दैः स्त्रियां द्वितीयैकवचनकृतरचनैः ।

अर्थे मिलति च सान्तैः यद्योयद्वचनतोऽद्भुतं भवति ॥ ८७ ॥

दीर्घादिनान्तशब्दैः स्त्रियां द्वितीयैकवचनेन साधितैरप्यतः स्थिति विभ्रदित्यादि
विभ्रान्तैः यद्योयद्वचनेन साम्यादुक्तं भवति । यथा—सुदूनां स्थिति विभ्रदित्यादिशब्दाः ।

तथा सन्नान्तशब्दैर्भ्यञ्जनान्तैरकारान्तैश्च द्वितीयैकवचनद्वयवद्वययोः साम्यम् ।
यथा—सातां स्थिति वदन्, परमहतां स्थिति विभ्रान्तः ।

तथा द्वेषविशेषणे पुंसि स्त्रियां च व्यञ्जनान्तान्तं शब्दानामग्रे जस्रसृष्टिसिद्धतां
साम्यम् । रेषविमिषे वसोरेपि साम्यम् । यथा—गुणमृतो रथात् । जप्तासौ मुखत्वा-
ह्नादेऽपि यथा—शुभावाधो रसात् ।

तथा—एतन्मृदुया ये अकारान्ता व्यञ्जनान्ताश्च शब्दान्तेषां पुरतः शेरपि
साम्यम् । यथा—गुणमृतो रथात् । अकारान्तपक्षे सिः, द्वेषविशेषणे स्त्रियाम् ।

आकारान्तादोपवति निमित्ते सिजस्यसां पुंस्वाकारान्तात् सिजस्यानां पुंस्वका-
रान्ताज्जसः साम्यम् । यथा—सोमया जगति । पुंश्वे आकारान्तः । अकारान्तोऽपि
जस्यविषयः ।

अकारान्तविशेषणात् पुंस्त्रियोर्जसः, स्त्रियां जसः तथा घोषवति निमित्ते स्त्रियां
सौरि साम्यम् । यथा—घृतगुणा जयति ।

पुंस्वकारान्तादाकारादौ स्वरे सिङ्गोः साम्यम् । यथा—वृक्ष आस्ते ।

तथा भूद्वयशब्देभ्यः पुंस्वाकारान्तात् सिङ्गोः, पुंस्त्रियोर्व्यञ्जनान्ताज्जस-
हस्यसिङ्गोः, स्त्रीष्वे कसिङ्गोराकारादौ स्वरे साम्यम् । यथा—गुणभूत आदरात् ।

अकारान्तविशेषणात्पुंस्वस्युपसर्गजम्बेपु निचितनिवृत्तरूपेषु पुंसि जसः, स्त्रियां
सिजस्यसां, बर्लोपे जस्यसोः साम्यम् । यथा—बहुगुणानिकामम् ।

अकारान्तविशेषणात् पुंस्वौजसोः, स्त्रियां जस्यसोर्वदलोपस्वरे साम्यम् । यथा
बहुगुणा इह कामम् ।

वृद्धवृद्धशब्देभ्यः स्त्रियां सेलिङ्गत्रये टावचनस्य साम्यम् । यथा गुणभूता, तथाभूते-
यम् । पूर्वरूपेषु वदुधीसितम्बोरपि । एवमन्वेष्येपि बह्व्यः प्रकाराः संभवन्ति ते ह्येवमूह्याः ॥

अप्येत्यादिः श्लेषः । कुरक्षामित्यादिष्वेकत्वद्वित्वयोः, अराज्यमलेष्वैकत्वबहुत्वयोः,
व्यतिभाते इत्यादिष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां साम्यम् ॥

अथ स्वराणां मिकः श्लेषोपायमाह, पूर्वमकारस्याम्बन्वरीः क्रमेण श्लेषो यथा—

ओसि आयमि जसि अप्यामि स्वरे गौसुतया अन्ना ।

ये शब्दा अकारान्ता आकारान्ताश्च वृथयर्थास्ते औस्वादिभिः सिद्धाः स्युः ।

यथा—रामयोः रामाणाम् रामाः रामाभ्याम् । रामाकगृहम्, रामाश्लेषः, रामेष्टा,
रामेष्टा, रामोद्योतः, रामोद्य, रामैजम्, रामैद्विकः, रामौद्यः, रामौद्यः, रामाञ्जनम्,
रामैद्विकम् । बह्वलसितरामो लक्ष्मण इव वसन्तः, अत्र समासेन गौतमा । शब्दा यथा—
(राम लक्ष्मण यद्य कमल वल जाल भावान कल कण्ठ तारक अष्टक मालिक जालिक
जय जय मुक्त वान्त प्रिय सित दक्षिण दोष अत्रण सून वासन रसन प्रयाल प्रकार
प्रमद प्रणीन प्रतम शिव आत्र वत्स ज्ञा मोत्र रस दूत क्षम जनन्त प्रियम पावत
भाद्रं बहुल तार कोल सदाशम्भं काष्ठ विगत निरुध दह काम धः कल उच्छ्रूल हाल
विदेह वार निर्वाह विधन निष्कल भवणादयः) ॥

अह अग्रस्थरेफेण इनाग्रमसमासतः ॥ ८८ ॥

अकारेकारौ ससम्येकवचनपुंसस्वोकादिशब्देन, तथा इत्युराभ्यसमासेन तथा
चित्प्रत्ययेन सिद्धौ भवतः । यथा लुब्धेरचितस्थितिः । आकारान्तपञ्चे मतमो, इका-
रान्तपञ्चे पञ्चमी पठ्ये या । मुदपुदिजोमितः । अकारान्तपञ्चे मुदमासी मुदम् मुद-
पुशोऽस्यास्ति इति इन् । इत्येकस्वरादयः । “सप्तनिन्द्विमिन् इन्द्वनिन्दितोरोम्बः”
इत्यादिना इन्प्राप्तिर्जया । यथा मुदपुदीभूतयोः । शब्दा यथा—(मुद मिद प्रपन
निषव मन वत्त मल रत सगत जात कान्त वन प्रस्तुत क्षान्त वक्षत भापन दुरात
हात पवनोत अवध हत ज्ञान जयल मदन निन्द प्रपन अभिज्ञात इह आ भगन
इह का० य०

मृत बल बल ग्रन्थ प्रबोध अनेक पदतः आट सदा पदतः काश सू दुर्विध दीप्त रिष्ट
गुस्तर वार कर कट शाल सुष्ट श्रुत वर्द्धक) इत्यादयः ॥

अई चिप्रत्ययाद्गौणौ

अकारोकारौ चिप्रत्ययेन गौणौ द्रिष्टौ भवतः । यथा—महीकृतधौ । गौरीभूत-
स्थितिः । अकारान्तपक्षे पञ्चमी पष्ठो वा चिः । शब्दा यथा—(मह गौरव रसा रवि
पञ्च बलक सलक पांशुल बल मह दार गुलाम वल्लभ सन्त्र नन्द वेद वाप सरस भवन
धनुतर काल ताल हरिताल कवल ओष्ठ निम्ब मामध भाषव कर्कट करीर मर्जुन कुट
कुम्भ वर्द्धन भारतर चार सन्नगर मोल बाण चण्डाम सदानिभ ऐरावत शृङ्ग निजुट
शम कुल कर्कर मन्थन सदा संमुख कुण्ड तुण्ड पातन्त्र समुत्तदृषर सदानमृषोरण वैज-
यन्त तीर एकावल असुर आढक सशतुवर पिप्पलेत्यादयः) ॥

रेफट्टसिना अउ ।

अकारोकारौ प्रथमैकवचनाप्रत्ययेणादिशब्दैः द्रिष्टौ भवतः । यथा—पटोरम्पः ।
उकारान्तपक्षे पञ्चमी पष्ठो वा । शब्दा यथा—(पट बट रङ्ग काक सदाङ्ग वर चार केव कन्द
इत्यप दार तके बाह शुम्भ मय बहु मर सदा उडु गोमया भूरिमाय उत सदाकार
सक पर मद्य स्तन प्रम जराय भवद सन्ध सालेत्यादयः) ॥

अऊ उचत् कृतपलीघपिशेषणतया तु ऊ ॥ ८९ ॥

यथा—अकारान्ता उकारान्तास्तथा उकारान्ताः पूर्वपलीघविशेषणत्वेन उकारान्ताः
द्रिपन्ते, तत उकारविणिग्न इलेषः । यथा—अतिवधोरम्पतरः प्रकारः क्रूरान्तसारिषु
स्वसमानो मुनिप्रण्डलस्य । उकारान्तपक्षे अतिक्रान्ता वधून्ते मुनिमण्डलेन तदति-
वधु, तस्याऽतिवधोः । शब्दा यथा—(आय आलाय पवाय परमन्द अपिभ प्रतिभ
पुनर्भेरादयः) ॥

अए डौ

अकारोकारौ सप्तमैकवचनेन द्रिष्टौ भवतः । एकारान्तशब्दानामबाहुल्यादकारसहित-
तपूर्वांशताः शब्दा अये मिलति प्राप्ताः । यथा—अपिनेवलसंस्थितिः । परेरम्पसहस्री ।
अकारान्तरपक्षे सप्तमी । शब्दा यथा—(भेक केवली केलि केतु केरा केदार केरा
ममेल्कादयः) ॥

इष्टरेफेण भिला गौणतया शय ।

अकारोकारौ तृतीयाबहुवचनेन पुनःस्वसमासरेफादिशब्दैः द्रिष्टौ भवतः । यथा-
सदासप्ररम्पः । ऐकारान्तानामन्यबाहुल्यादकारसहितपूर्वांशरागामैकाराप्रत्ययेफाणां
शब्दागामयं मिलति ग्रहणम् । यथा—कैरवभैरावादयः । सिष्टेषोपवदाद्येन सन्धिः,
संहिताया अभागेन विरामविच्छेदाद्विपर्ययं भव ॥

अऊ

अकारोकारौ प्रथमैकवचनाप्रत्ययेणस्तपूर्वांशतरप्यदिशब्दैः द्रिष्टौ भवतः । यथा-
सोवर्द्धधोः । अकारान्तपक्षे सिः । उकारान्तानामन्यबाहुल्यादोशसहितपूर्वांशरागाम्,
उकाराधे अकारापोषवर्द्धधो पुनरायं अकाराग्रो ग्रहणम् । यथा—कोरक गोलक चोलक

मयोपस्थितिस्त्रिषु शै उकाराणे अकारः । कोवष्टिः कोदण्डः कोद्वयः उच्चवंशो धरिस्थितिः
कोलसहस्रमीः योग्येण योधन इत्यादौ उकाराणे घोषकन्तः । पुरोद्योतः, अधिकोरगतः
इत्यादौ जतिः । पक्षद्वयेऽपि समास उद्योताद्यैः ।

उल्लोलया अउ

अकारान्ता उकारान्ता यदा तदा पूर्वं ह्योवविधेयपणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते,
तत उविधिना श्लेषः । यथा—अत्यासन्नोदधिः स्फुटपयः कुलम्बोदयः । पक्षे अति-
क्रान्ता भा सामन्त्येन सन्नोर्ध्वेन कुलेन तत् अत्यासन्नो, तस्याभ्यासन्नोः । एवं धौः ।
पुष्पमयेऽपि ॥

गौमुख्ये आ अवत् ॥ ९० ॥

आकारान्ताः वादाः पूर्वमन्यविधेयपणत्वेनाऽऽकारान्ताः क्रियन्ते, पश्चादुकारविधिना
सर्वस्वरैः श्लेषः । इकारेण यथा—पुरे प्रचुरज्ञाते रम्यता वास्तकेदारस्वरे । शाक्यपक्षे
सप्तमी । शालिपक्षे पञ्चमी पञ्ची वा । अन्दा यथा—(शालासन्धा विमता प्रेला हला
यदुलाला परमहाला महाशोका मुक्ता कान्ता कलेत्वादयः) । इकारेण यथा—(यदा बहु-
लाला परमहाला सहस्रिज्जाला महीमाला) इत्यादयः । बहुलाकीभूताः । उकारेण
यथा—(मया सुग कया यदा प्रया अया कृष्यादयः) । धृतप्रयोरन्त्यः । षड्हा-
रेण यथा—(भा प्रतिभा अधिभा पुनर्मा कण्ठादयः) । अतिमोरन्त्यः प्रधातः । स्व-
रूपधिकशुद्धस्य ॥

चित्रता आग्नि उसि स्वरे ईई ।

इकारेकारौ चित्रत्वमेव तथा आसृजम्भ्यां तथा स्वरेष्व निल्यौ भवतः । यथा-
सदावलीभूताः । सदावलीर्ना सदावलीयोः सदावत्पुनरादायः । अन्वा यथा—(अवि
महापति अधिपति प्रचुराति नन्दि आति मतिवलीत्यादयः) ॥

इव औ

इकारेकारौ सप्तम्येकवचनेन निल्यौ भवतः । यथा—विधौ प्रीतिः । वादा यथा—
(अग्निहेति कठितरि सदाग्नि वाति वचनाग्नि सदादिप्रभृतयः) ॥

कलीयवृत्तित्ये इऊ उविधिना तथा ॥ ९१ ॥

इकारेकारौ यदा ह्येव सदा उकारान्ताः ह्योवविधेयपणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तदा
उविधिना श्लेषः । हेपापि विदादयो कुप्ते ॥

इय रुसिद्धसौ रेफे

इकारेकारौ पञ्चम्येकवचनेन उकारान्ताः पञ्चम्येकवचनेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तदा
यथा—सदासेरन्त्यः । उकारान्ताः सदासामानादसेरन्त्यः कतिपयः । इमा सदा सतत
इति सेः, सदास इत्याद्याः । सदासेरन्त्यादयोः ॥

औ य्वलोपिस्वरं इय ।

इकारेकारौ सप्तम्येकवचनेन य्वलोपिस्वरे निल्यौ भवतः । यथा—सदासा भायेयः
भरिरीः ॥

सप्तम्येकवचनेन य्वलोपिस्वरं इऊ ॥ ९२ ॥

इकारोकारौ सम्बोधनप्रथमैकवचनेन यवलोपिस्वरे स्थितौ भवतः । यथा कट
इद । कटि कटु ॥

इद्यो ड्यै

इकारोकारौ सम्बोधनप्रथमैकवचनेन यवलोपिस्वरे स्थितौ भवतः । यथा—सदाशनीरतः ॥

क्लोयवृत्तिस्त्वे ई इवत्

ईकारान्ताः स्त्रीविवेचनत्वेन इकारान्ताः क्रियन्ते, तत इवत् सर्वस्वरैः श्लेषः ।
इकारोकारेण यथा—स्त्रीकृतपद्यौ मित्रे प्रीडाः । सम्वा यथा—(उनी अपटी कटी बटी
सगावटी तरी चडी करो चारी वारी दारी, उकारेण तनी तनू भी भू) प्रभृतयः ॥

तद्विया उऊ ।

तस्य ईकारस्य धीस्त्वोस्त्वया उकारान्ताः स्त्रीविवेचनत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते,
तत उविचिना सर्वस्वरैः श्लेषः । उकारान्तौ च्विप्रत्ययेन वा स्थितौ । तन्दूकदूपमृतयः ॥

अभ्ययोगादनुस्वारः

द्वितीयैकवचनेनाऽनुस्वारश्लेषो भवति । यथा—मधिकं बलं वहन्, रुचिरागणश्रियं
विभज्, पुत्रोगागैर्बलं इवत् ॥

विसर्गः श्रीसमैः पुरा ॥ ९३ ॥

श्रीस्थितिप्राप्तेः पदैः पुरस्मैर्विसर्गश्लेषो भवति । यथा—पराशमश्रीः, महस्थितिः ॥

स्वादि-रयादिविमक्तिश्लेषो, भाषाश्लेषः, प्रकृतिश्लेषोऽपि मङ्गलश्लेषोपादेन साध्यः ।
विमक्तिश्लेषो यथा भवति । पठे—भवति रोहितः । पठे—भवेन तिरोहितः । स्वादिपठे
विमञ्जोनामलोपः समासेन लोपो वा क्रियते । भवतः । स्वादिपठे तव शिवतो वा ।
पठे सर्वत्र श्लेषम् । भवन्तिरोहिताः । भवन्तिवधश्रीः । भवन्तिवधश्रीः । भवावस्थित्या ।
रागतिरोहितेत्पादि ।

भाषाश्लेषो यथा—किमिव केवलं पुरस्मान् कलिमा नाथो कवन् । कथं कवे भाषा-
श्लेषे समसंस्कृतप्राकृतादिसम्बन्धः प्राकृतश्रवणेन श्लेषः । यथा—तरमपह्निगमरुते-
त्यादयः ।

प्रकृतिश्लेषो महःस्थित्यादयः । यवसहविषोऽपि श्लेषः, प्रयत्नितः ॥

श्लेषमदो यथा—

वर्णभाषालिङ्गपदप्रकृतिप्रत्ययैस्तथा ।

विमक्तिर्वचनार्थ्या च श्लेषः सञ्जायतेऽष्टधा ॥ ९४ ॥

कल्पययोऽथ मङ्गोऽमूदाकारेकारचर्चयोः ।

स्वर्मलाभविमाऽशोभी पदमङ्गसमुद्भवः ॥ ९५ ॥

लिङ्गश्लेषे तनुनेत्रे पात्याः कैरयराजिनौ ।

हरत्रमे सुरमणौ संस्कृतप्राकृतोद्भवः ॥ ९६ ॥

दारिपृकृदिषौ मित्रे कृत्यप्रकृतिमङ्गलः ।

गौरीमनूगुणोपेत ई च्विप्रत्ययमङ्गलः ॥ ९७ ॥

समप्रारचयद्यधो त्यादिस्वादिविमक्तिजः ।

विलसद्भुज इत्यत्र बहुकवचनोद्भवः ॥६८॥

वर्णादीनामभङ्गे तु राता मृदुकरस्थितिः ।

संसारसारमर्थक्ये संस्कृतप्राकृतोद्भवः ॥ ९९ ॥

यमकोपायमाह—

समानस्वरवर्णानुप्रासतः श्लेषतस्तथा ।

स्याद्वर्णपदपादानामावृत्त्या यमकं द्रुतम् ॥ १०० ॥

अनुप्रासश्लेषोपायाः पूर्वोक्ता एव ।

हेलाविडम्बितदित्ययस्तनमृदाः मृद्वारमाद्यस्वः सहचारिकान्ता ।

काभारभूकसतयोऽत्र चान्ति सारं सारङ्गवधदशो मरुतां मरुताः ॥

भवति बुद्धिते कमलागमो निगमतो न मतो गमतो मम ।

न रतिदाऽमरभूरहकामधुक् एतन्मोरमणीरमणीयता ॥

वक्तव्यामृतसत्यत्र रतिभूतवचाऽवयः ।

सौम्यः स्त्रीतपो समैरतिमृतवचाऽवयः ॥

वक्रोक्तिविरोधभासप्रयोगोत्पन्नदृष्टमात्रा अपि श्लेषताभ्याः । यथा—

तानि पश्य सुभोनि ! नाथ ! कुत्रान्ति मीरिह ।

सवितारं प्रिये वचिन्म प्रिय ! दूरेऽपुना पिता ॥

भारवैव मेस्वचितोऽपि कमेदशोभो हृत्स्वामिलासपि बहुप्रतिष्ठाभिरामा ।

सम्बालवालमपि चन्दनपादवानां मन्थालवालममितो वदते समुद्रम् ॥

मूर्ध्ना बहन्ति के कुम्भौ मुग्धा सिष्टा मवीति किम् ।

क्रिप्यो कुप्तास्त्वस्व किमु सम्बोधनं सुधैः ॥

गजानन ।

प्रद्योतनोऽभ्युत्तार्यं तन्निता महसां विकर्तनस्तमसाम् ।

निक्षिप्तगणधनुस्तावम्बरत्वे रविर्जगति ॥

इति श्रीजिन० इक्षेवसिद्धिप्रदाने तृतीय अध्यायस्तवकप्रकरणं ॥

अथ चित्रप्रपञ्चः ।

स्यात् स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियन्त्रणा ।

च्युतगूदादि वा चित्रं च्युतं तत्र चतुर्विधम् ॥ १०१ ॥

मात्रार्धमात्रयोर्विन्दुपर्वणोऽव्यवनाम्नतम् ।

द्वियाकारकसम्यग्धपादैर्गूढं चतुर्विधम् ॥ १०२ ॥

स्यादीनां नियन्त्रणाविधयः स्वाविधम् । यथा—जब सकलनपकलन जय मदन.

मदरुचन जय कमलकरचन जब समपञ्चनताय । इत्यैकवचम् । एवं दीर्घैकवचदि-

प्रदादिस्वान्वितयो जेयः । एतद्व्यवहारिनाम्नाः एताभ्या इति न दृष्टिनाः ॥

व्यञ्जनविधौ यथा—

कककाककुकाकुका केकिकेकाकुका ककुप् ।

कौ के ककुकोकैककार्क काकककाकुक्रम् ॥

वर्णवर्णने ककुप् वर्तते । जात्येक्यवनम् । किभूता कककार्ककाकुका कका
लोलाः काककुः सखाममवा ये काकु मेपास्तो अहो लघम यस्याः सा । कक लौल्ये,
भ्वादिस्तमनेपरी । कङ्क्ते ककाः यवायच्, कं सृजे तद्धेतुः आकङ्क आगमने येपान्ते
काककुः । कलिककोत्थादिना, भ्वादिस्तमनेपरी ककधातुः आकङ्कः । आकङ्कते
आकङ्कः, भावे घम् । कं जलम् अहो वरसङ्गे येपान्ते काङ्का जलभृतः । पुनः किभूता
केकिकेकाकुका । केकिनो मयूराः तेषां केका ज्वनिविशेषास्तासां कुका प्राहिणी ।
कुक् एक आदाने, भ्वादिस्तमनेपरी । कोक्ते कुका, भाम्युपधात्कः । कौ के ककुको-
कैककार्क, तथा कौ श्रियिष्यां के जलं वर्तते, किभूतम् ककुकोकैककार्कम् ककुकाश्च को-
काश्च तेषामेकोऽद्वितीयः काको रथो यत्र तत् । कङ्का पक्षिविशेषः, स्वार्थे कः । कोका-
श्चक्रवाकाः । कापति अर्थमभिधत् इति काकः शब्दः । “इमीपाकाधुर्यचित्तवाधारिभ्यः
कः” । पुनः किभूतम् काकककाकुक्रम् काककञ्च काकुकाञ्च तत्, केन आत्मना आकर्क
कुटिकगामि । अक अन्तः कुटिअवाङ्मसौ, भ्वादिः परस्मैपदी । अकतीति आककम्
पुल्ल । काकुर्बन्निविशेषस्तं करोति ‘अभ्यतोऽपि चेति वः ॥

अथैकाक्षरादिशब्दाः कादिक्रमेण किल्वन्ते । यथा—(कककुप् काकु क कि केका
॥ एकाको कि कः कौ के कान् कं का के काः कां के काः किं के किम् के । अफं
पापादौ । फाकं काकसमूहादौ । फो फल्लादौ । फं सीमादौ । सक्का काकनहपादौ ।
अहो भूपणादौ । एकः सङ्ख्यादौ । कहो यमादौ । काको द्विअदौ । कोकश्चक्रादौ ।
ककुद् राजचिह्नादौ । समिन्निद्रपादौ । खेऽर्कः । आत्सुर्भूषकः । गः खन्धवादी । गं गीते ।
गीः स्वर्गादौ । गगो वृक्षादौ । गङ्गं शरीरादौ । इहम् इक्षितादौ । आगो मन्त्रादौ ।
आगूः प्रतिज्ञायाम् । गङ्गा गौः गाम् अङ्ग । घः घयोसे । घा किङ्किण्मादौ । अघं
हुलादौ । ओघः प्रवाहादौ । चञ्चन्दादौ । चञ्चुल्लोत्थादौ । चञ्चूः चञ्चुवत् । चञ्चु-
प्रशययञ्चिच्च उच्च । चोर्ध्वं चल्कलम् । जो जैत्रादौ । जुर्वचोवागादौ । जजो
मक्षादौ । जाजिपुञ्जादौ । ओओ वलादौ । अजाः आजूः । दो रथे । दं श्रुधिष्याम् ।
अदो हृदादौ । आदिः अट अटव् आटीव् । टः सिवादौ । इडा बुधाङ्गनादौ । ईड
स्तुती । णो भिष्मकादौ । ईड अणिस्त्रिवासायकीलादौ । अणुर्वीलादौ । ऐणः
तस्करादौ । ता योः । अन्तः प्रान्तादौ । ईवीः रजण्यादौ । उतिः रक्षादौ ।
एतः आगमादौ । एतं जीणादिवाद्ये । एतो व्यासादौ । यातः पित्रादौ । एद्
पिवासादौ । तन्तु ॥ अत्यं वातिः । तन्तुः जलजीवविशेषे । अन्तर उतः, प्रोते ।
उतः स्यूते । तत्—शब्दः लौते तम् लौ तान् लैः ते वाः तत् ते तत् । अति अतः
पृथिः ततिः तान्तः इति । एतो एते एतम् एतो एतान् एतैः एते एताः एताम् एते
एताः एतव एते उव । यः सैलादौ । अय जघो । दं पत्न्याम् । दा दानादौ । दृग्
मेपादौ । अन्दूनिभ्रमादौ । दिद् इन्दुः वधदेवे । दोः आदिः । इद् अः अदाव

ददे ददौ । धा धनदादौ । धुर्धारादौ । अन्योऽङ्गिहीनादौ । आधिर्मन्तःपीडादौ ।
 अन्धस् धीः ऊघः बन्धु पृथस् एष । धुर दानमुत्तादौ । अघः अधिक । नो
 बन्धादौ । निनेतरि । जु स्तुत्याम् । नौस्तयाम् । अन्नं मन्त्रादौ । इतः स्वाध्या-
 दौ । उन्नः, किलन्मादौ । ना नो आनन अन्नः पुन्न नाना वनु न नो नूनम् अनु जनः
 एतम् एनाम् अनेनः पुनः । पः एवमादौ । पुः पुरादौ । पूः अपूपः आपं पापम् । पपौ
 रविः । अपि सप पपा । उपा आपत् आपि । उपा निषेधे । वो वरणादौ । विः
 पश्चादौ । विभवं प्रतिविम्बादौ । अम्बा अम्बु विम्बी । वरवोरैक्यमिति बोऽप्यत्र ।
 वा शिवादौ । अविमेषादौ । वाक् दधनादौ । विषार मव एव वा है आवाम्
 व विष्णु अवाक् विव आविः विः । मः शुक्रादौ । भास् कान्त्यादौ । भं भा भूः
 भूत् भीः भं मा ओः उभा आभा अमि भुक् हम् भिव भाक् भो मिः आभिः एभिः
 भात् अभाः । मः सिवादौ । मा लक्ष्म्यादौ । माम् मासादौ । मूर्धस्थने । आमो-
 ऽपकादौ । उमा नौपादौ । मुव इषादौ । इमौ इमे इमम् इमौ इमान् इमे इमाः
 अम् अमी अमुन् अमून् अमूः । कमा सहार्थे । मा वारणार्थे । मां मे मम अमात् ।
 दो माहतादौ । वं पशौ । वा पानादौ । यदुवाहादौ । युध अयस् आयुः अये अयम्
 अदि आयाः यः यौ ये यम् यौ यान् येः ययाः या ये याः यान् ये याः यया यत्
 ये अयात् अयाम् ययौ ययुः इषाय ईयुः । रः स्मारादौ । रोर्मान्तरौ । रः सूर्यादौ । रैः
 धनादौ । आरोऽष्टादशौ जिनः । अस्म् धन्वाङ्गादौ । आरो भीमादौ । आरा धर्म-
 भेदिनी । हरा जलादौ । रुदैत्वादौ । रक् शोमादौ । अरर अररिः द्वौ कपाटे ।
 रिरि रीरी द्वौ आकृष्टे । रुज् रे उह अरुः ईर उर उरस् रुप राज् अरि अर अरे रे
 आरय आराय अराः रौ रुहः रमे आर आरुः । ल इन्द्रादौ । लूलने । ली इलेपा-
 दौ । अलिर्नृङ्गादौ । आलिः श्रेष्ठादौ । आलुः कन्दारौ । इल्ल भूम्वादौ । लीला
 विलासादौ । लोलग्रलादौ । लोला विद्वान् । ईलो राप्ते बल्लः आलुः कापयि-
 का । अलम् हरिताले निधे च । लाला अलिन् अल् वृत्रिकपुण्ड्रदिटका लुलन्
 ललन् पूला अण्डल आलप्रत्ययौ एड आलो लाली पूल अलाय अलु एलौ ललुः लले ।
 वलवोरैक्यमिति बोऽप्यत्र हेकः । वी शुभे । वा सास्त्राध्याय । वी धावने । शुविषी ।
 वंशुः किर्णादौ । आशा दिगादौ । आशुर्वीणादौ । ईशः शिवादौ । शरा-
 क्षात्री शंशः । आशीः मङ्गलवागादौ । शुक् शिशुः । ईशा इलदण्डे । आशु ।
 पः भेष्टे । पू गर्भविमोक्षे । उपा निन्नादौ । उषः सन्ध्यादौ । ईषा । सः पयोधे ।
 सा लक्ष्म्याम् । सत् शंस असुक् सोसं सत् सत् अकिः सौ सर असी आसत् आसोर्
 आसे । हो हस्तादौ । अहिः सर्पादौ । ईहा स्पृहादौ । अहः दाहा इह उह दह
 अह इह हे ई अहो ई हो अहह ह दाहा आह आहुः । स्वयन्वेऽप्युदाः ४

अः कृष्ण आ स्वयम्भूरिः काम ई धोदरोभ्यरः ।

ऊ रचणे श्रुतं श्रेये देवदानवमातरो ॥ १०३ ॥

लूदेवसूतवारादौ भवेदेर्विष्णुरैः शिषः ।

उर्वेधा ऊरनन्तः स्यादौ ग्रह परमः शिषः ॥ १०४ ॥

को ग्रह्यामप्रकाशार्ककेकिवायुयमाऽग्निपु ।
 कं शीर्षेऽपु सुखे कुस्तु भूमौ शब्दे च किं पुनः ॥ १०५ ॥
 स्यात् क्षेपनिन्दयोः प्रश्ने वितर्के च खमिन्द्रिये ।
 स्वर्गे व्योमिन् नूपे शून्ये सुखे संविदि खो रवौ ॥ १०६ ॥
 गस्तु गातरि गन्धर्वे गं गीते गौर्विनायके ।
 स्वर्गे दिशि पथौ रश्मौ यज्ञे भूमाविषौ गिरि ॥ १०७ ॥
 जलेऽक्षिण्य वस्तु घसटीशे चा किङ्किरमां यथे ध्वनौ ।
 ङस्तु भैरवविषयेऽलुयोऽश्वान्द्रचौरयोः ॥ १०८ ॥
 ह्यः सूर्ये छेदके ह्यस्तु निर्मले जस्तु जैतरि ।
 यिवते जूर्नगोचांश्च विशाख्यां जयनेऽपि च ॥ १०९ ॥
 जो मण्डे मायने चारुयचने ययंरम्भनौ ।
 ङं पृथिव्यां करङ्गे च टो ध्वनौ ठो महेश्वरे ॥ ११० ॥
 छान्ये दृढद्वनौ चन्द्रप्रगडले ङं शिवे ध्वनौ ।
 जाये ङा निगुंछे शब्दे ङकायां वस्तु निष्फले ॥ १११ ॥
 हाते हस्तस्वरफोडपुच्छयोस्तः पुनः धियाम् ।
 धो मीमांसे महीध्रे दं परम्यां हा दाहदानयोः ॥ ११२ ॥
 छेदे यथे च धा शुहाकेशे धातरि धोर्मतौ ।
 धूर्भारकापचिन्तासु न पुनर्वन्धपुच्छयोः ॥ ११३ ॥
 निस्तु नेतरि नुः स्तुरयां नौस्तर्थां पस्तु पातरि ।
 पयने जलपाने च फो मङ्गमाऽनिलकेतयोः ॥ ११४ ॥
 फुस्तु फूत्कारे निष्फलमापणे बः प्रचेतसि ।
 कलशे विः क्षाण्डजपोर्ममुदौ भोऽलिशुकयोः ॥ ११५ ॥
 भा कान्तौ भूर्भुवि स्थाने भीर्मये मः शिवे विधौ ।
 यन्त्रे शिरसि मा माने श्रीमात्रोर्वाक्योऽव्ययम् ॥ ११६ ॥
 मूः पुनर्वन्धने वस्तु मातरिष्यनि घं पथौ ।
 यस्तु यातरि खट्वाङ्गे याने लक्ष्म्यां च रो र्वनौ ॥ ११७ ॥
 शीरणे वैश्वानरे कामे राः स्वर्णे जलदे धने ।
 रीर्गमे र्मथे सूर्ये ल इन्द्रे चलनेऽपि च ॥ ११८ ॥
 न् लये लो पुनः श्लेये चलये धो महेश्वरे ।
 यदले मारुते यः स्यादौष्ये पुनरव्ययम् ॥ ११९ ॥
 शं शुभे शा साक्षायां शोः शयने शुर्निशाकरे ।
 यः धेन्ते पूः पुनर्गर्भविमोक्षे सः परोक्षके ॥ १२० ॥
 सा लक्ष्म्यां हो निपाते च हस्ते दाक्षिणि शलिनि ।
 सः सेत्रे रक्षसीत्युक्ता माला प्राक्सूरिसम्भता ।
 माध्यामे आर्धनारायणे काशराक्षसि मया ॥ १२१ ॥

धूर्तनिवदने भारे पूः शरीरे पुरे तथा ।
 दृग् दृग्दर्शनेऽप्यस्ति चिद् प्रवेशे भुवैश्वर्ययोः ॥ १२२ ॥
 तद् लिप्तायां पिपासायां वा प्रभावे महस्वपि ।
 मास्तु मासे विधौ चैते युक्पादान्तोपयोगिनः ॥ १२३ ॥
 शकं दुःखाद्योरङ्को भूषारूपकलद्वयसु ।
 चिन्तादौ नाटकाद्यंशे स्थाने कोडेऽन्तिकगमे ॥ १२४ ॥
 एकोऽन्यः केवलः श्रेष्ठः संख्या च परिकीर्त्यते ।
 कङ्को यमे लोटपृष्ठे तथा ग्राह्यलिङ्गिनि ॥ १२५ ॥
 काकः पीठसर्पिलि स्वाच्छिरोवृत्तलमे द्विके ।
 ग्राह्यमानदुर्भेदेषु काकं काककदम्बके ॥ १२६ ॥
 योवितां रतयम्ये च काका तु काकजङ्घिका ।
 काकोदुःश्रिका काकमाचिका रक्तिका तथा ॥ १२७ ॥
 काकोत्तरी काकनाशोऽथ कोकशके वृक्षेऽपि च ।
 खर्जुरी पादपे मेके स्यादगस्तु महोरहे ॥ १२८ ॥
 शैले सरीसृपे भानायकमन्तिकगात्रयोः ।
 उपसर्जनभूते स्यादस्युपायप्रतीकयोः ॥ १२९ ॥
 अङ्गानि वृद्धिशेषे स्फुरिङ्गः स्याद्विहितेऽदुर्मुने ।
 ज्ञानजङ्गमयोद्याऽथ दुःखे व्यसनपापयोः ॥ १३० ॥
 शोचः प्रवाहः सहातोऽदुर्भुतवृष्टपरम्पर ।
 उपदेशश्च चञ्चुस्तु त्रोटर्षा पञ्जाहुसे तथा ॥ १३१ ॥
 अजशङ्कामे हरे पिप्पलौ रपुजे घेघसि स्मरे ।
 ग्राह्यः सखे समस्मार्ता युष्यद्वोऽद्वालके भूये ॥ १३२ ॥
 चतुर्भक्तयोर्दृष्टे इडेले च बुधसिग्राम् ।
 गोवाक्स्वर्भूमिमाहीषु तथा स्याद्विराणियत् ॥ १३३ ॥
 अक्षोऽप्रकीर्त्तौ सोमन्यकुर्माहात्म्ययोः पुनः ।
 दन्तः प्राग्ने च पादौ च स्वरूपे निक्षये तथा ॥ १३४ ॥
 नाशावयययोः स्याद्वीतिरज्जन्यप्रवासयोः ।
 स्याद्वृत्तिः स्यूतां रक्षायामेतः क्युरं गगते ॥ १३५ ॥
 ततं धीशः दिपाये स्यात्ततो व्याप्तेऽनिले पूगौ ।
 तातोऽनुकम्प्ये जनकेऽन्दूः स्यात्प्रियद्वभूरयोः ॥ १३६ ॥
 अन्धोऽन्धकारेऽतिहीने स्यादाधिवर्ण्यकाशयोः ।
 मनोर्ता व्यसनेऽविघ्नान्तेऽनं स्वसितमकयोः ॥ १३७ ॥
 इनः स्वामिनि त्वे स्यादुन्नं क्रिन्ने द्यापरे ।
 विम्वं ॥ प्रतिविम्वे स्यान्मण्डले विम्विकाकले ॥ १३८ ॥
 ग्रामोऽपके रोगमेदरागयोः स्यादुमा पुनः ।

शिघ्रपत्न्यां हरिद्रायां कीर्तितान्यतस्तोष्यपि ॥ १३६ ॥
 ययुर्ययहये चाहे स्यादरोऽष्टादशार्हति ।
 भवत्यरं तु चक्राद्वे शीघ्रशीघ्रमयोरपि ॥ १४० ॥
 आरो रीरी शनिमीमे आर्य चर्मप्रभेदिनी ।
 इराऽम्भोवाक्पुरामूयु रुद्धैत्यपुरद्वयोः ॥ १४१ ॥
 अलिः सुरापुष्पलिहोराळं तु हरितालके ।
 तथा निरयंके ज्ञेयमालिस्तु विशदाशये ॥ १४२ ॥
 अनर्थे सख्यामायल्यां सेनावालुर्गलन्तिकाः ।
 आसुः कन्दे भेलुकेऽपी लोवां गौर्वाक् बुधाङ्गना ॥ १४३ ॥
 लीला केलिविलासश्च शृङ्गारभावजक्रिया ।
 लोलभाले सत्प्रे च लोला तु रसमाश्रित्योः ॥ १४४ ॥
 अविमेषे रघौ भूमिधरे मृगककम्बले ।
 अंगुः सूत्रादिसूत्रमांसे किरणे चण्डदीधिति ॥ १४५ ॥
 आशा ककुभि सृष्णायामाशुस्तु ग्रीहिशीघ्रयोः ।
 ईशः स्यामिमि रुद्रे च स्यादीपा हलद्रण्डके ॥ १४६ ॥
 उपा स्याद्दुवाणदैत्येन्द्रमन्दित्यां रजनापयि ।
 आगः स्यादेभोवदने मन्तायाशीर्हितप्रे ॥ १४७ ॥
 उरगस्य च हंघ्रायामुपः सन्ध्याप्रभातयोः ।
 उरो धत्तसि मुख्ये स्यादोजो दीप्तिप्रकाशयोः ॥ १४८ ॥
 अयष्टम्भे वले धातुतेजस्योकस्तु सशनि ।
 ऊकस्रवाध्रममात्रेऽहिभुजङ्गे वृषभप्रयोः ।
 ईहोचमस्पृष्टेयेते द्विस्वरैकाक्षरा मताः ॥ १४९ ॥
 अथाऽध्ययानि कथ्यन्ते प्राग्वदेव स्वरजमात् ।
 अः स्वार्थेऽप्यस्यमात्रेऽपि स्यादा स्मरणवाक्ययोः ॥ १५० ॥
 आङ्गीपदर्थेऽभिप्रासौ मियायोगेऽवधावपि ।
 अः स्यादवधुतिस्सुन्योराः सन्तापप्रकोपयोः ॥ १५१ ॥
 इः स्यात् सेदे प्रकोपोक्तावी क्रोधे दुःखभावने ।
 प्रत्यक्षे सग्रिधौ चाऽपरुणोक्त्यामन्त्रणार्थयोः ॥ १५२ ॥
 उः प्राधान्ये प्रकाशे च प्रायल्यास्वास्थ्यशक्तियु ।
 विमाने वन्वने मोक्षे भावे लोभोर्षकर्मणोः ॥ १५३ ॥
 उं ग्रन्थेऽङ्गीकृतौ रोपेऽप्युं ग्रन्थे शोक्वान्ति च ।
 अः फुत्सावाक्ययोरेदे द्वेद्वैशब्दाविव स्मृतौ ॥ १५४ ॥
 आमन्त्रणादानयोरोः प्रणयेऽङ्गीकृतानपि ।
 उऊरुम्वा तु होहीवत् हुनौ सम्योघनेऽपि च ॥ १५५ ॥
 कः पापीयसि कुत्सायामीषदथ निवारण ।

कं सुखे वारिशिरसोः किं प्रश्ने कुत्सनेऽपि च ॥ १५६ ॥
 चोऽन्योन्यार्थसमाहारान्वाचयेषु समुच्चये ।
 हेतौ पक्षान्तरे तुल्ययोगिताविनियोगयोः ॥ १५७ ॥
 पादपूरणेऽवधृतौ तु विशेषेऽवधारणे ।
 समुच्चये पादपूर्तौ धिक् निर्मलर्त्तननिन्दयोः ॥ १५८ ॥
 नि स्यात् क्षेपे भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि ।
 सन्निधानोपरमयोः संश्रयाश्रयराशिषु ॥ १५९ ॥
 मोक्षेऽन्तर्भावेऽधोभावे घन्घने कौशलेऽपि च ।
 तु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः ॥ १६० ॥
 मञ्जोपदर्थे सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ।
 व्यतिक्रमे स्वरूपार्थे निषेधामाययोरपि ॥ १६१ ॥
 वा समुच्चये एवार्थे उपमानविकल्पयोः ।
 विशिष्टेऽतोते नानार्थे वै हेतौ पादपूरणे ॥ १६२ ॥
 शं कल्याणे सुखे संप्रकृष्टार्थसङ्गमार्थयोः ।
 शोभनार्थे समर्थे ह सम्युद्धौ पादपूरणे ॥ १६३ ॥
 ॥ शुग्दुःखविपादेषु हि हेतावधारणे ।
 विशेषे पादपूर्तौ च ही विस्मयविपादयोः ॥ १६४ ॥
 दुःखहेतौ च हं रोपभाषणेऽनुनयेऽपि च ।
 हं तर्के प्रश्नेऽङ्ग पुनरर्थे सम्योघने मुदि ॥ १६५ ॥
 अति प्रोक्तप्रकर्षार्थे लङ्घनार्थभृशार्थयोः ।
 स्तुतावसंप्रतिक्षेपे आराद् दूरसमीपयोः ॥ १६६ ॥
 इति स्वरूपे साश्रित्ये विपक्षानियमे मता ।
 हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकाशेष्वधारणे ॥ १६७ ॥
 एवमर्थे समाप्ते स्वादुत प्रश्नवितर्कयोः ।
 समुच्चये विकल्पे चाऽथोऽप्यथ स्यात्समुच्चये ॥ १६८ ॥
 मङ्गले संशयारम्भाधिकारान्तरेषु च ।
 भन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ॥ १६९ ॥
 अनुलक्षणयोः सत्यंभूतभाषेषु सन्निधौ ।
 सादृश्यायामहीनेषु पञ्चादर्थसङ्गमार्थयोः ॥ १७० ॥
 मन्याक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे ।
 वाक्यारम्भेऽनुनयेऽप्यामन्त्रणाऽनुज्ञयोरपि ॥ १७१ ॥
 नाना विनोभयानेकार्थेष्वप्यस्तेष्वहर्षयोः ।
 अपरुष्टे घर्जने च विपर्ययवियोगयोः ॥ १७२ ॥
 निर्देशार्थे विहृत्यर्थे विबुधैः परिकीर्त्यते ।
 भविः संभावनाशङ्कागर्हणासु समुच्चये ॥ १७३ ॥

प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च ।
 वृषासन्नेऽधिके हीने सादृश्यप्रतिपक्षयोः ॥ १७४ ॥
 तद्योगव्याप्तिपूजासु शकावारम्भदानयोः ।
 दाक्षिण्याचार्यकरणदोषाख्यानात्ययेषु च ॥ १७५ ॥
 अभिर्वाप्सालक्षणयोरित्यंमृताभिमुख्ययोः ।
 स्यादमा सञ्चिधानार्थे सहार्थेऽलं निवारणे ॥ १७६ ॥
 अलङ्करणसामर्थ्यं पर्याप्तिष्ववधारणे ।
 एवं प्रकारेऽङ्गीकारेऽवधारणसमार्थयोः ॥ १७७ ॥
 नूनं तर्कं निश्चये चाऽपि प्रश्नेऽनुनयेऽपि च ।
 अये क्रोधे विषादे च स्मरणे सम्प्रमे तथा ॥ १७८ ॥
 अस्तर्मध्येऽस्ते स्वीकारे ऊर्ध्वर्यू रती तथा ।
 विस्तारेऽङ्गीकृत्ये चाऽव विद्योमे व्याप्तिशुद्धिषु ॥ १७९ ॥
 आलम्बने विज्ञाने स्यादेवोपम्येपदर्थयोः ।
 निकारेऽवधारणे स्यादुपा रात्रितदन्तयोः ॥ १८० ॥
 अतः स्यान्निर्देशे पञ्चम्यर्थे हेत्वपदेशयोः ।
 इतो विभागे नियमे पञ्चम्यर्थे च कीर्त्यते ॥ १८१ ॥
 तत आदौ परिप्रश्ने पञ्चम्यर्थे कयान्तरे ।
 अहा धिगर्धे शोके च करुणार्थविषादयोः ॥ १८२ ॥
 अह क्षेपे नियोमे चाऽप्यहो प्रश्रविचारयोः ।
 हीही हास्ये विचारे स्यादन्ततोऽधयवे तथा ॥ १८३ ॥
 वस्त्रेणायां पञ्चम्यर्थे शासनेऽप्यहहः स्मृतः ।
 चेदाऽद्भुतयोरित्युक्तोऽनेकार्थाऽप्ययसङ्ग्रहः ॥ १८४ ॥

अथैकाक्षरा घातवः—भू सभायाम् । पा पाने । मि मि अभिषेवे । इन्दु ॥ गती ।
 म प्रापने । ऐप् गोपने । के गे रे शब्दे । से खने । छे से हने । पै भोरे
 गोपने । वस वस इल ईल अग इग गती । अघु गती । अज जजि युद्धे । अट
 पट गती । उठ सेपाते । इट मती । छोट् छोट् उन्मादे । अट वपने । छट
 विहासे । अट अभिषेगे । अत मती । अट अगने । इति परस्मैधये । अम
 शब्दे । अम मीम् गती । शुष्य लमिषरे । इति व्याप्ती । अज गती । शश
 म्लुतगती । इप् उभ्ये । परस्मैभाषा ॥

मोह् गती । मोह् विहायसगती । उह् इह् उभ्ये । उह् गती । एह् रोपने
 च । एह् पशने । मेह् प्रविज्ञाने । ऐह् पालने । छह् कीर्त्ये । कुह् आदाने ।
 कट् गती । अधि गत्वाधेपे । इह् इह् गती । ईज कृतने । अह् हिंसातिक्रम-
 योः । एड विहाययाम् । अह गती । दद दाने । एव वृक्षे । अट शब्दे । उह्
 शब्दे । अज गती । ऐज् सन्नुकतामे । ईप गतिर्हिमादशनेषु । ऐह् घेष्टायाम् ।
 छह् शिथले । आत्मनेभाषा ॥

णीम् प्रापणे । हम् हरणे । भृम् भारणे । धृम् धारणे । कृम् कर्णे । गृम् गती । अल भूपभारार्थस्तिवारणेषु । क्षप आदानसंवरणयोः । मल कप गत्या-
दानयोश्च । उभयतोभाषा ॥

भृन् सृन् गती । वृत्त वर्तने । वृत् घृतादिमन्वात् । आत्मनेभाषा ॥

षेन् सन्तुल्यन्ताने । वृत् । यत्रादिपरस्मैभाषा ॥

अक अग जुटिलायां गती । अङ् जिह्वोन्मयने । परस्मैभाषा । इति भ्यादयः ॥

अइ मसने । भा दीप्तौ । वा मतिवन्धनयोः । वा रक्षणे । वा आदाने ।
वा दाणे । दाप् लाफने । मा भाने । इक् स्मरणे । इण् गती । वी प्रजनकान्त-
सन्सादनेषु । पु प्रसवैष्ययोः । गु गतिर्हिंसापूरणेषु । पुङ् मिश्रणे । वा शर्दे । मस
भुवि । पञ्च सन्ति स्वप्ने । परस्मैभाषा ॥

इह् अघपणे । शीह् स्कन्ने । पूह् प्राणिगर्भविमोचने । ईह् स्तुती । ईह
गती कम्पने च । ईस पश्यने । वम आच्छादने । आहः शाह् इच्छायाश्च । आस
अपेक्षने । आत्मनेभाषा । इत्युदादयः ॥

हु वानादनयोः । जोहाक् स्थामे । भी भये । पूह् शसनपूरणयोः । इह्
गती । परस्मैभाषा ॥

हुडाम् दाने । हुडाम् धारणोपपणयोः । भुम् भोषणे च । उभयतोभाषा ।
इति जुहोत्यादयः ॥

खो लनृकरणे । खो अक्लण्डने । खो छेदने । योज्यस्वर्गमि । ख गती ।
खृन् निरसने । कथ समवाये । खृपु खृदी । अख् भेषणे । परस्मैभाषा ॥

पूह् प्राणिप्रसने । वृह् पतितापे । शीह् क्षये । शीह् मनादरे । यीह् माधारे ।
मीह् हिंसायाश्च । रोह् धरणे । लीह् कलषणे । वीह् गती । एते न
स्यादयः ॥

हृह् गती । अम प्राणने । आत्मनेभाषा । इति दिघादयः ॥

धुम् अभिषे । चिम् बन्धने । शिद् नितामने । मिम् प्रशेरणे । चिन्
वपने । धूम् कम्पने । कृष् हिंसायाश्च । वृम् वरणे । उभयतोभाषा ॥

ति गती वृद्धौ च । दूह् अवतापे । ग्रीह् ग्रीतौ । आणु, व्यासौ । परस्मैभाषा ॥

त्रिह् गतिवृद्धयोः । अण् व्यासौ । आत्मनेभाषा । इति स्वादिः ॥

तृह् वपने विमाषितः । धि घातने । वृह् कलने । प्र प्रेने । शू स्थप्ने ।
धू विधूने । परस्मैभाषा ॥

हुह् कुह् शब्दे । कुटादि । धृह् मनादरे । धुम् अनवस्थाने । आत्मने-
भाषा । इति तुदादिः ॥

अह्नु अङ्गकान्तिगतिषु । अन्दी कवेदने । परस्मैभाषा ॥

मिह्नी दीप्तौ । आत्मनेभाषा । इति रुधादिः ॥

अपो गती । उभयतोभाषा । इति तनादिः ॥

चिन् बन्धने । मोह् हिंसायाश्च । दोह् सौराणे । उभयतोभाषा ॥

रोह गतिरेवमयोः । स्त्री शेषणे । अ हिंसायाम् । भृ भरणे । भू भर्त्सने ।
द विदारणे । जप् जप् जपोहनी । गृ ग्रन्थे । ऋ गतौ । भृष्ट उल्लेखे । अग्र
भोजने । इष आभोक्षणे । परस्मैभाषा ॥

घृष्ट संभक्तौ । आत्मनेभाषा । इति क्रयादिः ॥

प पूरणे । झु ध्वज्ये । अट्ट अनादरे । छट्ट उपसेवयाम् । ओल्ल उल्लेखे ।
ईष्ट हस्तौ । भुषोऽवकलकने । अय कल्लेखे । अज चौट अग्र मापापाः ।
परस्मैभाषा ॥

धु धुगुप्तायाम् । गृ विज्ञाने । लल हिंसायाम् । आत्मनेभाषा ।

लल्ल लल्ले । अल्ल पदे लल्ले च । अय पापकृत्ये । अन्ध दृष्ट्युपसंहारे ।
आम आनन्दने । परस्मैभाषा ॥

ली द्वीकरणे । आप्लू लम्पने । ईर शेषे । भू प्राप्तावारमनेपक्षे । इति
चुरादिः ॥

नीलीनानलिलोर्नलाकलनामलिनानवा ।

ललप्रलिनप्रलेभासीलुर्वेल्लनीनवा ॥

द्वयक्षरः ।

अय दूधधाराः शब्दाः । यथा—

आलोक कल कालाल कलङ्क काल मलङ्क काली आलीक एक कुण्डल कला केलि
कल लीक कलि काल कोल कुल कल्ल लोकम् लोक आकुल कल्ले कलिका कालिका कल्लोळ
लला लफ कलिकलि कोल किलिकि किलिकिल अलीक अलङ्क लल्लू लीका फलक कलकटी
कलकट्ट कोटि फोट कोटिका कल्लिका कुनो कुट्टाक कल्लम् कल्लम् कलमट्ट
अटक कलिका कलान्त कलत्त कलत्त अल्लिष्ठ कोटुक कल्ल कलकी केतक केतकी आकल
आल्लू कलित कल्ल अल्ल उल्ल मुल्ल अल्ले कार कलक राका कारिका झू कीर कीर
कोरक कारा लल्ल लाला आकार अल्लूर अलीर कलीर किलि कल्लिक आलक काद किलि
अल्लोत्त कारा अल्लिष्ठ आल कलान्त कलङ्क आलङ्क अनेक कलिकि अलीक अलीकिली घीः
पुः दया दायान् दयमान् बट्ट देवाय अरायि उदय उदाय आशय इन्द्रय दिवि देव
विरिक् वेद विदुः वेदवान् वन्दे यदिय वदावद् दय अम्भुर अर वदेव अल्लय अल्लयान्
विवाय कुदय अमर अल्ल रागा मार रमार रोम मेर दमा आल्ल मय मय्ये एर अल्लर एर
आल्लार अल्लु सार लीमि सारमा सारय यल्लु अल्ल उल्ल सर सार लल्ल उल्ल अल्लुत्त सृत्त
मातु लमप्रत्यय लमम् लालमीति मिमित सत अल्लुतः साति मातु मयल्ल मल्ल ललाम
अल्लमि लमे लला आल्लङ्क ललङ्क लल्ल अनेक अल्लेष्ट अल्लेष्टि लेष्ट अल्लु अल्लिष्ठ
लिय लेष्टा एष्टा लल्ल लीक मिष्टु लीपु लीपु अल्लेष्ट अल्लेष्टि सल्लाय लल्लायि अल्लु
न। नीर नारी विपु कुप विवि वेपाः कल्ल कल्ल वेप वापा अल्लाय अल्लायि यय यल्ल
लाम लाल लम अल्ल ललाम् लाल लीमोला लम लीमम् लीमा अल्लमत्त अल्लमि अल्ल-
लाम् लाला लल्ल लल्ल लल लीर दल दल लेष्ट अल्ल अल्लारि लेष्ट अल्लार लल इल्ल
अल्लि आल्ल अल्लि अल्ल अल्लु आल्ल आल्ल लीमो लीमो लल इल्लि लल लल दालाल

दु मदि उदर रोद अरुदत् अरोदीत् हरोद अरोद अरोदि आदर उदार इन्दिन्द्रि
 दुोदर रद कक्षा कक्ष कुक्षि आकाङ्क्षत् अकाङ्क्षि अक्ष अक्षि इक्षु उक्षन् धारा धरा धरा-
 भर धार राधा रुधिर रोधम् धुरन्धर अधात् अधारि धुर धुरा रवि अम्बु वीर वारं-
 वारम् विवर वार वर वैर वारि आरवे उर्वार उर्वरा गर्वस् वने वैरि वर रव अरण रण रोग
 अरिणा आरोण ओमि आरुण अर्णः ईरण रणन् रणत्य रेणु कणा कृष्ण अरुणत् अराणीत्
 अराणि राश अरानु नामि नभस् सन्निभ पूषा पौष पिपेक्ष पुषेक्ष अपुषत् अपेदि
 अपोपि हेलि दलि हल हल्लो हेला दिक्ष नन्दत् अन्दिक्ष दीन दनु विन्दत् नाद दूत नदी
 दान नद निदान निन्दु निवत् बाद इन्दुना विनिन्द ननन्द ननात् नदीन नन्दन ननात्
 नुनोद विभा विभव भव भाव विभाव भुवम् भुवः भुवाम् भावी कैमन विभु अभवत्
 अभूत् बभूव अभावि यभूवे भास अभासि सभा हरिः पोद्धार्यः, राहु हरित हर रहः
 रई हार होरा हार ह्रा आहार हीर सहस्रः हारि आरोह वास्तोह अहारि अहः ही
 अई अदि रोकिः रुचिः रुचः अर्चि अर्चा अर्चं चारु चर्पटी चर चार आचार वाचर
 चारु चारी चञ्चुर चीर चौर चिस् चिा रुचि चर्चोर रुचे रुचे अरुचत् अचञ्चुरत्
 अरोरुचत् घृणि घृणा अभीक्षु क्षम्भु शुभ शोभा शुक्रुषे शुक्रोष शोच शोचो शुच शौच
 घाम मधु अघम इधम आघमत धूम मुधा मेघा पाद पादप अपादि पदे पद वक्ष वासव
 संचित् आसव सव दास आवास सेवास सेवा वासम् अवसत् ववास महा महस् मही
 महिमन् मुमोह मिमेह म्मान् मोह हिम हेम होम तेजस् जाति जातो जित जात
 सज जन्तु जातु जगु जेता जातप सताप तपः तप ताप तेपे वास पेले पपात हस पीत
 पूत अतीतवत् रिप् पौत्र हेति हति हत हन्त जाहुति हुत द्विक् द्वक् आहुत क्षाप शप
 कशापे पशु पाश पशी शम्पा अशपत् कल गलि गेल गुड गोला गोल गण्ड गह गिल
 अगलत् अलगात् अगालि लङ्ग लङ्गु लङ्गुह यशः आक्षय शय अयायि यत्पा शिरेये
 आलाप लोप लोलुप अलुपत् अलुलुपत् अल पाळ पलि रेप पाण्डु शाल कल लुप पीलु
 पोडा आवीर आललाप लुलोप लुलुप्य पाळ लिपि उलप उदुप उपल उत्ताप अन्य नप
 न्याय नयन आनन योनि दान दून अवन अन्वोन्वम् आवाप आनीप आनिनाप देश
 अदिशान् दिशः दक्ष दक्षा दक्ष उदेश आदेश आदिदेश गीत वलि मत हस्तुक्त गन्तु गीता
 आगन्ता गाति गत नटन वाळ बाल अवलर बला क्व अलवत् अलवावीत् बला सव
 बूळ वल्ली आवलि आलम्ब वेता वित्त वृत्ति गोमि पाग बोय, गोप नाप आगायत्
 अगायि पान पीन आपान अपान आपीन पुनः ताळ सता ताळी तालु उताल तळ
 तुल तैल लता तुलित तुला अतुल छाति लातु पल विल पल बलि वल बल अलीक-
 मत् अल्लवत् वात वृत्त निवृत्त वाक्व एतावता वृत्तान्त वृत्त वेता वाता धन पेनु
 निधि निधान इन्धन उध गौर मौरी रङ्ग राग रोग अथ गङ्गा वार गिरि गिता रङ्ग
 रङ्ग उगम अङ्गिरस् अगार अङ्गार सेमी रायी अगयः अगियत् अगे मुट मङ्गल मुण्ड
 मण्ड मौलि माल ललया मनु मही अमल लोम अमल मिमल अमिलत् शिव शिवा
 शौच विद्वं विश विज्ञा आवेश वश वता वदी अविशत् विवेक शौर आर्षा आर्षं अय

राय ईयां सरयः ऐयवः दिति अदिति उदन्त दन्त दन्ति दान्त दूत ददा दान् ददि आददति
 दूत दूति ददास दस ददेति ददित ददातु ददाति ददते दत्ते ददति ददतु दप दाय बाहु बाह्वि
 यनु बद्धिः बाह्व बाव चिवाह आहव आहाव अवहव उवाह हविः बह्वो वही उवाहाः शनि
 निशा अशनिः ईशान शनैः नाश अनिश शुवा सूनः नाश ननाश कवि कम्पु बक कम्बी
 अम्बिका केवा मन्द अमोद मुदा मोद मिमेदे देम मादाः सावम् सेवम् सोयम् असूया आवं
 अयसा यस्या अयास्यन् दोषा दोष जीव बीज वाजि अय अजीवय अजीवयय जिजीव
 आपाम पाम पाम अमु अय अमेव आमय माया कुकु कुह आप मेघ मोघ मघा शिशिर
 शरत् शौरि शूर राशि शर सहम् सहसा सेहा हास हंस मोहम् सिह साहस सेहे असह
 गगन गान नाग मग खनष्ट काश आकाश कौशिक कुञ्जिक केस कुञ्ज अङ्गुश शाशक
 शकम् शुक् कोरा अशोक शङ्खा शूक अनन्त नृत्त नीति नत नति तेन ततान तेने आनीत
 तनु तनू नूतन नुन्न नेता नुति अय मर मार मोरु मूरि भरो रम्मा आरम्म विषय
 वयस् वायु यव पापु युषन् अवयन् उवाय घन घनायन कुकुल ककुम् कुम्म भेक कुन्मी
 अपावि चम्पा चम्प अपयत् अपीपयत् चाप चम्पूर पार पुर पूर पौर अपर अपार
 अरोप पुरी उदीची उदञ्चय जम्म अमजय अमजि अमाजि भेजे भाज अम्मोज
 मोज भुज पवि वापी अवपय अपीपयत् उवाप पीवा अतिभी भूत भीति भिति भीता
 भापा अभापि भूषा भिषक् भीषा यवस् वाचा यचा यय अवोचय उवाच वोचि अमु
 वाच अगमय गम आगम मागाः हन्दः आच्छाद उच्छेद अच्छिद्यत् धातुः धाता धौत
 आधौत अधीते अधीत अधय धत्ते धत्तः केस सेक कसा अकस्य अकासि अकञ्ज गज
 जगौ काम मूक मोक किमु कामिन् कामुकवापी वीणा वणिक् वेणी वाण सती सीता
 सुत धृत सित असित आसित सन्ति सन्तु सतत सन्तत सेतु सोता हात मेना मेनाक
 मनाक् मान मुनि मौन नेमी नमि नौमि नुमः नामन् मेने मीव मनम् मानिन् जय
 जाया जय जैय अजयत् जीवात् यज युवोज सेवा सेनाभी सूना आसन्न आसीन
 आसन्न नासा गुहा गुह दिङ्कु गूह अगूह अमाहि अगदी चण्ड उचण्ड चौड चल
 अचल अवल वेक खल चञ्चल चलाकल चावलि चूला पुष्पा पुष्पी चञ्चा अलोच
 अचलन अचालीत् चचाल मृङ्गी मृङ्ग भोग भग भाग भङ्ग भागी भोगी लड जाल
 लासा] । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥

स्थानसुरः कण्ठादि, तच्चिन्म । यथा—

नेताऽनन्ततोऽनन्तः सोऽद्यालसीदित्यतले ।

धुतासिदासितोत्तालदनुसुनुतः सदा ॥

दन्त्यस्थानः ।

प्राज्वसत्त्वोर्जितस्फूर्तिचर्चो मर्यादयान्वितः ।

समुद्रवदमुद्रभीः सज्जो जवति सज्जिनः ॥ १ ॥

अङ्गुशः । एवमन्यत् । एते शब्दाः उप्राप्यत्वाच्च दर्शिताः ॥

गतिर्गतप्रत्यावृत्तयोर्मुत्रिकतुरगपदवाद्यतप्रत्यायत्ताऽर्धगतसर्वतोमदाऽर्धप्रमादीति ।

तद्विग्रहः । यथा—

भूतः स्थितरहकारसंभारः पुरः । आर्यैरमास्तेस्वीस्वारद्वयः वाः ॥

शु	स्थि	त	स्फा	श	भा	ध	पु
रः	र	र	र	र	र	रः	रः
या	वे	म	स्मे	वी	वा	ह	प

शु	स्थि	त	स्फा	श	भा	ध	पु
रः	र	र	र	र	र	रः	रः
भा	वे	म	स्मे	वी	वा	ह	प

गोमृषिकाद्वयं पूर्वार्धपराधेयोः, जयवा आद्यद्विवोक्तोः, वृत्तयश्चतुर्थयोश्च पादयो-
रिति द्वौ भेदौ ।

अथ द्वागपदरीत्या श्लोकाक्षरानुगताः—

श्रीमिश्रविशतिप्रयत्निकोक्तवृत्तिर्विस्तृता—

ह्नुनाविशतिपुत्रपौपदशमाकेकप्रथोविशति ।

सत्रिंशद्विपसकलाभुवनतत्त्ववर्णार्थं शुभ—

स्तेनापक्षपक्षकल्पस्वरसमासावेद्विचाराः शराः ॥

१	३०	९	२०	३	२४	११	२६
१५	१९	२	२९	१०	२७	४	२३
३१	८	१७	१४	२१	६	२५	१२
१६	१५	३२	७	२८	१३	२२	५

द्वागपदश-
रानुगताः ।

चतुर्भिः पादैः ग्रमेण चत्वारः पादाः, प्रतिपादमष्टौ अङ्गस्थानानि । श्लोः एकः ।
त्रिंशद्विचाराः । श्रीकण्ठा मुक्ताक्षः । ह्नुकल्पः पौष्टः । जन्मविशतिर्कोन-
विशतिः । पौपदिनान्वेकोनत्रिंशत् । भागि सप्तविशतिः । सत्रिंशदेकत्रिंशत् ।
स्तरुकाः सप्तदश । भुवमानि चतुर्दश । तन्मुख एव वर्षं कर्त्तुंविशतिरमः । वर्ण-
वर्णः पञ्चविशतिः । सेना षष्टादश । पञ्चसिक्कः पञ्चदश । सप्तमानि द्वात्रिंशत् ।
स्वराः सप्त । समानि अष्टाविशतिः । सार्धं सप्तोदश । द्विदिना द्वाविंशतिः ।
शराः पञ्च । रोपं छगमम् ॥

ह्यपदस्य रीत्यात्मम्—

ह्नुयंतेद्विचारेपिहादुपारिहोने । देदेपुह्नुदयोपदेदेदेपुह्नु ॥

ह	द	य	पो	दि	वे	वि	दा
ये	पि	हा	डु	या	दि	हो	पे
दे	हे	ष	यू	उ	हृ	द	यो
पा	ये	दै	हे	हो	पु	पू	हु

पुराणपदवन्धः ।

इयपद इति चत्वारो वर्णाः, स्त्रोकेऽपि चत्वारः पादाः, ततो यथाक्रममेकैक-
पादं प्रत्येकैकवर्णं ज्ञेयः । स्वरैरक्षरसंख्या ज्ञेया । अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ह्रस्व-
स्वराः । वक्रोक्तपादे चाऽष्टवर्णाः । यथा-हृ ॥ दि हो हु हृ हे दे, य वा वि यो यु यू
वे धी, प पा पि पी पु पू वे पे, द दा दि दो दु हृ दे दे, अथ स्त्रोकेऽस्तुरागपरेण कृतो,
ह्रस्वयोऽप्यादि ॥

का रता निजहायेन
मन्वेदाजनिताका ।
चारुमारपराधीन
म धीरा परमा रता ॥

पादागतप्रत्यागतम् ।

पद्यमधैरासप्रायागतादीनि ॥

अनुलोमप्रतिलोमशब्दा कथा- [दिवं दिवा दिवे वाक् देवा देवं देव नवदेवता
खेल खेलन दान पर धीमान् भानो घोटन हंस हंस्य हेलि दिन रिता याद्रीने विमा
भासा बिचर्तन जगद्धुः धामाकर् क्ते महातेजाः सदा लोक सदालोकःविनता कलङ्का
तारका चारपा फाल्गुनी राधा राक्षसा इति देव जीवा भार्गव कविता रम्भो वातापिमा
कांक्षो कालं शर्व निशया तमरा तमिषा वास माया मेया मत्तः पक्षि राका भास मासे
सहा साधय नम सध कन्धागत क्षय गद्यन गलादकाः सन्नामा शुभासोर जन्मा देव तन्दी
भान्न वन मय वमराज शङ्कताः पलाशो पल्लव्यर रस विमरोज शङ्खम् मती ॥ इरम्
विनाकेपि पिताकिनायकः कपालिना मेका जैषो हेरम्भ हेस्वा विवायक रन्दी स्थविर
विषादापि वेधता जगार्दन दामोदर सन्वतन पञ्चमालिका धिमुकैतन्ना वैनतेय कंता कंते
रन्मुक्तामा सहसान्वितः वलाकले वला नालीका रमा रमंवा मदन पातालीकः भारती
वेदाः वेदना वेदेः वत वट्ट लोक सार मिन्द्र शायः पुङ्गव पञ्चताल खतालघना तोय-
धनयोः वशा वस कच्छपिका कोलम्बक तस मृदङ्ग रागतापी हस हास हासि कार दरदा
अहंदास सतिदासशोक कोरा कोष कथम दधोग अतिभी आन्तकम् कटकी कटकम् कम्पम्
कम्पा रोदना रक्षक ककाम मेघा मोक्ष मद् शयन संख्ये शङ्का ज्वलतमसम्मद सानन्दा
तत शर्व साहज्या साहज्या मयलामानेन सम्येन साहमहमिका सम्भावन सम्भावना
सामावनयः कार्पण्य रत दैन्यवती सन्नामा अयता मोहो सख सख आयेन दम सन्नमता

उन्नयन साध्याहार वितर्क मनिष्ठ कालेन कालो सायम् वासव्य मारका यन्त्र विमा-
 पेन विमावा ततमानि अनुमावतः व्यक्त वनमावोच तस एषा भूमिका पात्र वेप मह-
 सासमरत रसा पुत्र रत्न रत्नमतर रत्नागारस्य तस्यैकवार रत्नावतार कर क्षम सकल
 शैलाली नामधायक घनधारक सर्वक वसु चान्दी वास वासन्तिक गैद्यासिकोपिता अत्रकं
 विर हास भावुक भावो राजहावा हेवा हावेन कुमार कुमारा दारक बाला स्वसा भदन्त
 निजा योज्या मन्तुजमनुजा मानव शेत कशा क्षीर शैशवे नसवालता वयः तह युवा
 नताहृद्यपुलक चाक्षुष्य शौचन प्रवयाः अस्मात् वाम विशासा स्थविर जलवाक
 वद्वद पतन वद्वदपरमा दीनवादिर्वदिता विकल्पर कदान्वामद्विधेयो दवानशुलिका
 स्मैरिताररवरा परापीन स्वाचरन्वायाम भाळ कविवर्जना मेधा विविध विद्वारद
 सन्ननिमनीपिशोविषय निष्पातोन्तः रत्न कुशलेन , दम्प्रविभक्तिवतः अन्तर्धोगि
 रसावेद वदावद पतयस्य घनायन वे दुर्विधोः मयः निम नियोज्य परिचारक दास वस्व-
 तन भारिक भासे अलङ्काराभोजेन मदेच्छस्वया मङ्गमनाः कीनाश किंप्रधान देवा
 अनुक्रोश कर्तुं बन्धन निर्वासन निर्वाण्यक वर्जन कर्तन कल्पय जल्पया अवर्जनी
 घातोपत आक्रोशविम नामाभेलियसः तेमृतासरत्नपार्श्व अंसक आलिक कैतव सम्पा-
 पिशुना व्यसनापक स्तेना ऐक्यभारिक स्तेय कम्प प्रणय दास स्वाग अर्थ व्यप
 पाचका पाचन सहज भगवान् शोचक निषाध विषासा रत्न दानमस्तु सरसमिता निष्टा
 गते मन सम्पा लाजा शुभ्य रसावन दानव भाई समा वित्त काञ्चनी धान्य धान्याक
 नागरम् विरेही जनुके कासो काक्य उदार कामना व्यस्य बन्धव शेषन मौस पोषामं
 पीवर अवासिके छत्र यता केवल वातकि रोम सदा सशामय पामा रव अक्षत कल
 भीलोराग सेलक कुलिक सेलिगी शिवदुर श्रवक अजी वेप रंद्ः तर सेवा देवेन वय जाव
 सह्य योगामिका मगरव जात्यक्षर्वस वनिता वला वासा सरलकोटना ममोत्त कदाव
 रताः पातरः वया विना समे छत्रा मालिनी यर्म पौत्र वै जन ममास देवर गोष्ठक
 समान नवान्दा नवर केलिना देवन पिता महसा उपमासा घना काप देहः कुन्तला
 पाशा रचना केशाश कशा केशे लपन वदन ज्येवन विद्यालन निव्यान द्योतन कोम
 हृद्य रदय दशना फल्मा मेलक करण सनकातालिका मेद कङ्कालम् बलम् लय सानन्द
 विलेपना वस्त्रकर्तुं घनसार स्थासक कम्बलम् गन्धसव सवन पोष कर्ष्य लोक अमराः
 अदराः विमाना यमस्ति वसुध स्थवा अर्घ्यना सखि अ अर्घ्यस अर्कतः पतङ्ग
 विरोचन हरि आतपो आतपो लक्ष्मण मङ्गल अङ्गारक उतना आभस्त्वा उपराग वासा
 विभात त्रिपाम तिमिर हेम अल्पक अन्तविष्ट आकाशम् अम्बरम् अन्ध बलाहका
 आसार मापरा निदिक् कौशिक मातलि अमराकती मन्दार सन्धान अतिभी लेखक
 कौलव दातुधान कुयेर घनदा अलका अणुत्वा अजगवम् अलीका महादेवी एकदन्त
 शतानन्द उत्सवध्रीः नरक अलम्ब अङ्गुल द्युज - सरस्वती अतिहास वैन्तेय अर्धवाद
 कौलीन विद्यान आक्रोश आक्षेप अमिलया सम्भाषा विधोग बन्धवर्ण अनुचरे च वने
 अन्ववापनमन धोना अक्षत वल्लभ उपल दुषितारन्याय मदन भागसा अविनोत क्षाति
 अंसल मांसल विकलाङ्ग पाठ्य राजवदमा कुङ्कु उपचार हरिद्रा राय- मातो समासद

पीत दम्भ अङ्गमर्दक ऊर्ध्वन्दम सतिजव जवन आराधना धन्योति वरु पदाति आये-
 शक पाप सम्मता प्रामेय कुलीन शम्भा छलना अङ्गन उपमानेन विलास चर्षा चतुष्पा
 दम्पती योगिन्यौ स्वतन्त्रा मानुलाभी द्रवामा कात्यायनी चास्वप्न आर्षप संवेगन
 दोहद नासन्नसत्वा कल्ल दास सोदर अवरज कनोपात्त मातुला ननान्दा वनन्दा
 मन्दिनी शाली परीदास देवम उपमावी वीरमाता द्रवपुर पितर श्राता बान्धव आवतन
 स्वातक कुमान वरुण्य अवयव राक्षिक स्याप अमरक अलका अमरा सह संयता सोमन्त
 केशपाप काकरभू पेक्ष्य भावनीय अवडोक्त नितापन खोतन जयाङ्ग विकार आसिका
 जीमा रसना कन्धरा अनामिका कामाङ्कुरा तिलक रोमलता आरोह जपन वराङ्ग
 गङ्गल पल्ल पक्षिके अङ्गुराम संवर्तन कोकक नायिका सरल छलामक छप्पा कर्मापू
 कर्जिकादारी सङ्गद वल्लव रत्नरा सारसन कार्पास वचक अलात्रे कलिन तलिमा वावक
 कङ्काल दीप पार्थिव विशङ्कु] ।

एकार्धत्येऽनुलोमप्रतिलोमद्वयं मया—[कलङ्ग पतङ्गस्य वासवा कौशिकी विमवि
 कालिका सावता कारिका कोरको मयन उपलप्य वर्षन नन्दन साधवसा वरभैरव कलपुलक
 कटक कण्टक मन्थान आढ्यशा नयुवः दैत्यर्दः मङ्गम आर्कनिकभा वासुपा कोलको
 मोत्सयो रत्नार विमवि पातया मायेन जावगा कथसुवक नान्दीनाम् हासीहा हाववहा
 सुरिसु दभर वाववा छोहलो स्वैकडात्ये खानेनेता गोप्यतो भीरभा पापा हास्याता यत-
 कैत्र दम्भव साङ्गकासा मर्दना कवकनयेन नयेन लमुद कांशकां कामुका अर्द्धगार्हभ
 वलीय केशके वरधारव उपतापत्र कोषवापको जायुकाकण्टक सरस निधनि विधवि
 स्वदस्य सहास जगत् जल्पता गोत्रतो मोन्त्रयो जननत्र कान्ताकञ्च स्मितास्मि भावता
 हावहा हेलोद गौरीगौ मज्जम सरणीरत जवीत धनुस् पात्राया वनीमनीव दम्पतीपद
 पोरमयोः साध्वीसा वातिपा ईर्द दोहदो कल्लक योनयोः वायेया अदाभ दात्यदा
 रत्नोदर शङ्खरा मारगा देहदे भारभा हस्तह केजाङ्गे भाकेभा दंष्ट्रादं दन्तरु दंष्ट्रादं क-
 लङ्गन तालुता शमिका पल्लव लङ्काङ्गुलं अङ्गराममं कण्टिके काञ्चिका कङ्कुम् तल्लतः
 कलुनः भूरिम् । पुठकु कनक] । एवमन्येऽपि शेषाः ॥

आकाः सङ्गापाद्गुप्तिस्तुतिम् । यथा—

इलेपार्थोपसङ्गृहीतैरुत्पादिसदृशाक्षरैः ।

प्रतिलोमानुलोमस्यैः शब्दैश्चिषसमुद्भवैः ॥ १८५ ॥

इलेपव्युत्पादनस्तवके सहस्रव्यञ्जनान्तरसदृग्व्यञ्जनाविशिष्टैः प्रमामास्त्रप्रमुक्तै-
 रत्र चित्रस्तवके संगृहीतैस्तुलोमकद्वैत्र सर्वोप्यकारचित्राणि संभवन्ति ।

सर्वेष्वकारचित्रेषु वर्णावृत्तिस्तु सन्धिषु ।

लायुष्मारे लप्यलपुष्पने ववयोऽपि ॥ १८६ ॥

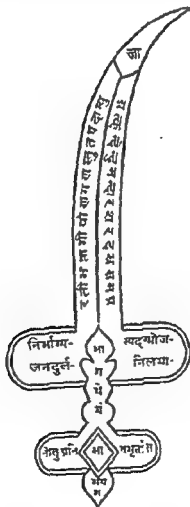
संयुक्तयोः सजातीयवर्णयोर्लानयोस्तथा ।

स्वरर्वाजितमनयोर्विसर्गाभावमावयोः ॥ १८७ ॥

हलयोश्च विरोधो न यमकद्वयेऽविवक्षितः ।

गतायं ॥

भास्तो भक्तगोदावधायस्तुतपदाभुजा ।
जापस्तुन्देन्दुमन्दारशालमसमप्रभा ॥
भास्वदम्भोजनिलया निर्भासजनदुर्लभा ।
भागधेयं भावसूनां ततोऽनु प्रतिभामयम् ॥

} गतायं ।

। नमोवसनदीपोनबलिनाननलोधनम् ।-

न नौमि न सशान्तं नमन्जननतं जिनम् ॥

अष्टरु-
कमलवन्द्यः ।

विष्वाधरोवाय विरोधवाधकाविपत्तमोजाकविकर्तमोजिताः ।

विधुदपद्ममिन्दुकीर्तिभ्य विमान्ति सगुहः सविरेकवैभवाः ॥

वार्चं ह्मृत्वा पतीन्द्रेण काव्यकल्पलता कृता ।
पातभोस्मरेण्यं भावनीया स्तां गणैः ॥

परिधिःश्लोकः ।

अष्टरु-
चक्रवन्द्यः ।

गणेशोऽङ्गमलत्तवङ्गमङ्गासङ्गल्लोरगः ।

गरुडगगनाम्रीमगतिस्तुङ्गगणानुगः ॥

पर्वविधालोकैर्वहुविप्रसिद्धिः । सुरस्यादिपुत्रोच्चमोमृत्रिज्ञसहस्रैः । कोटैर्गो-मृत्रिहाह्वयम् ।

सद्रमा इत्यत्र द्रकारो व्यञ्जनयुतं व्यञ्जनमाध्याभ्यासकम् ।

तादृकाश्रितशृङ्गारा सारगानव्येक्षणा ।

आलोकितापि लोकस्य मनो हरति कामिनी ॥

अत्र तादृङ्गसारहेति । शब्दा यथा—[स्यन्द मन्द मन्य मद्र सद्रस सम्मद खज काञ्ज कवच्य चन्दन मन्दस सम्मन संतर सन्न कम्बल जम्बीर चित अञ्जल कञ्जादयः] ।
सानुस्वारवर्णेषु निानुस्वारीकृतैश्चपि येषां शब्दात्तामयो मिलति तैर्विन्दुच्युतं
ह्यात् । यथा—

साहसेनाश्रिता यथास्वयेन जलदात्यये ।

अर्णवस्थामिस्तरणे रहो मुह्यति बाहिनी ॥

अत्र हंसरई-इत्यत्र विन्दुः । शब्दा यथा—[वंश हंस रई रईः] प्रभृतयः ।
[मीमांसा पिताकि कुमार केसव कन्दर्प कलापि कर्णौ काकोल जवन जवन वरण
गाङ्गेय गौरव केसर शुक्कल नक्षत्र नगर सञ्जन नगरञ्जन] प्रभृतयः । अथवा—

मत्तपकिमौलिमग्निसङ्कोचिभारमासराभ्रमिहरतीरहा सताम् ।

शिखरमणे मयतु भारती भृशे दृढजाल्यखण्डविनेशमावतिः ॥

अत्र मन्दिनोच्छन्दसि प्रतिपादमायाक्षरद्वयाते स्थोदतामृतेन, सपान्स्याक्षरद्वय-
पाते च भद्रिकावृत्तेन भारतीस्तुतिः । अर्थ वर्णच्युतप्रकारः छन्दोमर्माणि ज्ञात्वा
साधारणशब्दैः साध्यः ॥

अथ चतुर्विधं गूढम् । क्रियागूढे मङ्गलेशाद्युपायैरेकाक्षरादिक्रियाः क्रियाः प्रयोग्याः ।

यथा—

यथा यथा प्रलसकुरङ्गनेत्रा प्रिया पुनो मेऽथ तिरोहितभीः ।

महोदयेः स्फारतरङ्गमदुषा तथा तथा प्रेममयं सुदाडहम् ॥

अत्र मेयति, दपे ॥ क्रिये । क्रिया यथा—[अस्ति स्तः अस्मि ह्यः स्मः] ।
प्रणितोहितः । एवं भवति, वञ्चति, प्रभृतिभ्यो रोहितः । [विभेति विभीताः विभीमः
ह्यपि ददासि विभृताः मिमते मिमे जिहाते स्थति ह्य हृयते मोयते लोयते] इत्यादि ।
[आभा भारः आश आणुः ईशुः] प्रभृतयः ॥

कर्तृकर्मादिगुणादि मङ्गलश्लेषेण साधयेत् ॥ १८८ ॥

यथा—

मा न कोऽमृते पुंसि शाश्वतो स्थितिमाधयेत् ।

गृह्ण्यो नाधुयारकोऽपि देशः प्राप्नोति कङ्कषैः ॥

पूर्वादे कर्तृगुणम् । मा, न लक्ष्मणेन । उत्तरादि कर्मगुणम् । लोभ्य इन्द्रियेभ्यः,
नं पुंसम् । कषैः, कं लक्षम् ।

सम्पन्नादमपि मङ्गलश्लेषेण साधयाम्—

बालया पुत्रिपोषाल व्यलोक्यत तयाननम् ।

तदाप्रभृति त्रिं निग्ये स्मरः स्वपश्येयताम् ॥

ते ज्ञानमिति सम्बन्धो गूढः ।

पादगूढे चतुर्थपादकर्णः पादप्रये श्लेषाः । यथा—

त्वं दोषलादरौ देव सोद्वेकदरार्ककुलम् ।

त्यसोऽरं मुदं दत्ते—

अत्र पादप्रये चतुर्थः पादो गूढः—‘कुमुदोदरसोद्वेक’ ॥ इति ।

द्वात्रिंशत्श्लेषेषु श्लोकद्वयविधिः—

प्राक्कोष्ठकेषु न श्लोकाः पूरणीया विचक्षणैः ।

केचलं प्रश्नवेलायां पादः कार्यो नवो नवः ॥ १८६ ॥

इति श्रीमिनरत्नसूरिनिष्कण्डितवर्मोद्गमरचितार्था काव्यकल्पलताकविशिखा-

पृष्ठौ श्लेषसिद्धिप्रदाने नृक्षेत्रे चित्रस्तवकाः पञ्चमः सम्पूर्णः ॥

सम्पूर्णश्च श्लेषसिद्धिप्रदानस्तृतीयः ॥

अथार्थसिद्धिप्रदानः ।

तत्र प्रामाण्यकारिभ्याम्—

उपमाधानलङ्कारानभ्यस्येदर्थसिद्धये ।

इदं साधर्म्यमुपमा सोपमानोपमेययोः ॥ १ ॥

धर्मोपमायाचकयोश्चोक्तौ पूर्णा मता यथा ।

शशीषाऽऽस्यं मुदं दत्ते, लुप्तैकद्वित्रिलोपतः ॥ २ ॥

उपमानस्य लोपे नु रम्यं मुखमिवास्ति नः ।

धर्मलोपे शशीषास्यं, लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ३ ॥

कुसुमं, मालतीतुल्यं न भृङ्गो लभते भ्रमन् ।

धर्मोपाद्युपमानानां लोपे हरितलोचना ॥ ४ ॥

एकस्मिन्नुपमेये ॥ बहूपमानयोगतः ।

अग्निने धाऽथ मिन्ने वा धर्मो मालोपमा भवेत् ॥ ५ ॥

अनयेनेव, नृपति, धार्ष्ट्येनेव कुलाङ्गना ।

कार्पण्येनेव कमला, कला गर्वेण दूष्यते ॥ ६ ॥

पीयूषमिव सुस्वादु, भोस्वानिव विबोधरुत् ।

ज्ञानीव तत्त्वनिष्ठातः, सतां वचनविस्तरः ॥ ७ ॥

यत्र याल्युपमानत्वमुपमेयं यथोत्तरम् ।

सा मिन्नेनाऽप्यग्निनेन धर्मेण रसोपमा ॥ ८ ॥

साधोर्धोवृत्तता विद्या, विद्यावद्दोषहृत् क्रिया ।

क्रियावरप्रतीतिरुद्वाणी, धार्ष्ट्योक्तिकुरुज्वला ॥ ९ ॥

यस्यासीद्विमलं शास्त्रवद्विचित्रं वित्तवग्मनः ।

मनोवद्दानं, दानवदशो, विश्वत्रयीमुदे ॥ १० ॥

परिकल्प्योपमेयं तु स्वेच्छया सविशेषणम् ।
 सदृशस्योपमानस्य कल्पने कल्पितोपमा ॥ ११ ॥
 उपकण्टस्यवत्तोत्रयुग्ममस्या मुखं वभौ ।
 सहस्रपत्रं पार्श्वस्थरयाङ्गमियुनं यथा ॥ १२ ॥
 उपमानोपमेयत्वं पर्यायेण द्वयोर्भवेत् ।
 उपमेयोपमा मुखवदिन्दुरिन्दुवन्मुखम् ॥ १३ ॥

अथाऽभ्यासार्थमुपमावाचका उपमानानि पर्याय प्रवक्ष्यन्ते—

पथेववेत्यप्ययानि तुल्यमित्रारिवाचिनः ।
 प्रतिविम्बाद्याश्च शब्दा यतिकल्पमुक्तास्तथा ॥ १४ ॥
 तद्विक्ता घ्वाङ्कुरादीन्दुमुखीत्याद्याश्च वृत्तयः ।
 स्पर्धते जयति ह्येष्टयनुकरोत्यादिकाः क्रियाः ॥ १५ ॥
 यिन्कर्मोधिकरत्नयोरायिः कर्तुंसमुद्भवः ।
 कर्मकर्त्रोर्मित्याद्या उपमावाचकाः स्मृताः ॥ १६ ॥
 राजादीनां शिष्यमग्नविष्णुरोपसुरोऽश्वरान् ।
 सूर्येन्दुजलदोदन्वदग्निसिंहादिहस्तिनः ॥ १७ ॥
 भूमृदहनमेऽम्भोजमरालगरुडानिलान् ।
 पुराणमसरोमुख्यानुपमानानि कल्पयेत् ॥
 भजन्ति भाषाः सर्वेऽपि भाषानामुपमानताम् ॥ १८ ॥
 घेययाः सर्पांसिभृङ्गादयः, केशपाशस्य चामराः ।
 नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तवः, ॥ १९ ॥
 सीमन्तस्याऽभ्यदण्डौ च, ललाटस्याऽष्टमोविधुः ।
 फलकं च, कपोलस्य चन्द्रमा मुकुरस्फलम् ॥ २० ॥
 मुघोः खड्गपतुर्यष्टिरेखापल्लवपल्लवः, ।
 दृशोऽक्षोरहरिणमदिराः खड्गनोऽम्बुजम् ॥ २१ ॥
 नीलोत्पलं च कुमुदं, धृतेर्दोला च पाशकः, ।
 नासाया यंशोऽधोमुखतश्चोरशुकचञ्चवः ॥ २२ ॥
 तिलप्रघ्ननदण्डौ चा, ऽधरस्य नवपल्लवः ।
 विम्बीफलं प्रघातं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः ॥ २३ ॥
 कुन्ददाडिमयोजानि हीरकाश्च, सिमतस्य तु ।
 ज्योत्स्ना दुग्धं च पीयूषं, श्यासस्याऽम्भोजसौरभम्, ॥ २४ ॥
 जिह्वायास्त्यञ्जलो दोला, वायया भृङ्गोपिधोरयो ।
 सुधा मधु च, यकत्रस्य शशी पट्टजदर्पणी, ॥ २५ ॥
 कण्टस्य कम्बुरसस्य कुम्भौ, बाह्वोश्च यस्त्रयो ।
 मृणाललहरीशाम्बापशः, पाणिपदस्य तु ॥ २६ ॥

पल्लवोऽम्बुजप्रकुल्याः पल्लवो, नक्षत्रदत्तेः ।
 रत्नताराप्रसूनानि, स्तनयोः स्तवकौ घटौ ॥ २७ ॥
 कुम्भिकुम्भी गिरी चक्री स्तम्भौ, मध्यस्थ वेदिका ।
 सिंहशक्री च, रोमाख्या रेखामृणालवक्ष्यः, ॥ २८ ॥
 नामेरम्भोजमावर्त्तौ द्वौ विवरकूपकौ, ।
 त्रिवल्या धौचिसोपाननिधेयो, जघनस्य तु ॥ २९ ॥
 पुलिनं पौष्टफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः, ।
 ऊर्योः कदलिकास्तम्भेभ्यश्च कटमस्तथा, ॥ ३० ॥
 जङ्घायुगस्य च स्तम्भो, गतेर्हंसमतङ्गनी, ।
 श्माम्यन्यान्वपि स्तम्भे उपमानं यथोचितम् ॥ ३१ ॥
 पुंसोऽङ्गे तूपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते ।
 स्कन्धस्य धृपरक्ताक्षस्कन्धौ, पाद्भोरद्दीश्वरः ॥
 हस्तिहस्तपथिस्तम्भार्गलादण्डाश्च, वक्षसः ॥ ३२ ॥
 एकैकेनापि धर्मोपमानं बहुधा भवेत् ।
 धर्मां दर्शयित्वाकाराधाराधेयादयो भवतः ॥ ३३ ॥

एवं स्य शतार्थैर्वादिमध्यादेकैकेनापि धर्मैश्च स्यादित्युक्तमनेकधा भवति ।

एक एवाकौ बहुधोपमानं यथा—

नक्षत्रं ॥ स्तोत्रं, तमोभेदी स आमुक्त्वा, ।
 सङ्गृह्यतः सन्निवेश्य, श्लोके भारवेण चोऽमुक्त्वा, ॥
 आदित्यवत्प्रतापी स, सदिनः स दिनेश्वरः, ।
 वक्षस्मूले यथा सूर्यः, स्तोत्रपत्रः स सूर्यवत्, ॥

अभ्यासः स्याद्विभक्तीनामुपमानोपमेययोः ।

उपमावाचकानां च धर्माणां च विपर्ययात् ॥ ३४

विपर्ययात्सर्वत्र सम्प्रच्यते । किमपि विपर्ययवद्भ्यासो यथा—

॥ विपश्चान् प्रविशेव तमःस्त्वोममिवाश्चर्या ।
 द्विपस्तं शान्तिमुपकृते ध्यान्तोऽज्ञेदा रविं यथा ॥
 रविर्भोग्यकराणि तेन चिह्निते द्विपः ।
 द्रुघ्नन्ति दुर्जनास्तस्मी धृक् इव दिवाकृते ॥
 तत्रैव शत्रवस्तस्माद् धृक् इव दिवाकृतात् ।
 तपोवद्विपश्चान्तास्तस्यार्कस्येव तेजसा ।
 रवाविबोद्धिरे तत्र शत्रवो ध्वान्तवद्भवाः ॥

पदपदी ।

अपमानोपमेययोर्विपर्ययादयः, उपमानं यद्वदति तदुपमेयं किञ्चे—

विजयी विद्विषोऽप्येपोद्गास्वान्नि समोममम् ।

अजन्तस्त रविर्जान्तं विजयी विद्विषो यथा ॥

मुलितालकवह्निभिर्भासते भामिनीमुखम् ।
 मुलुहान्नालिमालाभिर्नलिनो भलिनं यथा ॥
 प्रपुल्लं पद्मिनीपद्मं प्रेङ्खत्यपटपदपद्मिनिः ।
 कान्तामुलमिवामाति विलोछालक्यतिभिः ॥

इत्यादि ।

अपमावाचकानां विपर्ययाद्यथा—

मुखं भाति ययाम्मोजं मात्यश्रुजमिशामनम् ।
 मम्मोजं वा मुखं भाति मुखं पद्मनिभं यमौ ॥
 स्मिताम्मोजजलद्वयं स्मितपद्मद्विपम्मुखम् ।
 मुखं पद्मप्रतिपञ्चन्दं मुखं स्मितसोजनव ॥
 मुखं कमलकल्पं तत्पद्मदेव्यं प्रियामनम् ।
 पद्मेशीयमास्यं ते भाति पद्ममुखी प्रिया ॥
 पद्मेन स्यन्दते ययत्रं पद्मं जपति ते मुखम् ।
 मुखमम्मोरुदं द्वेष्टि मुखं पद्मानुस्मरकृत् ॥
 मित्रोपति मुखं चन्द्रः पद्मोदरपनिद्यो मुखे ।
 पद्मेऽद्वयते ययत्रं पद्मेऽद्वति तन्मुखम् ॥
 आननं तव पूर्णेश्वरदशं पदयामि कामिनि ।

पूर्णन्दोरिव दर्शनं पूर्वं कर्णेणि चोपमाने नम् । पूर्वेन्दुमिवं ह्येत्यर्थः ।

मुखं पूर्णेश्वरदशोत्तं छदति चोत्तते तव ॥

पूर्णेश्वरनेव विद्योतनं पूर्वं कर्णेणि च नम्, यथा पूर्णेश्वरना चोत्तयते तथा चोत्तयत इत्यर्थः ।

अपमार्जा विपर्ययाद्यथा—

ककाभिः सकलामिः स पूर्णेश्वरि भासते ।
 स सुदं कलदामिन्दुः कुमुदानामिवाकरोत् ॥
 चकार चकोराणामिन्दुसुदमयिनाम् ।
 भूमिन्मोऽभूयवद् भूमिं तमोमिव तमोपतिः ॥

तोष्यनेद्याधाराधेयभेदमिजा तयोपमा ॥ ३५ ॥

तोष्यनेदा यथा—

स सखीन् तोषयामास चक्रानिव दिवाकरः ।
 स द्विपः शोषयामास पङ्कानिव पतिस्त्रियपाम् ॥
 मयोमिष्ट स भूशृङ्गे नमसीव नमोमजिः ।
 कलानां निलयः सोऽभूज्जासां भासां विधुर्वया ॥

तोष्यादिप्रपञ्चनं रूपकान्यासे करिष्यते । एवं तुतोपमा—मालोपमा—रसनोपमा—
 उत्साहोपमा—कल्पितोपमा इत्याः ॥

उपमेयोपमाद्यास्तु यथातत्त्वमभ्यसेत् ।

उपमायां हि सिद्धायां बहुलद्वारसिद्धयः ॥ ३६ ॥

तथाहि—

उपमैव विनेवादि रूपकं यदनं विधुः ।

इयमेकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयः ॥ ३७ ॥

मुखं मुखमिवेयं तु स्मरणं स्मृतियोगतः ।

प्रियामुखं च सस्मार प्रियः पूर्णन्दुदर्शनात् ॥ ३८ ॥

ससन्देहस्तु कियोगे किं मुखं किं सुधाकरः ।

इदं नेदं किन्वादिकयोगतोऽपन्हुतिर्मता ॥ ३९ ॥

नेदं मुखं शशी किन्तु स्युरपद्भुतिवाचकाः ।

क्षुलाकृतिशरीरार्थमुप्याः शब्दा यथा तथा ॥ ४० ॥

त्रिमागामिपतो व्यापत्यत्कीर्तिर्जगतां त्रयम् ।

इयं भेदे द्वयोर्व्यतिरेको मुखं शशी समौ ॥ ४१ ॥

आद्यं निर्लाभ्यन्वमियं प्रतिपद्युर्भवेत् ।

आश्रिताम् पोडितशक्ते मुखं प्रेषय शशिभ्रमात् ॥ ४२ ॥

एवं भवन्नुपमाया यदुरूपाः प्रवृत्तयः ।

अन्तस्थरूपकोपेक्षाभ्युपमोपकमाद्भवेत् ॥ ४३ ॥

यथा—

एकैवैतद्वरानोव सकटाक्षेव पट्पदैः ।

इह तीव्रस्मितैः पुष्पैर्वसन्ध्यागमने वनौ ॥ ४४ ॥

उपेक्षाद्योतकाः शङ्के मन्थे नूनमिव भुषम् ।

ज्ञाने किलाऽऽद्यो ज्ञेयाः प्रायेणैवं कियोद्भवा ॥ ४५ ॥

किवापपन्नं क्रियास्तवक्तो ज्ञेयम् । उपमाव्यपकोत्पेक्षाद्वारसिद्धादुपमा एवं प्रपञ्चिता ॥

रूपकं प्रपञ्च्यते, यथा रूपकं यदुक्तां भवति—मेघम्, तोलयम्, आवाहः, आशेषम् ।

एनाद्वये भवेद् मेघं रूपकं तोष्यमम्बुषे ।

भुष्याधारस्तथाऽऽद्येयं सिद्धे यद्व्यतिरोपतः ॥ ४६ ॥

यनादिति वदं यदे जम्बुसे भुवि सिद्धे च बोध्यम् ॥

मेघं रूपकं यथा—

ह्वान्ताद्विपिननागाब्धिशैलवृक्षधाम्नायः ।

रक्तःपद्मादयो मेघा रूपकोक्त्यारिरूपकैः ॥ ४७ ॥

यथा ह्वान्ते रविकर्ज्वरत्वेपकाः, सर्पाणां गरुडकुलमपूरजाङ्गलीमन्त्रादिनाः, विषस्य नीलकण्ठासृते, इतिनां सिद्धादुत्पन्नयनीमानस्तम्भादिकाः, समुद्रस्याग्नास्त्य-
प्रलपानलवाहवपराग्रासाम्नेयवाष्पवीतोपहनुमन्मन्दरादयः, गिलेणां चक्रम्, वृक्षस्य
कृतायाश्च दवानलयापुष्पदीप्त्यद्विजिह्वुत्पातकुठाराः, मेघस्य वातवर्षस्ययौ, आनेत्रंलमेघौ
रक्षसां रामकृष्णौ, पद्मस्य शङ्खावमादित्यतापज्वालानि, आदित्यशङ्खादयः सङ्गमेघागम-

हेमन्तकालदितात्ययाः, चन्द्रस्य राहुश्यामपक्षप्रतिपत्प्रभातरविदिनमेघाः, प्रदीपस्य
वात्यासर्पदर्शनस्नेहयुट्टिदन्ताक्षयपूतकृतिमच्छासलानिलाः, नदीप्रवाहस्य प्रोष्मातपः,
महिषाक्षस्य चण्डी, गवाक्षत्रिपुराणचक्रामदक्षाञ्ज्वलादीनां शिवः, मधुदैत्यबाणपूत-
माकैटमकंसकेनिमुरराहुदिरण्यकशिपुबाणकालियादिनरकबलिशिनुशालसाहवगरुडादीनां
विष्णुः, प्रलम्बाक्षस्यमुनाजलादीनां बलदेवः, सृगस्य सिंहव्याघ्रौ, मरुत्पमकरादीनां
कैवर्तः, वातापिनोऽगस्तिः, रात्रेः प्रमातम्, घूकतारेन्दुदीपौषधीचौरकुमुदवकोरावश्याम-
जलादीनां रविः, कमलपद्मशकतमसां चन्द्रा, सूक्ष्मस्य पञ्च, बर्मस्य व्यजनं वायुः,
वायुवृषदीपमण्डकादीनां सर्पः, विन्ध्यस्याऽगस्त्यः, पद्मस्य हिमवर्षागजाः, ईसाणां
मेघा, भातपस्य जलदः, अन्धकारस्य रविः, रवेः राहु, राहोर्विष्णुः, पटुस्यातपः, जलस्य
वातः, वातस्य सर्पः, सर्पस्य गरुडः, गरुडस्य विष्णुः, घट्टस्या मना, मजस्य सिंहः,
सिंहस्य शरणा, शरमस्य जलदो हन्ता ॥

शेष्यं यथा—

यनपश्चाद्विचक्राङ्गचक्रचातकपदपदाः ।

पिककेकिमुखास्तोप्या रूपके मितरूपकैः ॥ ४८ ॥

वनानां मेघवसन्तागमकुलवौषडोजाकाशमिकाः, पद्मस्याद्वित्यशरद्वसन्ताः, समुद्र-
स्य चन्द्रदीप्ता, ईसादीनां शरदागमः, चक्रशकादीनां रविः, चातकानां मेघा, पद-
पदानां पद्म, कीकिलानां वसन्ता, मयूराणां मेघाः, मुखस्तोप्या चक्षोरजननेत्रचन्द्रकान्ता-
नां चन्द्रः, घूकताराचौरकुड्यौषधिसां समद्विनी, सूर्यजगत्तद्विक्रमलिनीनां रविः ॥

आधाररूपकं यथा—

स्थगुणैर्मूनमोऽम्भोधिमदीवननगादयः ।

रूपकस्यैः स्युराधारः—

वनपदादीनां भूराधारः, यथा-गुणकाननमूर्तेशः । साशरविचन्द्रादीनां नमः,
यथा-गुणतारानमोदेशः । कलमीरनलधाफेनविष्णुमस्त्यकलोलविद्रुममुक्तामकरादीनां
समुद्रः, यथा-सद्गुणश्रीमहोदधिः, गुणरतनाम्बुधिर्नृप इत्यादि । कमलईसधमशकादीनां
नदी, यथा-गुणाम्भोजमरुत्कुल्या, वयोईससरोवस्म इत्यादि । द्रुमपर्वतस्रगसिहादीनां
वनम्, यथा-गुणद्रुमकर्मवृषः, मानपर्वतकाननमित्यादि । रत्नवैदानेदीसिद्द्रुमादीनां
गिरिः, यथा-गुणभाग्नियतोद्गणः, कीर्तिगङ्गाहिमाचलः । वादिशब्दशब्दादेवशब्द-
रिकाहिमचमरीमुख्यानां हिमाद्रिः, यत्रानां नर्मदाया विन्ध्यः, चन्दनदक्षिणानिलानां
मलयोदिः, मुक्तानां तापप्रणी, रत्नानां रोहणादिः, देवकल्पद्रुममन्दारपारिजातकहरि-
चन्दनसन्तानकनन्दनचिन्तामणिप्रमथेनैराक्ष्यस्वर्णातादीनां मेरुपर्वतः, अलका-
मानसशिवगौरीमुख्यानां कैलास आधारः । किञ्चलकभृङ्गवोः पद्मम्, पिकमृद्मयोः सह-
कारः, कुलमपह्वयसाफलज्जायाफलिलतादीनां द्रुमः, देवकल्पद्रुममन्दारपारिजातक-
हरिचन्दनसन्तानकादीनां स्वर्गः, शेषद्रुमपद्मविपद्यकुण्डशानवहाटकेषापातालंगङ्गा-
तमःप्रमृतीनां पतालम्, कलशपताकादण्डेशदीनां चैत्यम्, वेदवाणीईसादीनां महा,
गरुडकमीपाञ्चजन्वकीस्तुमादीनां विष्णुः, श्रीरोगह्वाचन्द्रकलादीनां महेस्वरः, प्रताप-

धुतिमुख्यानां रविः, कलाचन्द्रिकाधारादीनां चन्द्रः । समुना प्रकरोज स्वस्वगुणैः सर्वं
पदार्थां आधारा भवन्ति ॥

रामाद्याः केवलैः क्वचित् ॥ ४२ ॥

रामप्रसूताः स्वगुणैः केवलैर्म्यादाप्रमुखाधाराः, रूपकं भवति । यथा-न्याये रामः ।
सन्धार्या धामकवः । अहदूरे रावणः, दुष्योधनश्च । शीघ्रं रामसिंहौ । साहसे विष्णो-
दित्वमीमूतवाहनौ । महसि मार्तण्डः । घोरस्ये रामः । शक्तौ कार्तिकेयः । धिपं
विष्णुः । विधार्या भारतीवृहस्पतिशुभ्रः । दाने कर्णसिखिलिकल्पद्रुमकामधेनुचिन्ता-
मणयः । शरणे सिखिब्रामुधमीमूतवाहनाः । वाण्यां वाहमीकिः । रामे रामः ।
कलाध चन्द्रः । माने युधिष्ठिरत्रिभङ्गौ । मौक्तिके ॥ ॥ । भक्तौ लक्ष्मणः । स्थैर्ये मेरुः ।
विवेके वृहस्पतिः । कीर्तौ रामः । विनये लक्ष्मणः । प्रज्ञायां गुरुः । प्रतिष्ठाप्यामिन्द्रः ।
दयायां युधिष्ठिरः, ज्ञानेन्द्रश्च । आशयां छद्मेन्द्रः । काव्ये समुद्रः । सौहार्दे छत्रीवा-
गान्मीये समुद्रः । सौभाग्ये कामः । घोमायामिन्द्रः । कथने रामः । शतौ ईसगज-
शूयमाः । स्वरे पिक्ववीणाईसकेकिमपुकराः । रूपे कामनलकृषिरागिनेयकुमारशुकरयो-
नकुलाः । शमे मुनिः । प्रज्ञायते माङ्गेयस्कन्दशुक्रहनुमन्नाम्नाः । ज्योतिषे वराहमिहिर-
सहदेवौ । गणिते धीपरायः । नाट्येदे भारताचार्यः । गीते तुम्बुकविप्राप्तरत्नः ।
पूर्ये हरः । वाद्ये नन्दी । कवितायां वाहमीकिव्यासकाकियासाक्षाः । वैद्यके चन्द्र-
स्तारिः । विपनिषे पोतुकिः । दोषनिषे इन्द्रमातुः । लक्षणे पारिणिः । तर्के विह्वना-
भर्मकीर्युद्योतनकादयः । छन्दसि विह्वलाचार्यः । अन्वयवृत्त्यज्ञाने, रसवत्याञ्च
मलः । कामदाद्ये वारस्यायनः । नीतिशास्त्रे चाणक्यः । पुरुषस्त्रीलक्षणे समुद्रः ।
वेदे ब्रह्मा । रसवादे व्यासिनागार्जुनौ । धातवेधे अर्जुनः । धनुषि पिपाकी । वज्रे
इन्द्रः । शस्त्रे विष्णुः । गद्यायां भीमः । वाद्ये वरुणः । कण्ठे यमः ।
शक्तौ कार्तिकेयः । अम्ब्रहासे रावणः । छाद्रुके वक्रमयः । परशौ पाशुरामः । वास्तु-
शास्त्रे विश्वकर्मा । मनुविद्यायां चाक्षरप्रहः । तुर्विविद्यायां वेतालभृगू । मावायां
विष्णुः । भूर्भुवो मूलदेवः । परोपकारे भीमूतवाहनः ।

सथ दोषः—कुलकर्मणे लट्स्वरगालाः । कुधरे लट्प्रमाशोरस्वरघरभट्काकपूक-
दिट्ठिमाः । कायकृत्तये वेतालभृद्धिरिदं । मौये मार्जसः । दम्भे वक्रः । भीष्मामने
नदी । चापव्ये मर्कटः । कोपे सूर्यः । मीस्तये शम्भालः । तुल्यत्वे इस्तजलम् ।
मानाविषु दुष्योधनदीनामुदाहरणम् ।

माने दुष्योधनो, न्याये रामः, सत्त्वे युधिष्ठिरः ।

आशयां छद्मेन्द्रः, शक्तौ कार्तिकेयो धराधरः ॥

वाक्चातुर्ये सराचार्यो, अग्नीस्तने सतिस्पतिः ।

मेरुस्थै, हरिः शीघ्रं, प्रतापे उपशो वृषः ॥

अथवा, धमिः सन्धादिकैर्मौलैः सन्धादिगुणवन्तश्चाणक्यादयो धोक्ते । यथा—

सन्धानिर्जितचाणक्यो माननिर्जितरावणः ।

प्रतापजितमार्तण्डो राजते पृथिवीपतिः ॥

आधेयं रूपकं यथा-

सिंहरत्नसरोऽम्भोजचन्द्रोदित्यद्भुमादयः ।

स्वाधारै रूपकप्रोक्तैः

वनपर्वतगुहादीनां सिंह आधेयम्, यथा-कुलकाननसिंहोऽयम्-इत्यादिकं ज्ञेयम् । समुद्रसाग्न्यपनीरोहणादिप्रभृतोनां रत्नमाधेयम्, यथा-कुलाम्भोनिधिमागिर्यम् । भूपर्व-
तारण्यदीनां सर आधेयम्, यथा-भवारण्ये कृषासरः ।

वैशाखवर्तनीयूपसरोवरमयं नृपः ।

भूरि स्तुति संसारमभूमिरुचारातः ॥ इत्यादि ।

नदीसराप्रभृतीनां जलस्थानानामम्भोजमाधेयम् नौतिलोतस्विनीपद्मम्, राजा
राजसरोऽम्भुजम् इत्यादि । ममोच्चिशिखमाळानां चन्द्र आधेयम्, यथा-कुलाकाशे
मिशानाथो, शानाथो हिमदीपितिः । इत्यादि । आकाशस्थ रविराधेयम् ।
महीपालकुलाकाशाकाशमहिनेश्वरः, इत्यादि । धरादिवनादीनां वृक्ष आधे-
यम्, यथा-संसारभूमिकल्पद्रुः, कुलाश्री देवपादपः, राग्यारामसालद्रुः-इत्यादि ॥

आधेयं केवलैः कश्चित् ॥ ५० ॥

मौलेः किरीटमाख्यमाणिवयितिलकादय आधेयम् । अत्र केवलेन मौलिनां रूपक-
रहितेन आधेयं कोटीरादि रूपकं भवति । यथा-भूपालमौलिकोटीरमाख्यमाणिवयम्-
इति, तथा कुलतिलक इति । वृक्षस्य लतायाश्च पत्रपुष्पफलशालामूलकन्दपक्षिजाति-
प्रभृतय आधेयम् । पर्वतस्य नदीवृक्षरत्नमृगसिंहपुलिन्दगजकिन्नरादय आधेयम् ।
नद्याः पद्मसमरहंसचक्रवाकंसंसारमादय आधेयम् । समुद्रस्य चन्द्रसुधावहवगिरिरत्नशङ्ख-
धीमुष्णतारुधूमिस्तस्वविद्रुमपेनविष्णुविषादय आधेयम् । चन्द्रस्य ज्योत्स्नाकला-
कलङ्कादय आधेयम् । आदित्यस्य तापकिरणादि आधेयम् । आकाशस्य चन्द्रार्कतारा-
गङ्गाप्रभृतय आधेयम् । पातालस्य गङ्गावामदेत्यहर्दृक्देवस्तमःसुबाहुष्णदादय
आधेयम् । स्वर्गस्य देवैर्गन्धर्विमानकल्पद्रुमवन्दनगङ्गामन्दारपारिजातकहरिचन्द्र-
सन्तानकादय आधेयम् । मेरोर्देवस्वर्गकामपेनुपिन्तामणिमन्दारप्रभृतय आधेयम् ।
कामिन्याः सीमन्तकुङ्कुमस्तयलकलोलाकमलादूर्ध्वकुण्डलकुण्डलकेयूरहारमञ्जीरस्मितकटी-
क्षवस्मिन्लवणीकुचमुखकरचुनोत्सादय आधेयम् । वनस्य सरसोवादिकाईसवक्रशक-
वृक्षपर्वतभ्रमरगजसिंहसहकाशदिहृत्पुष्पस्वचक्रपुलिन्दकस्तस्कसृगादय आधेयम् ।
गजस्य आदर्शसिन्दूरमूक्याङ्कुराङ्गयागुहिकोष्ठक पताकावीधमुखरतकरङ्कुमस्त्यल-
दन्तकर्णपादादय आधेयम् । मण्डपस्य कुम्भलटास्तम्भचन्द्रोदयचन्द्रमालासुष्मापचू-
पुष्पप्रकारादय आधेयम् । विन्ध्यस्य गजनाभदादय आधेयम् । हिमाचलस्य गङ्गाहिम-
कस्तूरिकाभृगदेवदारुकिन्नरौषधिविषामराप्रभृतय आधेयम् । मलयान्नेचन्द्रादृष्टिणानिलादय
आधेयम् । रोहणस्य रत्नाप्राधेयम् । कैलास्य शिवगौरीमानसखनदादय आधेयम् ।
गृहस्य स्तम्भकपाट्यादादय आधेयम् ॥

अथाऽऽरोपाहो गुणाः—

सन्धाहंरुतिशौर्यसाहसमतो . धीरत्वशक्तिप्रियो
विद्यादानशरण्यवाक्शमकलासत्यौचितोभक्तयः ।

न्यायस्यैर्वैषिषेकवीतिविनयप्रज्ञाप्रतिष्ठादया—

छालाचरणसुहृद्भोरगुरुतासौमन्यशोभोद्यमाः ॥५१॥

विचाराचारसन्तोषज्ञानधर्मनयत्तमाः ।

सौजन्योदार्यवैराग्यब्रह्मचर्यगुणार्जवाः ॥ ५२ ॥

उपकारेन्द्रियाण्यस्त्रीचिरतियागसंयमाः ।

सौम्यमार्दवशौचायसत्त्वानि विषयोजनम् ॥ ५३ ॥

एते सन्धादयो गुणा राजादेर्यथौचित्यं कथ्यन्ते ॥

अथ दोषाः—

मायाभीदम्भदुष्कर्मलोभशोकमद्वेषाः ।

रागसंसारदौर्जन्यप्रमादाज्ञानमन्मथाः ॥ ५४ ॥

एते मायादिका दोषा नीचजनत्वं भेदरूपकेन वक्ष्यन्त्या अपि औचित्येन
स्याप्पन्ते । पूर्वोक्ताः सन्धादिका गुणा अपि वैरोक्त्येन दोषा भवन्ति ॥

अथ रोप्याः शब्दाः पुष्पपुंसकलिङ्गशब्दाः—

सैत्याङ्गवृत्तगजमेघसृगाङ्गभाजं

ऽयोमाग्निस्त्रिपुहरिदोषकरत्नकुम्भाः ।

चक्राङ्गचातकसकोरमयूरचक्र-

पुंस्त्र्योक्ता वनसरोऽम्बुजमन्दिराणि ॥५५॥

अथ स्त्रीलिङ्गशब्दा रोप्याहः—

उपोक्ता नदी विधुकला सरसी पताका

वल्ली वनी कमलिनो दयिता सुधा धीः ।

कादम्बिनी सुरभिवृष्टिसुरात्रिमुक्ता-

ताराकरेणुकलिकालहरीकदम्बः ॥ ५६ ॥

एतैः काव्यद्वयपदार्थैरन्यैरपि पूर्वोक्तसन्धाहंरुत्यादिकाव्यपदार्थयोक्ता अन्येऽपि गुणा
दोषाश्च नपुंसका नपुंसकैः, पुल्लिङ्गाः पुल्लिङ्गैः, स्त्रीलिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः यथौचित्यं मेघादि-
रूपकचतुष्टयविधिना योज्याः । भेदं यथा—कोपपाक्कपञ्चकः । तोष्यं यथा—
विवेकाभोजमास्करः । आघाते यथा—गुणस्तनपयोराशिः । तापेयं यथा—गुणा-
म्बरनिशाकरः ।

नपुंसकलिङ्गपुल्लिङ्गशब्दाः शौर्यशमदयः स्त्रीलिङ्गा रोप्याहः भवन्ति । यथा—

शौर्यलक्ष्मोलतामेघः शमभोक्ष्यसुदीप्तिः ।

महःशोमान्निवोत्सर्गो दान्द्विनिष्ठाम्बुधिः ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दाः सन्धाहंरुतिप्रभृतयः पुरास्थितैः प्रपञ्चविद्याप्रासपायकश्चैर्नपुंसक-

भौक्त्यद्रुमकान्तारं भूमिपालो विराजते ।
 शौर्यसिंहपरिक्रीडाञ्चस्तवैरिमतङ्गजः ॥
 धैर्यदन्तावलम्बीडाविन्ध्यविषमभराधरः ।
 सत्कीर्तिवर्मदापूरधुरक्षोणीतलो वृषः ॥
 कलाकलोलिनीरीलः सैव राजा विराजते ।
 महोमहौपधिज्वालजालजीर्णा द्विपत्तमाः ॥

अथ भिन्नरूपविधिः । यथा—

यशोमन्त्रसारसमुद्भवानि भृशं यशःकैरवमण्डलानि ।
 गुणबलकेतसम्भाराणि श्रितान्प्रदो याचकचरौकेः ॥
 सङ्ग्रामबापोनिधिसम्भवेन भवद्यतःकैरविणीयवेन ।
 लीलापरिस्मेतिरिद्धमुनेन म्भलानानि विद्वेदिमुक्ताम्बुजानि ॥

शेषानलङ्कारान् मन्त्रकृतान् अलङ्कारप्रबोधार्थमुच्यते ॥

इति श्रीजिवदत्तसूक्तं काव्यकल्पलतावृक्षौ चतुर्थं अर्थसिद्धिप्रदाने.

अलङ्काराभ्यासस्तवकः प्रथमः ॥

अथापौत्पत्तिप्रकारः प्रकाशयन्ते—

वर्णकारक्रियाधाराधेयसम्बन्धियन्धवः ।
 सम्पर्किद्वेषिमित्राणि पतिपत्नीशसेवकाः ॥ ५७ ॥
 इन्द्रियानन्दभूत्यादिप्रदं तदपहारि च ।
 एवमप्यरिमित्रादीत्यादि षण्यैऽर्थवोजकम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामेव वस्तुनामेते वर्णादेशो भावा एको द्वौ उवाचयो वा निमित्ताः । वर्णः
 शुक्रादिः, आकारश्चतुःस्तादिः, क्रियाश्रलानादिकाः, लघाये वृक्षादेः पृथिव्यादिः, भावेयं
 पृथिव्यादेर्वृक्षादि, सम्बन्धिनः विवृणुत्रादयः, बन्धवो आतरः, सम्पर्किणः पार्श्वस्थाः,
 द्वेषिणो रिपवाः, मित्राणि सहृदवः, पतिविरपिता, पत्नी भार्या, ईशः स्वामी, सेवका
 आराधकाः, इन्द्रियानन्दप्रदमेकत्वं चक्षुरादेः त्वेवामिन्द्रियाणां प्रीतिप्रदम्, भूत्यादि-
 प्रदं लक्ष्मीवल्लभान्तेजःप्रभृतिप्रदं, तदपहारि इन्द्रियानन्दापहारकं भूत्याद्यपहारकं च ।

तथा—एषां वर्णादीनामपि यथासंख्यं ये रिपवो मित्रादप्यस्तेऽपि यथा वर्णकार-
 क्रियाणां साहचर्यादेव वस्तुन्तराणि द्विषो मित्राणि च ।

तथा—आधारस्य द्विषो मित्राणि, आधेयस्य द्विषो मित्राणि, सम्बन्धिनं द्विषो
 मित्राणि, बन्धूनां द्विषो मित्राणि, सम्पर्किणं द्विषो मित्राणि, द्वेषिणं द्विषो
 मित्राणि, पतिविरपिणो मित्राणि, पत्न्या द्विषो मित्राणि, स्वांक्षिणं द्विषो मित्राणि,
 सेवकानां द्विषो मित्राणि, इन्द्रियानन्ददायिणं द्विषो मित्राणि, भूत्याद्यपहारिणां
 द्विषो मित्राणि ।

आधारादीनामपि सादृश्यादस्त्वन्तरैः सह शत्रुत्वं मित्रत्वं च कल्पनीयम् ।
इत्यादिशब्दाद्वर्णवर्णादिद्वेषिमित्राणां द्वेषिमित्रादि ।

तथा—वर्णस्य सिशिरत्वमुष्णत्वं मधुरात्वं कटुत्वं क्षयान्नत्वं सरूपत्वं मधुरञ्चानित्वं
सूक्ष्मत्वमित्पावयोऽभ्येदपि भावा कर्षवस्तूनि विविधार्थानामुत्पत्त्यर्थं बीजरूपा जायन्ते ।
यथा—वर्णो रविस्तस्य पीतो वर्णः, आकाशो वृक्षः, क्रियाः प्रकाशनरूपाद्याः, आघातो
नमः, आधेयं हस्तकमलादि, सम्प्रन्धिनो महाकायपशुनियमुताद्याः, वर्णवोऽपरे
सूयोः, सम्पर्कितो ह्यो रथ्याऽङ्गचालक्षित्वादयः, द्वेषिणो राहुशुक्रशक्रयो ज्वाग्तदैत्याश्च,
मित्राणि चन्द्रमङ्गलग्नवः, कमलवक्रकाद्याश्च वा, रवितेज प्रभाकमलिन्योः पतिः, पत्न्यः
प्रभाकमलिनोरथादेभ्यः, ईशः पितामहत्वात् महा, सेवका भाविनः, इन्द्रियान्द्रप्रदा
मित्राद्याः, योमाग्रदा दिवसाद्याः, इन्द्रियान्द्रहृत् विवशाद्याः, तथा वर्णस्य त्वे-
वर्णस्य द्विषो मित्राणि, सदृश्वर्णानि आकारस्य द्विषो मित्राणि सदृगाकाराणि, मित्रस्य
कमलस्य द्विषश्चन्द्राद्याः, मित्राणि चक्राद्याः, सम्पर्कितो हंसाद्याः, आधारो जलम्,
आधेयं भृङ्गाद्याः । एवं परस्परभेदैकत्वं भावस्य यथासंभवमपरे भावा मितीत्याः ।
एवं कमलमित्रद्वेषिणश्चन्द्रादेशि वर्णादौनि विलोकयामि ॥

वर्णादिकानामेकेन द्वाभ्यां वा व्यादिकैरथ ।

सुधीरुपादयेदर्थमौचित्याद्वर्णवस्तुनि ॥ ५६ ॥

वर्णवस्तुनो वर्णोकारादीनां मध्यादेकेन केवापि काभ्याश्चिद् द्वाभ्यां वा कैश्चित्
त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा भावैरर्थः पूर्णतां नेयः ॥

वर्णाकारक्रियामुख्यैः सदृशं वस्तु वस्तुनि ।

संयोजयेद्यथौचित्यमुपमारूपकादिभिः ॥ ६० ॥

वर्णवस्तुनि शुक्लादौ शुक्लादि, चतुरास्री चतुरास्री, कम्पनादौ मर्तनादि,
इत्यादि सदृशान् भावानुभवया रूपकेन वा अलङ्कारान्तरैर्वा बोधयेत् ॥

वर्णादिमिरुपमानीकृतवस्तुमपितवर्णमुख्यगुणाः ।

उपमेये सादृश्यात् श्लेषादौचित्यतो योज्याः ॥ ६१ ॥

चैतादीनां चैतादयः, चतुरास्रीनां चतुरास्रादयः, आधारपरिवारादीनाम् आधार
परिवारादयः औचित्यानुपमानं क्रियन्ते । उपमानोक्तवस्तुनो वर्णादया गुणाः
सादृश्येन श्लेषेण वा उपमेये रोप्यन्ते ॥

एवं वर्णैस्तत्त्वमपि शुद्धवर्णादर्थैरुपमेये शुद्धवर्णोपसद्गो वया—

शुभाणि मारुतीधर्मशेषेशवरूपेन्दवः ।

चन्द्रप्रमसुविध्याण्यौ जिनेन्द्रौ बलनारदौ ॥ ६१ ॥

प्राक्षणां वर्णो धर्मः पितरश्च कृताच्युतः ।

सत्यं कृतयुगं शान्तहास्यवीररसास्तथा ॥ ६२ ॥

शुक्लघानं शुक्लेश्या पुण्यं सिद्धिचित्तोद्यताः ।

चन्द्रश्चोच्चैःधवःशक्रजगज्ज्योत्स्नाशरणाः ॥ ६३ ॥

प्रासादसौधकैलासमन्दारद्रुहिमाद्रयः ।

रम्भागर्मपारिजातलोघकङ्कलपादपाः ॥ ६४ ॥

कार्पासकाशकर्पूरकंरम्भा रजतं यशः ।

निर्मोकधोरद्विण्डीरचन्दनं हसितं हिमम् ॥ ६५ ॥

दधिघ्नक्षणचूषांस्थिखटिकास्फटिकाभ्रकाः ।

रेणुः केतकस्तुर्जूर्योः कटाक्षता वासभस्मनी ॥ ६६ ॥

मृणालपलिताम्भोदधारेन्दुकरचामराः ।

हारोष्णानामतन्तूमिस्वदंशदेभरदा गुणाः ॥ ६७ ॥

सेरादृशर्कराशालिदुग्धगङ्गासुधा जलम् ।

निर्भरः पारदो हंसवककैरवकम्यवः ॥ ६८ ॥

लतागृहं पुण्डरीककपालश्चेतकुम्भकाः ।

क्षुप्रसिंहयज्ञश्चेतगुञ्जशुक्तिकपर्दिकाः ॥ ६९ ॥

मुक्ताकुसुमनक्षत्रस्तस्वेदाम्बुविन्दवः ।

सूर्येन्दुकान्तकरकसिकताफणसीकराः ॥ ७० ॥

मालतीमल्लिकाकुन्दयूयिकाकुटजादयः ।

एते भारतीप्रसूतकोऽन्येऽपि चेतपदार्थाः परस्परस्मौलिष्यादुपमानं क्रियन्ते । उप-
मानोहजपदार्थस्य वर्णार्थयो गुणा उपमेवे रोप्यन्ते । यथा—वर्णा भारती, तरुणा उपमानं
गङ्गा, गङ्गायाः शुद्धो वर्णः, परिवारो हंसग्रादि, आचारो धूर्जदिशिरः, क्रिया पाप-
हारित्वम् । ततो भारती कुन्देन्दुसन्दरष्टतिः पत्रमिषा हंससेविता शिवोत्तमाङ्गलालिता
गङ्गेव सेवकपापहारिणी भवति ।

यथा—वर्णास्तारकास्तासामुपमानं मुक्तास्तासामाधारोऽम्बिस्ततो नभोऽम्भोधि-
मज्ये तारा मुक्ता ॥ ।

यथा—वर्णाः कटाक्षस्तेषामुपमानं हास्यं हास्यं च म्रियतइत्यं भवति, ततो नव-
हंसतमागमे शङ्खग हासप्रकाशा इव कायाः ।

यथा—वर्णं हास्यं तत्सोपमानं ज्योत्स्ना तस्या आधारश्चन्द्रस्ततो मुखचन्द्रस्य
ज्योत्स्नेव हास्यभ्योः ।

यथा—वर्णं यशस्तत्सोपमानं हास्यं हास्यस्य हर्षस्ततो रिपुजयदृष्टस्य दृष्टस्तस्य
हास्यमिष यशः ।

यथा—वर्णं यशस्तत्सोपमानं कर्पूरः कर्पूराधारः समुद्रकः परिवारोऽङ्गारस्त-
तस्मिन्नोकमोदासमुद्रकं यशः कर्पूरमिव तन्मज्ये नभोऽङ्गारलेखः ।

यथा—वर्णास्तारकास्तासामुपमानं पुष्पाणि तेषामाधारो ह्यता ततस्तमोवहृपाः
पुष्पाणीव ताराः ।

यथा—वर्णाणि पुष्पाणि तेषामुपमानं स्वेदविन्दवस्ते मारिशक्यावाद्मांसं भवन्ति,
ततो दक्षिणात्रिकस्य स्वर्गाद्दुग्धस्यार्द्रवत्तत्पमांश्च वर्णाणां स्वेदविन्दवः ॥ पुष्पाणि,

प्राप्त्यसंभृद्धमौदिव सवितापयमौदिव आत्मवत्तमूर्द्धं पान्तुमौदिवं हृत्वा कोपारिव
वहीनां स्वेदविन्दव इव पुष्पाणि । अथवा पुष्पाणां शारदा वयमानं शारदानाम्प्रधार
आकाशस्ततो यनाकाशे पुष्पाणि शारदा इव । अथवा सज्जितावप्रस्ताः शीतलकनो-
पान्तमाश्रितास्तारा इव पुष्पाणि । अथवा स्मोपकारकान्धकारभान्तया ज्जामलवन
सुवासिस्तारा इव पुष्पाणि ।

धया—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं धर्मस्ततः प्रासादो धर्मो लोकशतकैरिगो
हित्वा पठाकाष्टलान्मौलेरपरि धर्मं पालयति ।

मया—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं धर्मस्ततः प्रासादो धर्मो लोकशतकैरिगो
जित्वा पठाकाष्टलान्मौलेरपरि धर्मं पालयति ।

अथ कृष्णवर्णोदयोत्पद्ये कृष्णपद्मयोस्तद्वर्णो यथा—

कृष्णानि वेशधः सीरिचौरचन्द्राद्ग्राहयः ॥ ७१ ॥

विन्ध्याऽञ्जनादिसुखतनेमिमाधौ जिनेश्वरी ।

धूमकेतुर्महापदानन्तनामौ यमासुरौ ॥ ७२ ॥

सर्पराक्षसशय्या शिवकण्ठयनाशनिः ।

कालिः कलिहरिर्द्वैपायनरामधनक्षयाः ॥ ७३ ॥

शुद्धार्णो धर्मो धर्मः पितरश्च तमोगुणाः ॥

काली वैद्यो दुषद्वा राजपादो विदूरजम् ॥ ७४ ॥

विषामयरकुङ्कुशटागुरपापतमोनिशाः ।

धूमकजलकस्तूरीपद्मा बहुलदुर्दिने ॥ ७५ ॥

मधोमदसुराघातियमुनासाज्जनाधयः ।

मुद्रमापतिला मुस्तमरिचे यनशाखिनौ ॥ ७६ ॥

गणलं तालतापिच्छदलेन्दीवरचङ्कयः ।

मीली जाम्बूलं शुभ्रामुक्ताङ्गायै खमाजिने ॥ ७७ ॥

मारिदुर्यधनालीकललाः कृत्वा कुक्करोधः ।

मारुष्पानहुष्पान्कृष्णसेदपा विपद्मयथा ॥ ७८ ॥

कूर्मो यराहटाद्भाद्रमहिषाः पिक्वदपदी ।

गोलाङ्गूलमुपां हस्ती कण्ठभटककैकिनोः ॥ ७९ ॥

काकः विपीलिक्का दुर्गावतिसण्दनकविडकाः ।

मकरः कृष्णसारस्तु मिश्रादङ्गाया च योमयम् ॥ ८० ॥

रामारोमायलीनेत्रपद्मसूरोममूर्धनाः ।

रसावदुभुतगुह्यार्थे कटाक्षसिञ्जनीनिजाः ॥ ८१ ॥

कौण्डोदयि कृष्णशयोः पाम्पामौदिवान्मूर्द्धं त्रियन्ते । वयमानोदयपदार्थं
वर्ण्योदयो गुण्य वर्ण्ये शोचन्ते । यथा—वर्ण्यो योर्गो लम्बा वामानं इत्यादिः कृतम् ।

स्माधारो वीरस्तता मदनवीरेण मवनिष्कलीकृतपञ्चशरेण खीवेनीमिवात् कृपाण्डण्ड
प्रगुणीकृतः ।

तर्प्यं तमस्तस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽस्मिस्ततः सन्ध्यावन्देर्धूमैरिव तमोभि-
न्नासा दिशः ।

वर्ण्यं तमस्तस्योपमानं कज्जलं, कज्जलाधारस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽस्मिस्ततः
सन्ध्यावन्देराधारो दीपस्तत औपधोदीपसमुद्भूतैः कज्जलैरिव तमोभिर्मलिन्य दिशः ।
अथवा रविविद्योगात्ताम्रं दिग्बधूनां साञ्जनाश्रुसलिलाबीजं समासि ।

वर्ण्यं इन्दुकलद्वस्तस्योपमानं नीलपद्मं तस्याधारः सरस्ततो नमोरण्ये छदारस-
स्तत्र लाञ्छनच्छलादुत्तरो नीलोत्पलम् । अथवा यामिनीकामिन्या मुखमिव चन्द्रस्त-
लाञ्छनच्छलादुत्तरो नीलोत्पलम् । अथवा लाञ्छनस्य पापमुपमानं पापस्य दुष्कृता-
दुत्पत्तिः, ततो रविविद्योगात्तपस्विनीनां लक्ष्मीहरणपातकादिव चन्द्रस्य लाञ्छनच्छला-
न्मुहूर्तं पातकमिव दृश्यते । तथा इन्दुकलद्वस्तस्योपमानं कस्तूरिका, तस्या आधारो
रुप्यकथोलकम् । ततो यामिनीकामिनी स्वमण्डनार्थं चन्द्रस्य कञ्चोकको लाञ्छन-
भाभारकस्तूरिकापद्ममिव प्रगुणीचक्रः । अयेन्दुलाञ्छनस्य विपमुपमानं तत आत्मानं
मूर्त्यभावेन निर्विण्णं आत्स्वभापस्वीकरणाय लाञ्छनच्छलात्कोलकूर्तं चन्द्रमिव
सेवने । अथवा यामिन्याः स्वपतेचन्द्रस्य यष्टुदोषापनयनार्थं लाञ्छनवमाशात्कज्जला-
दुः कृत इव ।

वर्ण्यं नीलोत्पलं तस्योपमानं लाञ्छनं ततः कामिनीचन्द्रे नीलोत्पलं लाञ्छनमिव ।

वर्ण्यो धम्मिल्लस्तस्योपमानं राहुस्ततः कालवशादिव गतवैरः समुत्थीमुखपार्श्वं
चन्द्रममाद्धम्मिल्लच्छटेन राहुरिव समागतः ।

वर्ण्यो श्रीकण्ठकण्ठविस्तित्वा उपमानं तमस्ततस्त्वर्ध्वे हे प्रभो, सर्वेषामपि
सामान्यप्रमुस्ततः किमस्मद्वैरिणं चन्द्रं शिरसा धत्स इति विज्ञप्तयेऽन्धकारमिव कण्ठ-
रविकण्ठलादीशरमाभितम् । अथवा कण्ठरविं निमज्जतकण्ठरेन्दुमिलनाय जलधिरिव
समागतः । अथवा कण्ठरविकण्ठलाद्रुद्रास्पर्धयेव यमुना ईश्वरं समायता ॥

नीलवर्णादप्योत्पद्ये नीलपदार्थसद्गुहो यथा-

नीलानि पुष्पककोटौ मञ्जिपार्श्वौ जिनेश्वरी ।

योमासरसयायू च नीलको नीलयानरः ॥ ८२ ॥

गुहो नीलोत्पलं दूर्वां प्रियङ्गुदलशैवसे ।

पंशाद्गुहो मरकतेन्द्रनीली रविवाजिनः ॥ ८३ ॥

काचो मुद्रस्तथा नीलसेस्या बालतृणादयः ॥

एतेऽप्येवमि नीलपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं ज्ञियन्ते । उपमानोक्तपदार्थस्य
वर्णोदयो गुहा उगमेव रोप्यन्ते यथा-वर्णः चार्धजिनस्तस्योपमानं नीलोत्पलं तस्या-
धारः सरस्ततो वप्य मनःमहि धोः पार्श्वे नीलोत्पलोभवति तस्यकर्मोर्ध्वे दूरे ।

वर्ण्यो पुष्पकको तस्या उपमानमिन्द्रनीलमणिमाला, ततः करदि यमोल्हस्या
हृद्रनीलमणिमादेव शुभाशयो ॥

राज्यगोदयौत्कथये राजद्वार्यसङ्ग्रहो यथा—

शोणानि मौममोमान्धाः शङ्खतक्षकपत्रगाः ॥ ८४ ॥

पद्मप्रभा वास्तुपूज्यौ जिनेद्रौ नवभानुमान् ।

प्रेता प्रेता हरिः क्षत्रवर्णधर्मपितृवजाः ॥ ८५ ॥

सन्धोदकाकन्द्यो विंशुत्ताम्रे निद्रुमकुङ्कुमे ।

पद्मरागसुरारक्तचन्दनालककद्रवाः ॥ ८६ ॥

द्वयगताधरजिह्वासृङ्गमांससिन्दूरधातवः ।

हिङ्गुलं मधु रत्नानि स्फुलिङ्गा हस्तिपिन्दवः ॥ ८७ ॥

नखेन्द्रगोपलद्योताः कुण्डस्य शिला तथा ।

चकोरसारसपारावतकोकिलदृष्टयः ॥ ८८ ॥

किंवाहो हंसचञ्चवङ्गमी शुक्रमर्कटगोमुंजम् ।

कुसुम्भाकिशुकाशोकजपावधूकपाटलाः ॥ ८९ ॥

पल्लवा द्वाडिमोपुष्पं विम्बीकिम्पाकयोः फले ।

गुला कोकनर्द रौद्ररसो रागघटोष्ठिकाः ॥ ९० ॥

ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठा घञ्जलनकल्लते ।

तेजोलेण्याः पट्टयलेण्याः क्रोधः क्रुद्धवपुर्मेदः ॥ ९१ ॥

घण्टपाकर्षणयोर्धनिं सपाकफलमण्डली ।

पतेन्प्रेषेति रक्तवर्णाः पाम्पस्योविस्त्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये शोचन्ते । यथा—वर्णाः विमुञ्जस्तेषामुपमानं कौटुम्भवासांसि ततो वसन्तप्रियसप्तममे वनस्वनिगन्तस्मैरिति किञ्चुककुङ्कुमधेनिविरेण करैः कौटुम्भ-वासांसि परिहितानि ।

वर्णा कट्टेतिस्तस्या उपमानम्नुरागस्ततो वसन्तानुरक्तया वनलक्ष्म्या कट्टेलि-पङ्क्तये मूर्त्योऽनुराग इव प्रकटयेच्छे । नयया वनविषयो सुलभगर्जनं कुङ्कुमस्तव इव कट्टेतिः ।

वर्णा सन्ध्या तस्या उपमानं बहिस्तताः प्राणवाधेस्तद्वृत्ते स्वी दिग्बभूवितु-रागमयोनिः सन्ध्यापङ्क्तये प्रगुणीकृतो बहिरिव । नयया घञ्जलकट्टेभ्यो शिवा-मित्राकाकलाप इव सन्ध्यापङ्क्तये नभोऽभिव्यापी बभूव ।

वर्णा जपा तस्या उपमानं स्तानि ततः शास्त्रलक्षकलक्ष्या आकुङ्कुमपङ्क्तये रत्नानि प्रदत्तानि ।

वर्णा दालार्कस्तस्योपमानं कुङ्कुमजिह्वा ततः प्रातः किरणवृत्तमूर्तिनां वाचनं वन-पक्षतेरुदयगिरिकुङ्कुमस्य निरुत्थितो रविः शिखाग्रेषां लभते ॥

पिङ्गलज्जार्दयौत्कथये पिङ्गलज्जार्दयसङ्ग्रहो यथा—

धीतानि प्रहस्येन्द्रगण्डेभ्यरद्वज्रटाः ॥ ९२ ॥

पद्मनाभो गुर्ध्वप्लोथमं घोररजोगुणः ।

निरिजाऽयस्तिरिन्द्राभ्या द्वापरो द्वापराच्युतः ॥ ९३ ॥

भयानकरसो पैश्यवर्णधर्मपितृमताः ।

श्रवणप्रमुखास्तोर्यकराः पोहश धासराः ॥ ९४ ॥

सुराद्रिः काञ्चनं कांस्यं रीतिः किञ्चलकवत्कले ।

परिधाजकवस्त्राणि हरितालमगःशिले ॥ ९५ ॥

हरिद्रा रोचना ह्रीरो गन्धकं दीपचम्पके ।

कर्णिकारं सुवर्णाञ्जरम्माकेतकशालयः ॥ ९६ ॥

हरयो रथाङ्गनामा धानरः सारिकाकमौ ।

पृष्ठेऽप्येऽपि पीतपदार्थाः परस्परमौघिषाहुपमानं क्रियन्ते । उपमानोद्भूतपदार्थस्य
वर्णादयो गुणा उपमेये रोष्यन्ते । यथा—वर्ण्यो रविस्तस्योपमानं कोकस्तस्याधारः
सस्तत्तो ममःसोषरे रविश्चक्रक इव ।

वर्ण्यः कोकास्तेषामुपमानं वरागस्ततः सरसि स्मेरसरसिजपरागस्तत्रका इव
चक्रकाः ।

वर्ण्यः पारागस्तस्योपमानं कङ्कुमान्मस्तदाधारो नारीगतीरं ततः काननजङ्गमा
वसन्तप्रियागमे वरागप्रसवविष्वक्मिषेण कुङ्कुमवेष इव चक्रे ।

वर्ण्यो रविस्तस्योपमानं मदस्तस्य क्रिया सर्ववस्तुतत्त्वस्तिमितपङ्क्तौ गरुड
इव रतिः ॥

अथ धूमादिभ्योऽर्थोत्पत्त्ये धूमादिपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

पूतरा रेणुमण्डककरभा गृहगोघिका ॥ ९७ ॥

गर्दभो मूषको दुर्गाकाककण्टकपोतकाः ।

पुलकोऽहिः शिखिपिच्छाऽधोमासः कदण्डो रसः ॥ ९८ ॥

कपोललेश्योर्ध्वनामशकुनाः कर्करौ तथा ।

वर्ण्यः मण्डकास्तेषामुपमानं कदण्डो रस्तत्त्वाधारो दुःखिनस्ततो यथाकाष्ठं
चक्रमण्डकावच्छिद्यतेन विहायार्त्तां हृदयेन कृत्मान्तः कदण्डो रस इव ॥

वधुपक्षाः शिखिपिच्छेन्द्रवापधीदक्षिप्रकाः ॥ ९९ ॥

वर्ण्यः पनुस्तस्योपमानं शिखिपिच्छं तत्त्वस्तस्याधारो गोपवर्णः ततः कृष्णमेघस्य
मोराणां प्रप्रक्ष्य शिखिपिच्छाभगमिव इन्द्रधनुः ॥

उत्कर्षमुपमेयस्य परिवर्त्यवितु सुधीः ।

विशेष्यैः परिष्कारमुपमानस्य वल्पयेत् ॥ १०० ॥

उपमेयस्य सोमातिशयव्यवहारं कथापि युक्त्या विशेष्यैरुद्भूतमुपमानं कुर्वीत ।
यथा—

पानिकरकावयममन्तानौल्लुभिततल्लुग्नाम्योचिरलोलकान्तिः ।

दिमकिमन्तनिष्पूरविभ्राभमगक्षितपतिपूजासाहचोदलकान्तिः ॥

दुदिनमिरितनूमानप्रभृतंयपूजमष्टिभगममहाप्रौढकालेन्दुगौरः ।

गिरिमुकुटकद्वेषोनिरप्येतमानम्यटिक्कशिखरपुहास्पर्धमाकाङ्क्षकान्तिः ॥

इति वनेश्वरगणः ।

मुकुटगणितगङ्गातीतलोत्पलास्त्रपितगिरितन्त्रमण्डपद्वैदपट्टिः ।
 अभिवचनलवाहन्पुष्पाणिमुद्राञ्जनमिश्रितमरीचःशुभ्रचन्द्राङ्गलक्ष्मीः ॥
 दिनसहितपुष्पोद्गमनोत्तारविन्दप्रसृमसमुपगोपीपद्मप्रियङ्गुकान्तिः ।
 जलसयनशरोत्स्फुररोविःप्रपञ्चञ्जुरितसलिलशशिष्याःकमानाहुवष्टिः ॥

इति कुण्डः ।

महामुमुक्षुपुष्पाङ्गुलवज्रजन्तुश्रीकुम्भकलशपिपासोद्गमकौटुम्भाकान्तिः ।
 तरुतरनिभान्तिप्रान्तसर्पशुक्लमलदलकन्दनप्राकाशप्रभोर्भिः ॥
 क्षमिनवकिस्मिणोदितप्रपञ्चमूर्धुच्छित्तलसदशोक्तमेरुपुण्योद्गमः ।
 पल्लिपुपितनृगाक्षीमेघप्रान्तरोचिपुष्टुरितकमलकर्मोत्तसप्तहस्तकान्तिः ॥

इति रक्तः ।

सुररिपुपदनिर्ध्वजान्द्वयोरोरपूज्यपरितमकपप्राप्त्यसंसदयलक्ष्मीः ।
 तस्मिन्किण्वालिस्फूर्जंशुप्ररोहः स्मितकनकसरोजपूदनुस्वाङ्गकान्तिः ॥
 जलधरनिङ्गुनम्बोदामकाराक्षितक्षयितकषहरीकल्पसिरोचिपुष्पाङ्गितः ।
 तस्मत्तरुमाधोगण्डरोचिप्रपञ्चञ्जुरितकनककर्मोत्तसप्तहस्तवर्णः ॥

इति पीतवर्णः ।

सदृशं सदृशेनोपमेयम् । यथा—

जमरुन्मिश्रपात्राविस्तुस्तकामयेतुस्तनवक्षितपयोवद्वस्तो यस्य रेजे ।
 दिग्मक्षिणमधुस्रान्तमिन्नेतुकान्तपसददृक्कुल्या यस्य वाचो विमान्ति ॥
 इतुतुजविषयकुलपदुग्धाग्नियमोद्धतदृक्कुल्या रेजिरे यस्य वाचः ।
 मदतमभनपूडाचन्द्रोचिपुष्पाङ्गुलद्विरिषस्रमावा गोमते यस्य वाचो ॥

एषमन्वदपि ॥

इति धीमिनदृक् । अर्थसिद्धिप्रदाने अतुये अन्वस्तवमे द्वितीयः ॥

अथ आकारोन्मत्तनापि प्रथमं चतुस्त्राकारस्योत्पत्तये चतुस्त्राकारप्रार्थनसङ्ग्रहा

यथा—

चतुरस्त्राणि ऽवज्जनं कुम्भिका च पताकिका ।

चातुरी मञ्जिका सिंहासनं पार्थिवमण्डलम् ॥ १०१ ॥

एतेऽन्तेऽपि चतुरस्त्रप्रार्थनः । परस्परमौक्तिबाहुभजनं क्रियन्ते । उभयानीकृतप्रार्थ-
 नस्य वर्णादयो गुणा उपमेये लोच्यन्ते । यथा—वर्ण्यं पार्थिवमण्डलं तस्योपमानं सिंहा-
 समं चक्रपार्थिवं राज्ञा ततः सर्वकार्यकरणसमस्य मन्त्राधिराजस्य सिंहासनमिव
 पार्थिवमण्डलम् ॥

प्रलम्बचतुरस्त्रप्रार्थनसङ्ग्रहो यथा—

प्रलम्बचतुरस्त्राणि खट्वा स्थण्डिलतूलिका ।

कपाटपट्टिकाकेटपट्टाः मासकपुस्तके ॥ १०२ ॥

इष्टका तिलकं केतुः पट्टः पाणिः प्रसारितः ।

प्रशस्तिपट्टिका शय्या पट्टः शकटमञ्चकौ ॥ १०३ ॥

गवाक्षसारफलकं कटद्वारपट्टादयः ।

एतेऽग्रेऽपि-इत्यादि। वर्यं पुस्तकं तस्योपमानं मन्जूषा साऽपि रत्नस्थानं, ततो
धृतकाव्यरसा मन्जूषेश्च पुस्तिका ।

वर्यं तिलकं तस्योपमानं वृत्तिका, ततो मन्जूष्यतेषांलाभोऽपि सौधोपरि कीर्तये
चतुर्मुखकतिलकच्छडेव विंशदशभाच्छलोत्तरच्छदा वृत्तिकेव प्रगुणोक्ता ।

वर्यां वृत्तिका तस्या उपमानं चतुर्धतिलकं, ततो गृहलक्ष्यामन्वर्धनं तिलक-
निव वृत्तिका ।

वर्यं ललाटकलकं तस्योपमानं प्रशस्तिपट्टिका, ततः कन्दर्पदेवतायतने बाला-
शरीरे कस्तुरिकाश्रयस्त्रीमित्राभारमालिका प्रशस्तिपट्टिकेव ललाटकलकम् ॥

वृत्तपर्यायसङ्ग्रहो यथा—

सम्पूर्णगर्भवृत्तानि मुखपद्मेऽदुर्दर्पणाः ॥ १०४ ॥

कपोलकुण्डले तालसूर्यभाजनगायिकाः ।

मङ्गरी कमण्डं पुण्डं लूतागृहदलस्फुराः ॥ १०५ ॥

लुप्तज्यजनचालिण्या मृदङ्गपुटपूषकाः ।

घट्टमण्डको कन्दुरालयालः सरो मही ॥ १०६ ॥

क्षीपः शरायः कंसालकरिध्रवणकौशिकाः ।

कुलालरथकुशानां चक्राणि शासुयन्त्रकम् ॥ १०७ ॥

मुलाधेलजकेयर्तलालायर्ताच्छट्टकाः ।

एतेऽग्रेऽप्येवमादि । वर्यः सूर्यस्तस्योपमानमादर्शः स क्षीपावर्धे भवति, ततः
पूर्वदिङ्गायो मादर्श इव भ्रामातिको रविः । अथवा स्वेरुपमाने पुनः सोऽपि क्षीमुले
भवति, ततः पूर्वदिगङ्गनामुले पञ्चतन्त्रगुण्डमिव रविः ।

वर्यमन्वर्धस्तस्योपमानं छत्रं तदपि राज्ञो भवति, ततो मन्मथपतेरुल्लसन्निव चन्द्रः ।
अथवा चन्द्रस्योपमानं स्फुरा सापि समस्तत्वं भवति, ततो मन्मथस्य स्फुरामण्डल-
निव चन्द्रः ॥

गम्भीरमध्यवृत्तानि नाभिस्थालोगुहानदाः ॥ १०८ ॥

कुण्डं वापी श्रुतिः कूपो मुखं गर्भकचोलके ।

कमण्डलुधट्टप्रोवाचक्रनामिरुल्लखलः ॥ १०९ ॥

कटाहमणिकौ कुण्डो कम्बुः कुतपपद्मजे ।

स्रपकं कुम्भभृद्धारो श्रीभाजनाप्यमण्डले ॥ ११० ॥

हारका सेनिका पक्षो करण्डो धूपवर्तकः ।

कपालखर्परं तुम्बसमुद्रकरका वृत्तिः ॥ १११ ॥

घण्टाशिरस्कधत्तसुमनोमेरिकाहलाः ।

मालप्रणालवलिकाः शरविधमनी-घटी ॥ ११२ ॥

गर्तापिधानं चङ्गेरीकुम्भिकालोचनालयः ।

तिष्ठेत्पुष्पेयुक्तान्त्रे पालकं द्यूतगर्तिका ॥ ११३ ॥

पतेऽप्येवमिवादि । वण्यो नामिः तस्या उद्यमानं कृतस्ततः स्तनाद्यधोपरि लुलित-
रोमादिमण्डलाद्यवयवलयैः शृङ्गाखण्डेचनाप मन्दारादिकेच नामीरूपः कृप इव
प्रगुणीकृतः ।

वण्योनि वण्यनि तेषामुपमानं वयस्यनि उतो जलदेवतानां मनुष्यैरिति वयसा-
नीव वयसि ॥

विण्डिताहतिवृत्तानि योलस्तवकम्पदुकाः ।

कन्देभुजमधमिह्वनितम्वस्तनमौलयः ॥ ११४ ॥

दूष्यं घण्टिकां मुष्ट्यंसकरोटिककुदलकाः ।

राहुभ्रंशपिण्डोद्यः कपिशोपघटाः फलम् ॥ ११५ ॥

मुग्धं फालं वयःसाररथाङ्गा हंसजाह्वी ।

मोदकः कलशस्तुम्यकमण्डलुसमुद्रकाः ॥ ११६ ॥

मारङ्गचूतकण्ठयित्वजम्बोरदाडिमाः ।

बीजपुरीनारिकेलवापित्यादिद्रुकलावलिः ॥ ११७ ॥

पुतेऽप्येवमिवादि । वण्यो स्तनौ तयोस्त्वामं कुम्भी उतः शृङ्गासख्यौ तस्य-
मिष्यन्तेकाहतिमोचमिष्यो मुचस्मिन्तुङ्गकुलकेभङ्गुलीरिवान्ये नमोः कुम्भा-
विष कुषौ ।

वण्यो वयस्तस्योपमानं कथं तस्माद्यतो बाहुस्ततो वदबाध्वा भक्तोहसित-
वलयमिव वयः । नार्थाः शृङ्गाखण्डेषूपरुन्तलनिलीनवृद्धौ कुम्भस्तवकाविष कुषौ ।
हतिप्रोतिभ्यां कामदेवस्य त्रिभुवनमात्रादिकेचन ध्रुवकुलसुखल्लिप्ताधरमण्डली
कनककुम्भाविष कुषौ ।

वयस्यम्वस्तवोपमानं हंसस्ततो वयःकाशारे ज्योत्स्नाजलसन्धौ काण्डमण्डलेन
कलितशैवलवहरीस्ततो इव इव वयः ॥

गार्गप्रकाशवृत्तानि घटोमुकुटफण्डिकाः ।

ताटगवककटकाह्वीः कङ्कणमूर्मिका ॥ ११८ ॥

हस्तसूत्रं नूपुरे हृद्यतारतार्थकण्डके ।

पुष्पकण्डमेतला हारो कण्डमालाकपर्पकी ॥ ११९ ॥

कट्याः सुवर्णो मीढीजपघर्षमालिके ।

परिवेपः कुण्डलमा प्राकारपरिखावृत्तिः ॥ १२० ॥

कर्णपाशो बाहुपाशो पालिवापलियागुराः ।

घटकण्डो कण्डवापं चपालव्योममण्डले ॥ १२१ ॥

दिन्यार्थमण्डलश्रीकुण्डलमेतमुत्तुङ्गहन्त्री ।

पर्यस्तिक्ता योगघट्टमण्डोपपीतरश्मयः ॥ १२२ ॥

पुतेऽप्येवमिवादि । वयः—वण्यो वयस्तस्योपमानं कथंस्तस्यापारः शिखस्ततो

भुवः शिवमूर्तेः कविर्भावेभ्युदयगालाभिनः कन्द इव ययः ।

दशो वदस्तामोपमानं वचनं तन्वाधारी शकुन्तो बहुपावसा अग्नौपमि-
न्यतोपवाद्मातिनं वचनमिह वचः ।

कर्मो कर्मपातौ तपोदामानं कपाटपुण्यं तमो मद्रमवीर्याभ्यां जननवनममोगुण-
वेधाय सप्रतिष्ठितराक्षकाले कर्मद्रवमिषेण धनुषी ॥ कुशप्रतिष्ठे ॥

मृदमर्शेतानि घृत्तानि मुग्धा मलकृत्तारकाः ।

दाहिमीकलयाजानि दन्तपिन्दुयराटकाः ॥ १२३ ॥

कात्यादिपयोविभुसुदसुवरूपेदुविन्दवः ।

प्रमृणं पिष्टकं पोतुफलं जलपानं कृत्वाः ॥ १२४ ॥

[illegible]

सुदमरक्तानि पृथानि नलारदोमविन्दुषः ।

गुप्तेन्द्रमोपलपोताः सुकुलिद्रमदलोचने ।

पूगशोणाश्मदम्भूकवदटीपटयोः फलो ॥ १२५ ॥

एनेऽभ्येष्टीत्यादि । यथा—वर्षा सगवस्तेषामुत्तमानं तस्यानि तन्नो जन्मपौत्रं कथं ।
पीतलकुलिङ्गा ॥ मनवः ।

अथ वा इन्द्रगोपास्तोऽमुमुक्षुमानं वरुणमिच्छन् अथपरार्जकपेः पीतसंस्तुतैर्जलैः समं कृते वरुणैरिव इन्द्रगोपेभ्यर्घ्यात्मा ।

तथाः लघोहास्तेषामुत्थानं षड्विम्बकुलिङ्गस्तनो यन्मयासङ्गृह्यात्सर्वविमु-
दयेः सङ्ग्रहण इव लघोहाः ।

वर्णानि वस्तुजोशानि तेषामुपमानं दत्तमात्मानि सतो वनदृष्ट्याः शास्त्राद्येन
वस्तुजानि माणिक्यमपमानं वस्तुजोवदुपमानि ॥

सुदमश्यामानि पृष्ठानि जम्बूभृङ्गवलीनिकाः ।

चूचुकाः साजनाश्चेन्द्रनीलौ गुड्ढाऽवसोसुमे ॥ १२६ ॥

इनेऽन्वेषादप्यादि । यथा—कण्ठाणि जम्बूकानि तेषामुपमानं साधनाश्रयिन्द्राः,
ते दुःखात् विधे भवन्ति, ततः परबलीः सृशन्तं आस्तकामुर्द्धं दृष्ट्वा जम्बूकतया ;
साधनाश्रयीव मुक्तानि जम्बूकानि ।

अथैवमस्मिन् काले कनीनिका सा हि मेघे भवति, ततो वसन्तनायकं पश्यन्त्या माधवीलताया विस्मेरकुसुमनेत्रावतर्जनी कनीनिकेव निधना ।

अपौ सचुकौ तयोस्वमानं मृद्वौ सावपि कमलाक्ष्मी भवतः, ततो रतिप्रीतिः
प्रोदाकमलप्रीः कुलप्रीः प्रोदास्वदी मृद्वानिव सचुकौ ॥

त्रिकोणान्यथ दम्भोलिशूलेशानदृशो हलम् ।

सम्पत्तराद्यष्टकादौ कामाक्षीवन्दिमण्डले ॥ १२७ ॥

करपत्रनिरङ्गाद्रितलश्रोणिस्थपाशयः ।

धुरप्रभृद्गोक्षुररोहिणीशकटानि च ॥ १२८ ॥

प्लेऽप्येऽपीरगादि । यथा-वर्णं त्रिकोणतिलकं तत्त्वोपमानं रोहिणी, ततो भाविकामुले त्रिकोणमुक्तातिलकच्छेदेन विनपतिघ्नेन रोहिणीव समागता । अथवा स्म-
भेदेन शिवपराभवादन्यद्वैतपुष्पवाणेन बालाया धुधनुः समीकृत्य त्रिकोणतिलकच्छेदेन
धुरप्रायुधमिव प्रमुनीकृतम् । अथवा निरन्तरं जलमनोवेधकारिशरावाग्पराधेपश्रमातेरप-
मयनायाऽन्तरान्तरा मोरपावमिव कर्तुं भाविकात्रिकोणमुक्तातिलकच्छेदात् मरवेन
कान्तिजलपूर्णं करपत्रमिव सोमन्तक्षणे लम्बितम् ॥

दीर्घाणि घेणीसोमस्तनासिकाबाहवोऽङ्गुलिः ।

रोमाली पृष्ठं शोरुजङ्घाऽन्तबलिकाः शिराः ॥ १२९ ॥

मौर्धौ धनुः शरप्रासकृपाणसकुटार्गलाः ।

आवाहमुशलाऽरिभर्याष्टिमन्थानकध्वजाः ॥ १३० ॥

पंशपुपुलापट्टतालदुस्तम्भमेधयः ।

स्तूपकूपयशस्तम्भेन्द्रध्वजार्हत्युरोध्वजाः ॥ १३१ ॥

स्वर्दण्डच्छत्रदण्डोर्मिनिर्मोकाऽध्वाऽहिनिम्नगाः ।

मृणालं हारजोपस्रग्जटावल्लीट्टमेतयः ॥ १३२ ॥

कुशी प्राजरकं बाहुयुगध्वजया भयः ।

हस्तिहस्तरवौ पुच्छं नाडीभृङ्गलकीलकाः ॥ १३३ ॥

दामशैलुकशूलानि करभो नकुलस्तथा ।

जलकैर्यासकूष्माण्डमृदङ्गा वायुमण्डलम् ॥ १३४ ॥

वर्तनं खेखनी काष्ठकरणं नखभेदनी ।

केतकीदलमञ्जरी नाराजार्केंदुरश्मयः ॥ १३५ ॥

प्लेऽप्येऽपीत्यादि । यस्यां घेणी तस्या उपमानं तर्पः सोऽपि उषाकुण्डे भवति,
ततस्तिनेप्रागलक्ष्यकुण्डमायुर्वर्तनीवनवाक्धयाकुण्डस्य कन्दस्य रक्षाभुजङ्गा इति वेगी-
दण्डः । अथवा चौवनयज्यना पुनरीद्वन्द्वकुण्डे सरा सोपितकव्य मन्दनाजलस्य निर्वृता
धूमोर्मिरिव वेणीवहरी ।

वर्ण्यौ रोमाली तस्या उपमानं मृणालं ततः शिवसमादृग्धनुषः स्मरस्य छत्रे
धैत्यकेन दालातोऽप्यलोलम्पलङ्का मल्लीकृतौ मृणालचन्द्रोदयः ।

वर्ण्यौ कृपाणवेला तस्या उपमानं यमुना ततस्त्वदग्निहोत्रपतंसमुल्लङ्घतिनिकरीनि-
रन्तरं विजयमानो मम पितरं विविचुत्वं गतः, ततः कियन्तमपि कामं विलम्बत्येति
विशपनामेव कृपाणज्जलाद् यमुना मृदहस्तं गता ॥

यक्षत्रायलकमालमूनलाङ्काऽल्लिललाटिकाः ।

कटाक्षेन्द्रघनुर्विन्दुदर्शचन्द्रहलाङ्गुशाः ॥ १३६ ॥

कुडिचमिश्राकुलीतरुपदात्रकन्दुकदराष्ट्र ।

तडागपश्लिकुहलितोरणानि सुरासमम् ॥ ६३७ ॥

गोपानसी रघो धंशाः शाफज्जदकसेटके ।

चन्दनमालावालेन्दुकिङ्कुमाङ्गुलीरदाः ॥ १३८ ॥

२३ पुच्छाऽयं मुखे भृङ्गचञ्चूयक्षिफकशृङ्गाः ।

करिदंष्ट्रा मयुग्रीवा सिंहकुक्षद्वयोर्नखाः ॥ १३९ ॥

केसरधन्द्रको लगनकङ्कणं फणमृत्फणाः ।

पुरोध. करकौपोने केकिकुम्भकुटमखरी? ॥ १४० ॥

१. एकमन्योऽरोत्वादि । यथा-वर्षो बालेन्दुस्तस्योपमानं दात्री दात्रेण लवनक्रिया क्रियते, ततो मानिभोमनोभूमिप्रसृतदृष्टमूलमापकृताबिज्ञानलवनप्रय मनोभुवा प्रगुणोर्ध्वं सविप्रमिव बालवती' ।

अथवाः किंशुकास्तेषामनुपमार्गं कर्तव्यं स्याद हि व्याधस्य भवन्ति, ततो मदन-
व्याधस्य प्रतिक्रमिणीजनमग्रेऽनुगवधादिव रुधिराहांः कर्तव्यं इव किंशुकाः ।

वर्णा मलाह्वास्तेषामुपमान किंशुकानि, ततः कुसुमाह्वस्य कामिनीवल्लः स्पर्धि-
वद्द्रवाणादृत्तिकिंशुककुसुमभेजीव पतितानि नक्षत्राणि ।

वर्ग्यो भूवौ तपोरुत्तमानं मित्राङ्गुल्यौ, सतो बालायाः कामपौदनाभ्यां परस्पर-
 मैत्र्याप्य वक्रोक्तौ मित्राङ्गुल्यविष भूवौ ॥

उच्चमद्रासनं यथासादाहृतकालयाः ।

सतां मनोरथा हस्तिहस्तिशालशिलोच्चयाः ॥ १४१ ॥

एतेभ्योऽपीत्यादि । यथा—एष्यं प्रासादस्तत्त्वोपमानं हिमादिस्ततः प्रासादे हिमादी गङ्गेव पताका ।

वर्षे भद्रासने तस्योपमानमुदयादिस्ततो भद्रासबोदयादौ राजा रक्षितः ॥

इति श्रीशिवः अर्घसिद्धिप्रदाने चतुर्षु अक्षरान्तरवद्वन्तीपः ॥

अथ द्विग्राभ्योऽप्यौत्पत्तिः कथ्यते । यथा—

इष्टमाप्त्यै रिपूच्छित्त्यै स्पर्धया पूर्वञ्जकमात ।

यथैव वस्तुक्रियामावैः कापि श्लेशकृतस्मितैः ॥ १४२ ॥

तावद्रूप्यवस्तुनोऽवश्यमेव क्वचिन्मन्वावस्थानवत्प्रत्यक्षवद्विज्ञाया भवति, तत्-
स्थस्या, क्रियाया इष्टप्राप्तिः, सिद्ध्यति, इत्यर्थः, पूर्वजन्म—भूतानि भवन्ति कारणानि
क्वचिन्मन्वावस्थानवत्प्रत्यक्षवद्विज्ञाया भवति, तत्स्थस्या, क्रियाया इष्टप्राप्तिः, सिद्ध्यति, इत्यर्थः, पूर्वजन्म—भूतानि भवन्ति कारणानि

इष्टप्राप्तिर्यथा—वर्षा वप्रस्तस्योच्चैर्धने क्रिया तस्याः कारणं जन्मोद्गाहना-
नेन सापापनयनमिष्टं तत्प्राप्तिस्ततः परमातुस्त्यर्थात्तुर्व मास्मिन्मप्यनेतुमिव वप्रो नमो-
गद्गाहनानार्थमुद्देशस्तौ वर्षते स्म—

दण्डं कमलं तस्य जलवासादि तप क्रिया सस्याः कारणं क्रमिनीमसौपम्ये.

प्राप्तिस्ततः कमलं कामिनीमुखौपम्यप्राप्त्यै जलान्तराकण्ठमग्नं तपः कुरुते ।

वर्ण्यग्रदन्तस्य शिवशिरःधरसरितीरे निवासः क्रिया तस्याः कारणं कामिनीमुखौ-
पम्येष्टप्राप्तिस्ततः छमुखोमुखौपम्यप्राप्त्यै स्थाणोः शिरसि स्थायो धरसरितीरे तपस्यो
तपःक्षामो निवसति चन्द्रः ।

वर्ण्यं यदन्तस्तस्य स्वर्णमग्नं क्रिया तस्याः कारणं निजमिषैतवतादिमिच्छनेष्टप्राप्ति-
स्ततो निजमिषैरावतोऽन्त्यैः भवोयद्वाहंसशिवशिरोगद्वाविष्णुपाञ्चजन्यादीनां मिलनायेव
नृपयशः स्वर्गं जगाम ।

रिपुच्छित्सिन्धु—वर्ण्योऽग्रदन्तस्य नमोयमनं क्रिया तस्याः कारणं स्वल्पधिमेह-
नगाभितरविरिपुच्छित्सिस्ततः स्वल्पधिमेहोराग्नयमनोऽहं रविमिव भूमौ पातयितुं वप्रो
नमोयमनं करोति ।

वर्ण्यो हंसास्तेषां सरःमयं क्रिया ततो निजगतिस्पर्धिनारीवदनमित्राणि कमलाभीव
छेत्तुं साः भवन्ति हंसाः ।

वर्ण्यो रविस्तस्योदयः क्रिया ततो निजसारधिभ्रातृवत्परिपुष्यसोदराणीव तर्मांसि
छेत्तुं रविददं करोति ।

मय स्पर्धा—वर्ण्यो यदन्तस्तस्य नमोयमनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो
विजयमिषित्स्पर्धा तानिस्तमितोऽहं कर्तुंमत्ता इव वप्रो व्याप्नोति ।

वर्ण्यं यदन्तस्तस्य दिग्भ्रमपनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो निजप्रभावस्पर्धि-
स्रधादीधितिस्पर्धयेव नृपयशो दिक्चक्रमाकामति ।

मय पूर्वजक्रमः—वर्ण्यो यदन्तस्तस्य पूर्वजो गिरिस्ततो निजपूर्वजगिरिक्रमेणैव वप्रो
ऽपि नभो शरोऽ ।

वर्ण्यो नारीमुखपत्रकलीकन्दुरिक्तं तस्याः पूर्वजो द्युस्ततोऽस्मत्पूर्वजसुगन्धर्वं
भित्त इति पूर्वजक्रमान्मृगनामिषि वप्रस्तोदरं छमुखोमुखे भिता ।

एवं वस्तुषु क्रियामातोऽप्येष्टप्राप्त्यादिकारणानि योजनीयानि ॥

क्रियाभ्योऽध्यान्तरोत्पत्तये प्रकारान्तरमाह—

वर्ण्योऽपगुतिवाचकशब्दैरारोपितेषु तुल्येषु ।

रचितोचितक्रियाणामिष्टप्राप्त्यादि कारणं कल्प्यम् ॥ १४३ ॥

वर्ण्यवस्तुव्यवहृतित्वात्कः शब्दैः स्वकोट्येष्टाभ्यां वर्ण्यकारक्रियादिभिः सट्टाणि
वस्तूनि ययौचित्यं क्रियाः कल्पयेत् । ततः प्रकल्पितक्रियायामिष्टप्राप्त्यादीनि कार-
णानि योजयेत् । यथा—वर्ण्यो नारीनखास्तेषु द्युवत्त्वादायेपितास्तास्तासां पाद-
कमनं क्रिया तस्याः कारणं नारीप्रसादनेष्टप्राप्तिः, ततस्तत्र मुखस्पर्धापातकेनाऽस्मत्पतिः
कलङ्कितः क्षयो नाद्यप्रवृत्ति स्पर्धत इति नार्यः प्रसादने कर्तुमिव नखमिषेण चन्द्रदारा-
स्ताराः पादयोर्लम्भाः ।

वर्ण्यग्रदन्तस्तत्तत्पत्वादारोपितं यदन्तस्तस्य त्रिमुक्ते अग्रणं क्रिया तस्याः स्पष्टमान-
निरीक्षणं कारणं ततो मत्समानः कोऽप्यस्ति न वेति नितोक्षितुमिव वीरूपपुतिच्छेदेन
नृपयशो भुवनत्रयं जगति ।

वर्णो येषी तस्यां मुख्यत्वादारोपितः सर्वस्तस्य नार्था अनुमरणं क्रिया तवस्त-
द्वनस्य सुपदा सह मैत्रोमिव कारयितुं सुधाध्यक्षः सर्वो वेणोमिपेण नार्था अनुचरत्वं
करोति । अथवा तस्याः कटाक्षवत्त्वमिव निश्चितुं वेणोमिपेण सर्वो नार्था अनुचर-
त्वं गतः ।

वर्णो दशनपुतिस्तस्यामारोपिता ह्यथा तस्या रामाश्रयणं क्रिया ततो ध्वन-
माधुर्यमिव निश्चितुं दशनपुतिमिपेणाश्रयणं करोति ।

रिपूच्छित्तिर्यथा—वर्णो ऐतवणस्तत्रारोपितं यस्तस्य स्वर्णमङ्गाश्रयणं क्रिया
तस्या रिपूच्छित्तिः कारणं ततः स्वर्णपिर्णो स्वर्णङ्गामिव गार्हितुमैतवणच्छटेन नृपयशः
स्वर्णङ्गं गतम् ।

वर्णो कुर्वी तयोरोपितौ चक्रौ तयोः कान्तश्रयणं क्रिया तस्याः कारणं रिपू-
च्छित्तिः ततो निजवैशिष्ट्यस्य तन्मुखसाधर्मात् पराभवं कारयितुं कुवच्छटेन चक्रौ
नारांमाश्रितौ ।

सध स्पर्धो—वर्णो हारमुक्तास्तास्यारोपितास्तारास्तासां मारीसमाश्रयणं क्रिया
तस्याः कारणं स्पर्धो ततोऽस्मरस्पर्धोदयेन तमसा येषीसिपादियमरश्रितेति स्पर्धयेव
हारमुक्ताच्छलेन ताराभिः स्त्री समाश्रिता ।

वर्णो शिवशिरःमरित् तस्यामारोपिता कीर्तिस्तस्याः शिवाश्रयणं क्रिया तस्याः
स्पर्धो ततः कण्ठविच्छलेनः अवद्रिपुर्वीतिः शिवमाश्रितेति स्पर्धयेव तव कीर्तिरपि
शिरोगङ्गाच्छलेन सिद्धं विज्ञा ।

सध पूर्वजन्मो यथा—वर्णो वैगिहोविरहाजन्तत्रारोपितो मृपप्रतापस्तस्य वैरि-
क्षीदुदयप्रवेसः क्रिया तस्याः कारणं पूर्वजन्मस्ततोऽस्मरपूर्वजः कृपाणो वैरिहृदयेषु प्रविष्ट
इति कृपाणोद्भवो नृपप्रतापोऽपि विरहान्च्छलेन वैगिहोद्दयेषु प्रविष्टः ।

वर्णो वैरिस्त्रीस्तनपाण्डिमा तत्रारोपितं नृपयशस्तस्य क्रिया वैरिस्त्रीकुचाश्रयणं
तस्याः कारणं पूर्वजन्मस्ततो मत्पूर्वजन्मस्ततो मत्पूर्वजः । कृपाणो रिपुकुम्भिकृम्भेषु
विह्वलसेति कृपाणोद्भवं नृपयशोऽपि रिपुकुम्भिकृम्भसोदेषु वैरिस्त्रीकुचेषु पाण्डिम-
च्छलेन विह्वलसः ॥

आरोप्य तस्यैवस्तुनां क्रियासु सदृशीः क्रियाः ।

तासां रोपितक्रियाणां कल्पमुत्पत्तिकारणम् ॥ १९४ ॥

वर्णवस्तुनां क्रियासु कल्पनादिषु कर्तृनादिकाः, अमरकृजनादिषु जपनस्तवना-
क्रन्दाशीर्वचनादिकाः क्रिया आरोप्येव । ततस्तासामारोपितक्रियाणां कर्तृनादीनां
हर्षादीनि, जपनादीनां श्रेयःपाप्त्यादीनि कारणानि कल्पनीयानि च

इति योजिव० कार्यसिद्धिप्रताने चतुर्थे क्रियास्तवकथनार्थः ॥

यं शिरःप्रक्षारादिभिः कष्टमनुभूतं, यत् जनबुभुक्षानृणाद्वाराज्जलाधारतया लोकोपकारः
कृतस्तेः कृतैर्मन्मथवस्तुनो मन्वाधारादिकमाशेष्यम् ।

धातुमये वस्तुन्येते भावा भावनीयाः । यत्पूर्वं वन्दिप्रवेशहस्तपुटपातसन्दंशप्रहण-
मन्त्रान्तराकर्षणताडनच्छेदनघनप्रहास्टङ्गिकाघातादि कष्टमनुभूतं, यत् देवादिमण्डनतया
कान्तानूपगतया लोकाप्यायकभोजनोदकाद्याधारतया देवदेव्यादियन्त्राधारतया लोको-
पकारः कृतस्तेः कृतैर्धातुमयादिवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाष्यम् ।

पाषाणमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं द्यूविदारणघनप्रहारटङ्गिकाघातादि
कष्टमनुभूतं, यद्धर्मस्थाने देवतादिहेतुतया परोपकारः कृतस्तेः कृतैः पाषाणमय-
वस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाष्यम् ।

धर्ममये वस्तुन्येते भावा भारोभ्याः । यत्पूर्वं कर्तिकाच्छेदनक्षारश्लेषविक्रयधर्म-
कारपादपातरम्पिहाच्छेदसूचिकावेपथ्वकचम्बलप्रहारादि कष्टमनुभूतं, यत्पादत्राण-
तया, माक्षणाद्युपयोगिकापत्रिकादिकतया, पुस्तकाधारणतया इत्यादिभिः परोपकारः
कृतस्तेः कृतैर्धर्ममयवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाष्यम् ।

कार्पाससूत्रमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं शीतकाताघातचिताम्बुपान-
कर्मकरणसच्छेदविक्रपापवत्काम्याश्लेषलोहोपलवर्णतुलारोहयान्तःसाराकर्षणपिञ्जघातन-
विदारणपत्राशोहतर्कुम्भकाकर्षणतन्त्रुवापक्राकण्ठकण्ठप्रहारविपलिक्रियादि कष्टमनु-
भूतं एतेन, तूलिकादिकृततया वक्षेन परमुखाच्छादनेवतादिपरिधानादितया लोका-
शांतातयादिधागादितया परोपकारः कृतस्तेः कृतैः कार्पाससूत्रमयवस्तुनो मन्वाधारादि
सम्भाष्यम् ।

एवं सर्ववस्तुनो पूर्वकृतं कष्टं कृतं वाऽऽशेष्य मन्वाधारादिभिरर्थैः समर्थनीयाः ॥

जितस्य सेवा स्वगता क्षुद्रया प्रतिविम्बया ॥ १४७ ॥

जितस्य द्वौ प्रकारौ भवतः—विदेशगमनं, जेतुः सेवाकारणं च । विदेशगमनं
यानिषु प्रसिद्धम् । सेवा तु त्रिविधा । स्वगता यथा—भारतया गतिजितो ईसः
पदसेवां चकार । वार्यतीमन्पजितः सिंहः सेव्यं कुरुते ।

उग्रया यथा—कामिण्या वक्रजितः सरो जेनोमिषादनुवरीभूतः । मुक्तजितभद्र-
भद्रनृपतिष्ठकच्छुद्रया सेवते ।

प्रतिविम्बयता यथा—मुक्तजितभद्रः कपोलप्रतिविम्बतयाऽनुपदेसो वद्धे । जल-
मापुर्देजितभद्रः प्रतिविम्बतया सः सेवते स्म । इत्याद्युक्तम् ।

सेवासुहृत्ततः धेयोन्तराप्रार्तिर्द्वयज्वरः ।

यथा—गतिजितो ईसो यद्भारतोऽपदेसो वद्धे तेन कृतं तेन उग्रयातिरपि मन्त्र-
क्षणाऽऽसीत् । मन्त्रजितः सिंहो वत्पावनेनोपदेसो वद्धे तेन कृतं तेन स्वयातिराग्य-
मन्त्रेणाग्रमनोमर्त्यं च जेपे । जितया कमलजित्या कामितोमुक्ताग्रपणेन निररिषुभ्रग्नो-
ऽग्निं जीवते स्म । मुक्तजितकण्ठेन कण्ठिकादुर्गच्छुद्रया कामिकोमाभित्य स्वोद्देशेपि
सरा विद्यामि मन्त्रां काञ्चनकम्पमयाः जिह्वे, मुक्तजितियते च ।

उपदेसं जेतुनः पञ्चमीतानेन मर्त्या वस्तु मर्त्यं कृत्यम् । यथा—मुक्तपवि

कमलं स्पर्धोद्भवपापैः राजासादृशिकलं सकण्ठकं च जातम् । यतःस्पर्धो बन्धः सकण्ठः
- क्षयो च जातः ।

उद्भूतेऽपि सदोक्ता । कर्णवस्तुनः स्पर्धापातकेन सदृशं वस्तु उद्भूतं कुर्वाणमपि
सदूपणं स्यात् । यथा—मुखस्पर्धां कुर्वन् चन्द्रो महेवरं सेवमानोऽपि सकण्ठोऽभूत् ।
मुखस्पर्धोद्भवैः पापैः कमलं ईशद्विषान् भारीरक्षणैरपि प्रीतान् कुर्वाणं सकण्ठकं भवति ॥

अथ तपसाऽर्थोत्पत्तिभेदाः—

स्यात्तपः स्वगतं क्षुद्रगतं च प्रतिविम्बनम् ॥ १४८ ॥

तपोविधिनिष्ठा वा तत्समैव स्वयं कृतं, सदृशवस्तुक्षुद्रगतं वा कृतं, जलादिषु
प्रतिविम्बतया वा कृतम् । त्रिविधमप्यत्र ब्रह्महत्यादि ।

वर्ण्यदिमिस्तपो वर्ण्यमितस्यैतदकलाप्तये ।

वर्ण्यमितस्य वस्तुनो वर्ण्यशोभाप्राप्तये वर्ण्यशयाय वा कलादिमिस्तपः कल्पनी-
यम् । स्वगतं यथा—मुखजितं कमलं तच्छोभाप्राप्तये जलवासादि तपः कुरुते ।

क्षुद्रगतं यथा—मुखशोभाप्राप्तये चन्द्रो वने कलावासायकल्प्यो कृष्णमस्तवकण्ठकेन
तपस्तपुते ।

प्रतिविम्बगतं यथा—मुखकदलीलम्बये चन्द्रो रश्मिप्रतिविम्बतया शीतशिरसि
तपस्तपुते ।

एवं सर्वभेदेषु त्रिविधत्वं बोध्यम् ॥

तपसा सारपादाभिः

मितस्य सदृशस्य तपसा वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—यत्कमलेनाकण्ठजले जला-
हारेण तपस्तप्तं तेन भारीमुखसमाकृता लम्बा । यच्छन्द्रेण वने कृष्णमस्तवकण्ठकेन तप-
स्तप्तं तेन क्षीमुखकदलीलम्बया । यद् भृङ्गश्लेभिर्विष्णुपदाश्रुने । काशितपोरगोमिषेण
सेवा कृता तेन भारीकण्ठकण्ठोपमा प्राप्ता ॥

दुस्सादिस्त्वह्नासिक्तः ॥ १४९ ॥

तपसाऽपि वर्ण्यकल्पया जगत्सौ जितं वस्तु दुःखपेक्षितानि कुरुते । यथा—मुख-
जितं कमलं जलदासप्रदिमिरपि मुखकर्मो न प्राप ततो जगत्सर्वैराकन्दं कुरुते ।
वेणीजिता भृङ्गश्लेणी वने मकरन्दास्वादमात्राशनाऽपि वेणीसाध्यं न प्राप ततः साक्रन्दा
जगति ॥

तेनापि न हि तत्प्राप्तिः

तपसाऽपि वर्ण्यशोभां जितं वस्तु न लभ्यते । यथा—कमलं जले आकण्ठमग्नं
तपस्तेने परं भारीवक्त्रोपमा न प्राप । ईशक, तत्स्वकीपहृतेषां चक्रे परं भारीगस्तु-
रमा न प्राप ॥

महत्प्राप्तिर्न तस्य तु ।

तपसा महतोऽप्यल्पं श्रेयसः प्राप्तिर्भवति न पुनर्वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—कमलं
जलवासादिभिः श्रीपदं राजहंससेव्यं जातं, न पुनः क्षीमुखोपमं लेभे । चन्द्रेण
ज्योत्स्नादानैश्चकोरपाणनाद्यकृतैः शिवशिरसि पदं लब्धं न पुनः क्षीमुखोपमानम् ॥

तदासौ दुष्कृतं विप्रः

तपसा वर्षेष्टमाप्राप्तौ जितवस्तुनः किञ्चिदुष्कृतं विप्रः कल्पनीयम् । यथा—
कमलं शम्भोरम्भोमूर्तेः सेवया मुखोष्णामयास्यज्वेन्नित्याश्रितभृङ्गवन्धनं नाकरिष्यत् ।
विष्णुपदसेवाघृतेन विष्णुपदे तत्कोर्तितुलनां प्राप्नुयाद्यदि भोचममनं न कुर्यात् ॥

तदाप्तावपरं शुभम् ॥ १५० ॥

तपसा वर्षेष्टमाप्राप्तौ सदृशवस्तुनोऽन्यदपि श्रेयः सम्मान्यम् । यथा—कमलं
जलवासादिभिर्मुखोष्णोष्णं प्राप्य लक्ष्मीस्थानं राजहंससेव्यं च बभूव । जलवासादिभिः
पाञ्चजन्यो नारीकण्ठोपमानं प्राप्य लक्ष्मीपतेरपि करारविन्दानुपाङ्गो बभूव ॥

श्रेयस्तदासौ दोषेऽपि

तपसा वर्षेष्टमाप्राप्तौ सदृशवस्तुनः सदोषस्यापि श्रेयः कल्पनीयम् । यथा—
जलवासादिभिर्मुखोष्णोष्णं प्राप्य कमलं सकण्ठकमपि देवशिरांस्पर्शरोहति । विष्णुपद-
सेवया गङ्गा यत्कोर्तिसमतां प्राप्य भोचमामिन्वपि शिवशिरःसंश्रयाऽऽसीत् ॥

तदासौ नर्चनादिकम् ।

तपसा वर्षेष्टमाप्राप्तौ ह्येव सदृशवस्तुनो नर्तनादीनि कल्पनीयानि । अमुनि
यथा—

नृत्योत्कन्धकरता स्मेरगौरवापीडपुष्टता ॥ १५१ ॥

आश्रितातिथिविप्रादिरानं देवादिपूजनम् ।

यथा—जलवासादिना स्नामुसोभमां प्राप्य कमलं वावधलितरत्नैर्नृत्यं रचयति ।
राज्ञः स्पर्धोष्णमां प्राप्य मेदस्तकन्धरोऽभूत् । गम्भोष्णोष्णमां प्राप्य जलधिः सर्वदिव्यापी
बभूव । मत्तिसमतां प्राप्य वृद्धस्पर्धिरिवगुदतां यतः । लक्ष्मिकेशोष्णमां प्राप्य कलापी
शिलाचक्रहाशपोडं धत्ते । स्पर्धोष्णमां प्राप्य विटिः शिरस्थमेवाधलिष्यामान्मुकुटं
धत्ते । राज्ञः स्पर्धोष्णमां प्राप्य मेदः स्थूषोऽभूत् । मुखसोमां प्राप्य चन्द्रः स्वाश्रित-
चक्रोरान् स्पर्धोष्णमां प्राप्य ज्योत्स्नापानं कारयति । मुखलक्ष्मीं लब्ध्वा कमलं हंसद्विजान-
तिर्धान् भुङ्क्तानाहारदानं प्रीयते । मुखावमां प्राप्य चन्द्रेण स्वकलया शिवपूजा कृता ।
एव च ते नृत्यम्, उषे गवोत्कन्धकरता, विस्तारं स्मेरता, पूरये गौरवं, शिरास्थवस्तु-
न्यापीडः, स्थूले पुष्टता कल्पनीया । इत्याधनेकोल्लेखैरर्थः कल्पनीयः ॥

अर्पोत्पत्तये प्रकारान्तरमाह—

द्वेषस्याङ्गसुहृद्भैः

वर्षवस्तुता जितो यः पदार्थस्तस्य वर्षं तावद् द्वेष्यम् । ततो द्वेष्यस्य वर्षस्य
षान्यङ्गानि तेषां साम्येन उद्भूतानि यानि यस्तुनि तेषां जितपदार्थान्त्रष्टः कल्पनीयः ।
यथा—नार्यो कुशम्भो जितः कुम्भी नारोमुखमिवाणि कमजान्युन्मूत्रयति । नार्यो
मध्यजितः सिधो नारोनेत्रमित्राणि मृगकुन्दानि भिनत्ति ॥

अङ्गविद्वेनिषोषणैः ॥ १५२ ॥

द्वेषस्याङ्गानां समवयव द्वेषिकृष्याणि यानि यस्तुनि तेषां जितपदार्थप्राप्तौत्पादनं
कार्यम् । यथा—राज्ञः प्रतापजितो रविः शत्रवस्तोमित्रकन्द्रेषितः कमलाणि सखाकानि-

कृते । राशौ योजितवन्द्यो राजप्रतापमिश्रविद्वेषिणः कैश्चापि विकासयति ॥

अद्भुतेपिसुहृन्पौः

द्वेष्याद्भुतेपिणां ये लङ्घ्यस्तेषां जितपदार्थपराणां पौपो विधेयः । यथा—नावां मुखजितवन्द्यः स्नेहदायकद्वेषिपदधेविरोतिद्वेषीनि कैश्चापि विकासयति । नावां गतिजितो हस्ते मुखद्वेषिकमलोपासकान् मृद्मान् दायेन पुन्ययति ॥

अद्भुतेपिद्विषद्वेषैः ।

द्वेष्याद्भुतेपिणां यानि द्विषद्वेषाणि वस्तुनि तेषां जितपदार्थपराणां द्वेषो विधातव्यः । यथा—नावां एम्मिल्लजिते राहुः स्त्रीमुखद्वेषिकमलद्वेषिणं, मारीकुचपुगमद्वेषिणं वा यन्त्रं पीडयति । नावां येनीजिता मृद्भेणे स्त्रीमुखद्वेषिवन्द्यद्वेषिकमलानि पदाभारैः परामयति ॥

समानवस्तुनः शोभाचौर्यांशोऽप्य निग्रहः ॥ १५३ ॥

वर्णाङ्गमहतो गद्गद्गु तस्य वक्ष्याङ्गमोभाचौर्यं परिकल्प्य वनादिषु नावो निग्रहो वा कल्पनीयः । यथा—सुगम मारीनवन्धोभां हृत्वा वने गच्छतः । स्त्रीमुखद्वेषिणं हृत्वा मिहो तिरिहो गच्छतः । नावोमुखलक्ष्मीदर् कर्मलमार्गं राजहंसैः स्नयन् क्रियते । राशौ स्त्रीमुखलक्ष्मीं हन्ति यन्त्रं इति प्रातःकालेन लिख्यः क्रियते ॥

निपातः यतमद्ध्यमङ्गाकारमङ्गलैः ।

राजपेयासनस्थानघिरुष्टानि निपेयलैः ॥ १५४ ॥

आराध्यगमनापेयपानकामदयभक्षणैः ।

अपहृषाङ्गयेदित्यं प्रायश्चित्ततदन्यतः ॥ १५५ ॥

दिश्यं यथा—

हरवाग्निं कान्तिरममस्वयं कृत्वा कीर्तिर्दिश्यं सुत्रज्ञिष जगत्परादर्मातः ।

इन्दुः स्यादपुष्पि प्रभुतोषणीतामध्वेन लक्ष्मिपतपेन्दुवौ न शुद्धः ॥

प्रायश्चित्तकालं यथा—

समरे वरकदासः पीत्वा घातदुष्टमस्त्रीलाभम् ।

समुवासीव प्रतपति गिरुपतीर्षां यतःसीताम् ॥

अथ भस्मप्रकारैर्योत्पत्तिर्वया—

स्वस्यादिभिर्भ्रमात् कार्यप्रवृत्तिः परिकल्प्यते ।

स्वस्याद्यद्वन्द्वप्रतिविम्बभूता पूर्ववत् । अमासया—

महिनानि पानकपुष्पाज्जनानि न विद्याति यः स विपुलेषु योगैः

इति रोपलैव सपुष्पैर्धृतं तदतोमुखं धारिमाणमारतम् ॥

सायद्रासुखमुखातिष्ठल्लक्ष्मणकानतिः ।

निजमार्गमप्रेषेयं मेमे चन्द्रमुखीमुखम् ॥

॥ वीर्यवर्धनं कुट्टिमेव लम्बोदराय ॥

प्रतिबिम्बेन तद्विधौ पतिराकलति स्विपाय ॥

अमहारिणोऽपि प्रतिबिम्बता यथा—

मणिमन्त्रेषु यत्सौषाण्डेषु प्रतिविम्बितम् ।

शमार्तुं कैवल्यान्तवा मज्जन्ते मृगशाखयः ॥

कार्यप्रवृत्तिरन्यत्र कारणप्रत्यये भ्रमात् ॥ १५६ ॥

अथा—

पञ्चन हविदेव देवसदमे सम्प्रेक्ष्य साक्षात्कृत—

प्रचोतं तपोपकुम्भमुदकमाभुजुषार्कभ्रमात् ।

आहितप्यन्त्यनिशं निगात्वपि विवद्वन्नाश्याहृत्यो मिठ-

ज्ञार्भान्तिमृतः पयोमतमित्रज्जायानिमृगशाखाः ॥

कार्यप्रवृत्तौ भ्रमतः साफल्यं जायते क्वचित् ।

अथा—

विशुभमिदमसौषणाङ्गणे यत्र चन्द्रप्रतिमितिमतिक्रुतस्त्वैवभ्रान्तिभाजः ।

असहृदमृतविन्दुस्यन्दपानेन भृङ्गाः प्रस्रमरमकरगदास्वादसौख्यं कथन्ते ॥

यत्रोम्बुत्तं शतकृन्दमभ्रभ्रमेण कैर्योत्पिठपुपुषुमे ।

वेष्टत्पदाकाधपृष्टोत्सुकमभ्रभ्रमेणोदविन्दुमिरेवि वृत्तिम् ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये भ्रमः सत्येऽपि यस्तुनि ॥ १५७ ॥

अथा—

आलिङ्ग्योच्चैः क्षरगृह्णिरःशातकौर्मोपकुम्भाम्

मर्त्यभ्रान्त्या निशि विक्रिस्ताः स्वर्गगङ्गाश्याहृत्य ।

अर्कोत्थोकादुपगतमपि प्रीतिभाजं रथाहू-

मिष्या बुद्धा सपदि न परीतपुमास्तत् स्वरन्ते ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये सत्यप्यकरणं तथा ।

यस्मिन्निप्रपतत्यतन्निप्रपतत्येत्येव वेदमान्तो

मार्जितः परिजर्जितेज्जनि जवादाहरण सत्यभ्रमात् ।

तान् विन्दन्मिमीवतोऽपि स पुनः प्राग्भ्रमत्वावर्ति—

भ्रमं मुक्तविशेषोपविश्यो लोचैः समालोच्यते ॥

भ्रान्तस्य यस्तुतोऽन्यत्वं जायते भ्रमतोऽन्यतः ॥ १५८ ॥

यथा—

यत्र स्फुरत्स्फटिकमदृशुदासुषोऽर्कसंक्रान्तविभ्रमवलम्ब्य नितम्बिनीभिः ।

व्यर्थप्रवासकृष्णोच्चरणाग्रसङ्क्रान्तिश्चित्य सत्यकलयोऽपि किल प्रवृत्तम् ॥

आन्तस्यापि भ्रमो य स्वाद्विधेयोऽसौ प्रतिभ्रमः ।

निद्रान्तेषु वने द्विप सख्यतीवहोरहौ वीक्ष्य य

शुभ्येभोऽतस्तुम्भविभ्रममयादातं रव तेनिरे ।

तासु प्रासनिमत्तभित्तिवलितप्रीवाह वेगोलम्-

द्वेणीदण्डविलोकनेन वर्धसि न्याशय्य मूर्च्छामपु ॥

प-यो हस्तो स्फटिकघटिते मित्तिभागे स्वर्चिम्भ

हृद्ग दुरात् प्रतिगज इति त्वद्विपा मन्दिरेषु ।

हस्ता कोराकुचितदृक्स्तत्पुनर्बोद्धमावो

मन्दं समं स्पृशति कनिषीकद्वया तावताहू ॥

अ-यो-यज्ञान्तिको भेदो यथाऽऽयोग्य ज्योतिर्मम ॥ १६० ॥

यथा—

जम्बूनां कुक्षमोद्रे भवमपुन्यावहपानोत्तरा

कीरा पक्ष्मलायावा मपुकोशिविम्बित मुञ्चति य ।

पतेषामपि आतर्किकुददलभ्योसमाकृतिर्वा

पुष्पमान्तिभृत पतति सहस्र चक्षुः भुङ्गाजना ॥

आरुह्य सक्रमेवेदिपुण्ड्रशिक्षातन्मृच्छमालोक्य भित्ति

न्याशताद् ध्यर्षकता दिवि जलदमभासैव हिसन्ति सिद्धा ।

अध्रान्त सोऽपि तत्र प्रतिवृत्तकमुगारातिक्रियावलोकात्

जीर्णातृको यज्ञेन्द्र सविधमपि भवमेव तेभ्यो विधेति ॥

इत्याद्यनेकोल्लेखैर्मादयोत्पत्तिः कार्या ॥

धस्तय-तद्विक्रियालोपैः

वस्तुनि तद्विद्वत्तुक्रिया चित्त्वार्थमासेष्यते । यथा—

इन्दुमाली कुमुदाश्री इम्भोरु कमलवाककशया ।

भसृतद्रवलावण्याद् दृश्यमता रेवि । किं ददसि ॥

यनातिनारीनयनासुनोरैर्बभ्रोकता यस्य विधाति युक्तम् ।

प्रतापत्रन्दिज्ज्वलितो यदेतैर्जगत्समत्कारकं तदत्तम् ॥

शशिगुलाऽपि फलकीर्तिज्ज्वलितविरजमतिमात् ।

पुनःसमपि यन्मित्रैर्ज्वलत्तं यदेतिदुर्वशा ॥

कार्यारम्भनिवृत्तिभिः ।

कार्यारम्भात्पदार्थस्य केनापि कारणेन निवृत्तिः कल्पनीया । यथा—

भुव भुगे योऽधित व्यापकभ्यो दिक्पुत्रस्तन् दातुमना मनभ्यो ।

तद्वस्तुस्य मज्जतां प्रभुत्व न दिक्पतीनां हृत्तवाऽहरतान् ॥

उपाध्यायात् प्रमोमिमात् सेवकाज्जातिभावतः ॥ १६१ ॥

सङ्गात्तद्वृषसंक्रान्तिः

यथा-

राजन् ! दागमितेव सेवनविधिं निश्चिंशयेषामिषा-

देया कल्पलता प्रकल्प्य निवृतं त्वत्पाणिपङ्केजान् ।

सहस्रपाधिकदानकल्पनकलां वेत्ति स्म तस्माद्दृष्टिं

क्षोणीमोषधत्वारिणां वितरति स्वर्मीगसौख्यान्यपि ॥

किं त्वया भिक्षितं छद्मि ! पितुः कञ्चोडवापकम् ।

यत् ॥ मैत्र्य कुत्रासि स्थित्वं प्रतिपत्से ॥

पतेभ्योऽपि न सा कञ्चित् ।

उपाध्यायादिभ्योऽपि सा सहस्रसंक्रान्तिर्न स्वात् । यथा-

द्विजधनवर्जितमेतज्जन्तवे यशसि किं न संक्रान्तम् ।

सङ्कलैकवेद्यं यस्माद् द्विजराजश्रीर्हताग्नेन ॥

आहारसदृशोद्गारद्युग्धवचिपर्ययैः ॥ १६२ ॥

वस्तुनि औचित्यादाहारसदृशयोऽहारेहवर्णयोरुदावः कल्पनीयः । आन्धाहारा-

देतयोर्विपर्ययः कार्यः । क्रमाद्यथा-

अतिलौक्यतः कवलयन् मष्टिनवृत्तिं कथनं किमपि दावसिली ।

बहुमज्ञमेव शिथिधूममिषाचक्रुते स्म भोजनवदुद्गिरणम् ॥

द्विषन्मुगाक्षीनयनाच्छ्रानि यदेष मित्यं कवलीकरोति ।

क्षितीश ! तेनाऽऽनिसक्तिमैव विद्या विभाति स्म मवदृष्टाणे ॥

विपर्ययो यथा-

यद्दृश्यमानसद्विषममेवोद्गारमित्यनृतमत्र बभासे ।

गीतर्षं यदुद्गारि सवाक्यपीतसीधुमिरपि प्रमदासिः ॥

सिध्यमानमपि वायुकाभिनीकज्जलाविल्विलोचनाधूमिः ।

आहताऽसितमनोऽपि भास्ते वेतमानुपममेव यत्नतः ॥

पदार्थानां मिथः साम्यं स्यादर्थोत्पत्तिकारणम् ।

अतः सदृशस्तुनि संगृह्यन्ते कियन्त्यपि ॥ १६३ ॥

वर्णाकारयोः सदृशपदार्थं वक्षः । अपरः प्रकीर्णकः सदृशवस्तुसंग्रहः कियते ।

यथा-

सीष्णानि प्रतिमाद्याणि कटाक्षाः सूचिका नखाः ।

दात्रशङ्खज्ज्वलानि कुटारः क्रकचस्तथा ॥ १६४ ॥

असिपत्रतुपत्राणि शूलपाञ्चनेप्रयः ।

किटिर्दंष्ट्रा हलं सिंहवजरा मर्मसिद्धयः ॥ १६५ ॥

कुरङ्गकृशकृशाग्रानि खड्गधारा च होरकः ।

कर्तरी कर्तिकाटङ्गाणिन्धनं नक्षमेदिनी ॥ १६६ ॥

महत्मानि दिक्कालव्योमज्ञानेशकेशवाः ।
 आरामः सन्मनोबुद्धिसमुद्रारण्यभूमयः ॥ १६७ ॥
 शय्याऽरः पुलिनं श्रोणी कपाटः क्षेत्रवेश्मनी ।
 सूत्राणि केशसूत्र्यप्रसरेणुरजःकणाः ॥ १६८ ॥
 मनः सन्मतिसंसारस्वरूपपरमाणुवः ।
 महत्मानि दग्धिदूर्वाचिन्दमाक्षतदीपिकाः ॥ १६९ ॥
 रसालपिण्डलाशोकपत्राण्यञ्जसुमं फलम् ।
 शङ्खसिद्धार्थकौ सिद्धमन्नं मध्वान्यमामिषम् ॥ १७० ॥
 कप्यं तात्रं मणिः स्वर्णभूषणान्यंशुकानि च ।
 व्यञ्जनं चामराश्लेषं ध्वजां यानेमवाञ्जिनः ॥ १७१ ॥
 ताम्बूलं गीतवादित्रगुरुवन्दिद्विज्ञाशिषः ।
 सुस्वप्नशकुने हंसचापसज्जनवहिणः ।
 अङ्गनास्कारभट्टहाररूपा प्रेमयती प्रिया ॥ १७२ ॥
 श्रीवत्समस्य र्पणमद्रासनवर्धमानवरकलशः ।
 स्वस्तिकनन्दापत्तावष्ट महामङ्गलान्याहुः ॥ १७३ ॥
 भमङ्गलानि घृक्षाहिकपोतशराक्षीतयः ।
 कृकलासो दुःशकुनं दुःस्वप्नं दुःवभ्रुविः ॥ १७४ ॥
 कृतप्रःसन्नजपापण्डपतितारिविलापिनः ।
 नम्रच्छिद्राङ्गुतोर्गातर्दोमप्रज्ञादिघातिनः ॥ १७५ ॥
 सम्मार्जनी खराऽज्ञाहृदिरजो धूमधितोन्नयः ।
 क्षाया शालोटकयिभोतकयोर्मञ्जरीपयोः ॥ १७६ ॥
 पवित्राणांशुबुद्धार्हद्विष्णुप्रज्ञाकतकराः ।
 पायकाऽमोमरुद्रमूढमिषेद्याणीयतिद्विज्ञाः ॥ १७७ ॥
 पुरोधा धेनुरतिथिः सुयणं दर्भमोमये ।
 सत्यं सतां चरित्राणि पूज्यपादरजःकणाः ॥ १७८ ॥
 गङ्गा गोदावरी रेवा यमुना च सरस्वती ।
 कामरूपः कुरुक्षेत्रान्तर्वेद्यौ कशिपूस्तथा ।
 सत्याः सीता दमयन्ती द्रौपद्यन्यती तथाः ॥ १७९ ॥
 प्रह्लादयं हरिश्चन्द्रनलराममुपिष्ठिताः ।
 मन्दवित्राणि रत्नारविशरुद्धदुःखारितान्धजाः ॥ १८० ॥
 रजस्वला श्मशानोर्धोमस्माह्वाराः शयानि च ।
 कृतप्रस्यामिषिन्वासश्रोदिप्रज्ञादिघातिनः ॥ १८१ ॥
 शरीरव्युत्पत्तेर्यायुष्युष्टावद्विकुण्डुराः ।
 धनानि प्रियाणीकनूयपाधादि नाटकम् ॥ १८२ ॥
 भारामः सुमनोपामातामाविप्रमकेलवः ।

सुखशय्या शशी दोला स्वातन्त्र्य श्रोः सुतोन्नवः ॥ १८३ ॥

नष्टातिः स्वस्पृहालब्धिर्वियुक्तप्रियसङ्गमः ॥ १८४ ॥

दाता विद्वान् सुद्विद्या स्वर्गः पीयूषमस्तयाः ॥ १८५ ॥

धर्मः सद्यचनं सन्तः सन्तोषज्ञानमुक्तयः ॥ १८६ ॥

दुःखान्याधिनरको काराव्याधिविरोधिनः ॥ १८७ ॥

कुमार्या नैःस्म्यकुग्रामवासाः कुस्वामिसेवनम् ॥ १८८ ॥

कन्यायहुरवं वृद्धत्वे पत्न्याः पुत्रस्य वा मृतिः ॥ १८९ ॥

वाल्मेव मातृमरणं निघासः परवेशमनि ॥ १९० ॥

दुर्लभे नीरसे स्नेहहीने पररते रतिः ॥ १९१ ॥

पर्याप्रवाप्तौ मे पत्न्यौ कुभृत्योऽर्धहलः रुषिः ॥ १९२ ॥

कलङ्को निष्कलङ्कस्य मानिनीमानखण्डना ॥ १९३ ॥

स्थिराणि पृथिवी शैलो धर्माधर्मौ सतां मनः ॥ १९४ ॥

सती शैलं रणे धीरः प्रतिपन्नं महात्मनाम् ॥ १९५ ॥

मत्प्राणि नदीपूरलहरीविन्दुवुद्वुदाः ॥ १९६ ॥

विद्युद्बभूवस्कुलिकोदकानला दीपोऽनिलाहतः ॥ १९७ ॥

मत्स्यः कपिध्वजौ सन्ध्या हस्तिपुच्छकरधृतिः ॥ १९८ ॥

कन्दुकध्वामराक्षकं दोलास्त्रीविप्रमश्रियः ॥ १९९ ॥

निमेषोन्मेषरसनानेत्राङ्गोऽपि यौवनम् ॥ २०० ॥

स्नेहशकधनुःस्वामिप्रसादस्वप्रदुर्जनाः ॥ २०१ ॥

स्नेहाभ्यनिसेन्द्राश्वमनस्तादर्याऽश्वद्वयशराः ॥ २०२ ॥

नदी विमानहनुमन्तौ मीमोषेणपक्षिणः ॥ २०३ ॥

मन्दानि शनिः पशुर्मुनिर्वालो नितम्यनी ॥ २०४ ॥

एज्जनः पुरपुरुषो हंसो वृषमहस्तिनी ॥ २०५ ॥

बलिष्ठानि शिवो विष्णुः स्कन्देन्द्रमरुहानिलाः ॥ २०६ ॥

धीरामहनुमन्नीमा बलदेशो बलिः पविः ॥ २०७ ॥

सुदर्शनं सुरा दैत्याः पञ्चास्यशरमौ गजः ॥ २०८ ॥

महापराहदिगन्तिशेषकूर्मकुलाचलाः ॥ २०९ ॥

पृथुरायतशक्ती सतीस्वान्तं पुररुतम् ॥ २१० ॥

प्रतिपन्नं प्रतिज्ञा च महतां स्त्री जडा ग्रहाः ॥ २११ ॥

भबलिष्ठानि रोमातवालभुधितकातराः ॥ २१२ ॥

बलात्कृतानि कार्याणि नारी पापधनो नृपः ॥ २१३ ॥

मूराणि सर्पमार्जारमकरव्याघपोत्रिणः ॥ २१४ ॥

हर्षश्चदुर्जनदयेनस्तेनप्रत्यन्तवासिनः ॥ २१५ ॥

भभूरानि शिष्टः साधुधर्मिको धर्मनन्दनः ॥ २१६ ॥

सुस्वामिभृत्यमित्राणि तत्त्वहा गौः सुगेहिनी ॥ २१७ ॥

मधुध्वनयो हंसमयूरपिकसारसाः ।
 कामिनी-कुरङ्ग-कङ्करीरपारावतालिनः ॥ २०१ ॥
 चातकः ककुद्दः केतुकिङ्किणी घर्घरावली ।
 वेदना हतनादश्च बालादिपद्मघराः ॥ २०२ ॥
 पेंपुपीणाद्रिमञ्जीरमेखलाकङ्कणकणाः ।
 गन्धर्वाक्षरसौ ह्यहहहृतुमुखकिञ्चराः ॥ २०३ ॥
 गान्धारगायिनो हंसाः केकिनः पङ्कजकेकिनः ।
 कोकिलाः पञ्चमोह्लापाः कौञ्चा मध्यमराविणः ॥ २०४ ॥
 कलभाः निपादरावा धैवतध्वनयो हयाः ॥ २०५ ॥
 वृषभा मृगभारावा विह्वेवाः स्वरपेदिभिः ॥ २०६ ॥
 कठोरकिता-चूकध्वरट्टकरमाः खराः ।
 मण्डककोलकाकोलकपोताः कुकुद्दः शिवा ।
 कपाटानां खट्वाकाराः शृङ्खलानिमडावरा ॥ २०७ ॥
 पट्टपदी ।
 महाशङ्ख घनेन्द्रेभतास्यंपन्नाग्निवीचयः ।
 श्रग्धिमन्थः शिवस्याट्टहासस्तु डमरध्वनिः ॥ २०८ ॥
 सिंहोष्टहनुमद्वक्त्राद्वेडांसांराविणो रयतः ।
 नान्यग्निध्वङ्गशङ्खौघमल्लशोःस्फालनध्वनिः ॥ २०९ ॥
 निर्घातद्वघोपज्याट्टद्वारो गजयाजिनः ।
 भट्टदक्काः शिखोऽन्तरस्फारनिर्भरघर्घराः ॥ २१० ॥
 घण्टाश्चैत्यगजादीनां कन्दरादिप्रतिप्यनिः ।
 धीराणां निनयो दूरांकरुणं कदिताव्यः ॥ २११ ॥
 ततं धीराप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम् ।
 यंशादिकं तु सुषिरं चित्तं मुरजादिकम् ॥ २१२ ॥
 एतद्वचतुर्विधं धार्थं धन्वी पञ्चारणो मतः ।
 नादो द्वादशानुर्याणां निर्घोषो नाटकारिणु ॥ २१३ ॥
 भग्मा मज्जन् महलं करदा मञ्जर इडुक्क कसाला ।
 भेरी तिलिमा घंसो सप्तो पणघोष माडये नन्दो ॥ २१४ ॥
 दुवका दक्का डमरु जकाहल मुक्क भेदि लाण्यं पयुदो ।
 लुग सङ्ग अरड घोषा यमदल कसाल एणो मन्दी ॥ २१५ ॥
 धमध्वानि तु कपूटकस्तूलीयलक्ष्मणाः ।
 पासो मलयजं धूपोऽगुरुमौनमन्त्रो यराः ॥ २१६ ॥
 सुगन्धितैलं ह्यगंद्रुपुष्पाणि कुसुमद्रुतिः ।
 पद्मिनीस्रीमुखं मेघसिक्तोर्ध्वप्रधिपराङ्कः ॥ २१७ ॥
 जातीपञ्चोलवह्नेलाक्ककोसौ जातिकाफलम् ।

तज्जा तमालपत्राणि मद्यससञ्जुदौ मदः ॥ २१८ ॥
 शालयः कुसुमं ज्ञातो केतकी वकुलोऽम्बुजम् ।
 पाटलाचम्पकौ मल्ली करुणी शनपत्रिका ॥ २१९ ॥
 दुर्गन्धानि घणुःस्वेदकुपिताद्यादिपूतयः ।
 मृतस्नानादिदेहानि पुरीषापानमाहृतौ ॥ २२० ॥
 शिशिराणि सज्जनवचः प्रभुः प्रसादेष्टसङ्गसत्सङ्गाः ।
 काव्ययशःसन्तोषाः सुधाम्बुहेमन्तहिमकराः करकाः ॥ २२१ ॥
 हृणानि तरुणिर्धन्दिर्वाडकः शिवभालट्टकः ।
 कालाग्निरुद्रगोविन्दचक्रब्रह्मानलाह्वयाः ॥ २२२ ॥
 यक्षं विद्युद्घो मीषाः कारापाग्निरुहं सन्तिका ।
 आधिष्ठाद्गो ज्वरो घर्मः प्रनापो दुर्वचस्तपः ॥ २२३ ॥
 क्षुद्रांपशापदुर्वासःक्रोधवैरिपरामथाः ।
 सपत्नीपृथिव्योगेष्टकृताघहास्मरज्वराः ॥ २२४ ॥
 कोमलाम्बुजमाङ्गानि शिरोपं नवपल्लवाः ।
 हंसरोमाणि कदलीस्तम्भाः षट्शुक्राम्यपि ॥ २२५ ॥
 क्वेराणि शिला शैलो यज्ञ दुर्जनमानसम् ।
 कुस्वामिभृत्यमित्राणि कुपनी शाकिनीमनः ॥ २२६ ॥
 लोहं वैरिमनो हस्ती नृहस्ततदणोस्तनौ ।
 कृतप्रो मालिकेरीकुशीकपित्थफलानि च ॥ २२७ ॥
 मधुराणि विद्ध्योक्तिकाव्यगीतप्रियाधराः ।
 सुधामधुपयोमालिकेरीरसशणित्विवः ॥ २२८ ॥
 द्राक्षाभ्रदाडिमिरम्भाराज्यदनफलादिजाः ।
 रसाः पुष्परसाः कीर्त्तिगुणलक्षणहेतुशर्कराः ।
 सुरा शिखरिणी मस्तु पायसं पानकानि च ॥ २२९ ॥
 कद्वि राजिका द्विद्रु तैलं धुतूरकस्तुहिः ।
 विषं तुम्बोफलं निम्बेन्द्राद्यलण्डगुहचिकाः ॥ २३० ॥
 क्षाराणि लघणं सौवर्चलं सैन्धवटङ्गणे ।
 अचक्षारः स्वर्गिकाजमुत्रं लघणवारिधिः ॥ २३१ ॥
 तिक्तानि मरिचं शुण्ठी सरणं शृङ्गवेरकम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदादयस्तथा ॥ २३२ ॥
 भम्भानि वोजपूराणि जम्बारकराम्लिकाः ।
 भारतालकपिशानि निम्बुकान्यम्लवेतसम् ॥ २३३ ॥
 प्रणयमृतपानीयघृततकपयःसुराः ।
 तैलाभ्रमकरन्देशुरसः शिखरिणो मधः ॥ २३४ ॥
 मयीमदाधुनधिरसुत्रप्रस्येदपारदाः ।

अथश्यायाम्बुकपूरजलचन्द्रोपलद्वाः ॥ २३५ ॥
 तेजस्विनी रविश्चन्द्रतारानिस्पर्शापारदाः ।
 नेत्रदन्तनखादृशां रूप्यं कांस्यमङ्गके मणिः ॥ २३६ ॥
 सूर्येन्दुकान्तस्योत्तमुक्ताविद्रुमहोरकाः ।
 पद्मरागो मरकतं वैद्युर्यं राजपट्टकः ॥ २३७ ॥
 सुरूपामदनस्कन्दानिरुद्धनलकूबराः ।
 अग्निनीपुत्रनकुलनलदेवाः पुरुरवाः ॥ २३८ ॥
 शक्तिः कामधुक्चिन्तामणिकल्पद्रुमावलिः ।
 जीमूतवाहनः कर्णादधीचिशिविविक्त्रमाः ॥ २३९ ॥
 धन्विनः शिवरूप्येन्द्रा भागवो रामलक्ष्मणौ ।
 पार्यभीष्मकपद्मेन्द्रौणिकाण्यभिमन्थवः ॥ २४० ॥
 माधवाः स्वर्णमोभूदिकपातालाद्रिवटद्रुमाः ।
 तीक्ष्णामपुरागारग्रासादाः शयनासने ॥ २४१ ॥
 ज्योत्स्नरावती भोगावती लङ्काऽनका तथा ।
 विदुर्भा मिथिलाऽयोध्या कान्यकुब्जं कुशस्थलम् ॥ २४२ ॥
 कौशाम्बी त्रिपुरी काशी मथुरा हस्तिनापुरम् ।
 अथमती पाटलिपुत्रं अम्बुपारावती गङ्गा ॥ २४३ ॥
 विदिशा निषधा कोटीवर्षं काञ्ची तमालिनी ।
 माहिष्मती भृगुकच्छः काम्पिल्यं धारवातम् ॥ २४४ ॥
 राजानः पृथुमान्धातुधुधुमाराः पुरुरवाः ।
 हरिश्चन्द्रो भरतश्च कर्णवीर्ययुधिष्ठिरौ ॥ २४५ ॥
 मनुः काकुत्स्थसगरौ भगीरथबलौ रघुः ।
 अजो दशरथो रामकुशौ श्रेणिकसम्प्रती ॥ २४६ ॥
 विश्वरूपाः प्रतिष्ठाने शालिवाहनभूपतिः ।
 उल्लापिन्यां विक्रमार्कमुल्लमोजनरेवराः ॥ २४७ ॥
 मन्त्रिणी वाक्पतिः शुक्रो जाम्बवान् मात्यवानपि ।
 सालद्वयनकूपमारुहश्रुतशिलास्तयोदवः ।
 यौगन्धरायणो मुद्राराक्षसश्चणकात्मजः ॥ २४८ ॥

इति श्रीजिनदेवो अर्थसिद्धिप्रदाने चतुर्थे प्रकीर्णकः पञ्चमः स्तवकः ।

अथ सङ्ख्यातोऽर्थोत्पत्तिः कथ्यते—

श्रीचिन्त्यरचितैः संख्याबन्धधनुर्निर्मलैः ।

अपमादीरलङ्कारैः सुधीरघं समर्पयेत् ॥ २४९ ॥

अदेकसंख्यः पदार्थो विवक्षितः स्याद्वैकर्म्यवशा अन्वयेऽपि पदार्थाः । यदा हि-

संरयस्तदाऽन्येऽपि द्विसंख्या । यदा त्रिसंख्यस्तदाऽन्येऽपि त्रिसंख्या । पञ्चमन्येऽपि
तत्संख्या शतश्रेण केनापि संकलिता काव्ये सगृह्यन्ते । यदाहरणानि स्वस्वसंख्यया
दर्शयिष्यन्ते । एकादिसंख्याप्रशङ्को यथा—

आदित्यमेकचन्द्रप्रासादा दीपदण्डकलशाश्च ।

खड्गहरनेत्रशपस्वदंष्ट्राकुमुदहस्तिकरा ॥ २५० ॥

नासाधंशविनायकदन्तपताकामनासि शक्राश्वः ।

अद्वैतयाद एकैकं पशामी सुकविमिर्वर्णया ॥ २५१ ॥

यथा—

एकदन्तो नवत्येकदन्तस्तन्मम दधरपुत्र ।

यो वत्सीव जगद्विप्रविधाताद्वैतमार्तमन ॥

भुजदृष्टिर्षणेषादस्तनसन्धारामलक्ष्मणा शृङ्गे ।

गजदन्तौ प्रोत्तिरतौ गङ्गागौरौ विनायकस्कन्दौ ॥ २५२ ॥

पत्तनदीतटस्थधुर्यस्रद्धधाराश्च भरतशत्रुघ्नौ ।

रामसुतौ रघुचन्द्रावित्येते द्वन्द्वगा वाच्या ॥ २५३ ॥

यदाहरणानि—

किं मूषसौ ताम्रिनीवस्त्री किमन्यौ रामा-पुतौ किमु गणेशगुहाविहृतौ ।

एतौ पुनः किमुदितौ रघुशत्रुशत्रावित्पाकुलैर्नृपकुले सहसैव दृष्टौ ॥

कार्त्तिक्यसामथ्र्भुजाविव विक्रमस्य मूर्ध्नि सभाप्रभुवमेकवधुर्धुवन्तौ ।

नरवा दृते धनुषि सज्जगुणेऽर्जुनेन भीमो मददिरमुवाच भुवाम् शीशान् ॥

प्रविष्टौ करसैन्येषु द्रुत भीमघटोरकौ ।

मन्येषु सममेव द्वौ शालकस्य कराविव ॥

पीड्यमाणा दृष्टं तान्त्रां प्रिवदोभ्यामिष प्रिया ।

सिंहवेदं च चक्रमेव च समुमोहं च सा वनू ॥

भुवमवलियद्विधियासन्ध्यागजजतिशमुनेत्रार्णि ।

त्रिशिरोमौलिदशाक्षेनपालफणकालमुनिदण्डा ॥ २५४ ॥

त्रिकलाग्रिश्लषुरुपा पलाशदलकालिदासकाव्यानि ।

वेदान्तस्था चन्द्रग्रीवारेखा त्रिकूलकृतानि ॥ २५५ ॥

हरहतपुरत्रियामायामा यज्ञोपवीतसूत्राणि ।

जैनैरवच्छिद्य(?)प्रदक्षिणागुप्तिश्रयानि ॥ २५६ ॥

मुद्राप्रणामगौरवशिरभयमाणा शुभतरा लेख्या ।

सर्वेऽप्यमी त्रिसंख्योपेता काव्ये नियदध्या ॥ २५७ ॥

शल्लेन धास्तिस्वातेषां द्वितीयविम्बतः ।

त्रिमूर्तिरिव रेजेऽसौ त्रिवेदीवेदिजोर्जजुम् ॥

ग्रहमुखवेदवर्णा हरिभुजसुरगजरदचतुरिकास्तम्भाः ।

सहस्रमुद्राध्रमघातगोस्तनाध्रमकपायदिशः ॥ २५८ ॥

गजजातियामसेनाङ्गदण्डहस्ता महाजने वणिजः ।

दशरथपुत्रोपाध्यायध्यानकथामिनयरीतिगोचरणाः ॥ २५९ ॥

मास्यस्तवककराङ्गुलिसंज्ञासुरभेदयोजनक्रोशाः ।

एते सप्तोक्तपालाः काव्ये योन्याश्चतुःसंस्थाः ॥ २६० ॥

पद्या—

संसारिस्तुष्टोऽदोपपत्तिलेखाय संश्लेषिणो

मार्गानुप्रतमप्रसादरजभोचामात् निष्कमाक्षपान् ।

संसारोऽपुत्रप्रधानपुरुषान् व्यामोहकाराण्ड-

द्वारप्राहरिणान् क्षिपन्ति चतुरः केचित् कपायस्थिपः ॥

वृकोदराधाः खड्गसा मनस्विनः सहोदृतस्तं परिवमिरे नृपम् ।

गुह्यस्तिनो हस्तमिवाङ्गद्वरणच्छिदानिदानं स्थापयन् वदाः ॥

स्मरबाणपाण्डवेन्द्रियकराङ्गुलीशम्भुमुखमहायज्ञाः ।

विषयध्याकरणाङ्गप्रतवन्दिमुपार्थकणिकणार्चवै ॥ २६१ ॥

परमेष्ठिमहाकाव्यस्थानकतनुयातमृगशिरस्ताराः ।

पञ्चकुलमहाभूताः प्रणामपञ्चोत्तरयिमानाः ॥ २६२ ॥

महाव्रतमरुद्वक्षसमिनिस्थानकानि च ।

शस्त्रभ्रमस्य त्वेतानि वप्नीयात् पञ्चसंख्यया ॥ २६३ ॥

पद्या—

पञ्चपुष्टिपनेदपञ्चवदनः पञ्चवस्तस्त्वदः

स्वर्णाग्निः समुद्राग्निपञ्चविषयध्यापास्यदुर्गुमान् ।

पञ्चाङ्गुलिपतिमुत्पञ्चमगतिः प्रस्थानपञ्चास्वः

सैवः पञ्चसमिपदादिमिलयः पञ्चेन्द्रियाणां त्रयः ॥

कर्णस्य सुतुर्बुधसेनवीरः सप्तप्रपातैः पत्तिपटितायाः ।

पञ्चेन्द्रिबाभीव पञ्चनिन्या द्वाग् दौषदेयम् विजुरीकधार ॥

रसरामग्रजकोणास्त्रिशिरोनेत्रान्तरपरिमुखतर्काः ।

दर्शनगुहमुखभूषणदण्डवकिणः स्युरिह पट्संस्थाः ॥ २६४ ॥

पद्या—

यस्योऽग्रमूर्धेः सप्तमूर्धमार पदमिर्मुखैः पञ्चमुत्तरां प्रतापः ।

यत्कुण्डलानीव विरेजुर्लज्जैर्ग्रहपुतिद्वन्द्वमण्डलानि ॥

विद्याहपातालशृङ्गवाहमुखदुर्गतिसमुद्राः ।

भयसप्तपर्णपर्णयोदाचर्यस्थमी सप्त ॥ २६५ ॥

यथा—

प्रेष्टोदयाद्यसहनिर्गमप्रचर्जसर्जसाञ्च-

स्त्वम्माद् दुस्तरस्तदुर्गतिपुद्गागयोधार्मकाः ।

प्रीतिप्रोक्षितसप्तध्वनिदिप्रोदुत्तनूराङ्कुराः

शीर्षे सप्तभुजपुङ्खकणाः पार्श्वप्रभोः पान्तु यः ॥

दिग्देशकुम्भिपालाः कुलपर्वतशम्भुमूर्तिवसपथा ।

योगाद्भ्याकरणप्रहृष्टधुन्यहिकुलान्यष्टौ ॥ २६६ ॥

यथा—

अथाऽपनीमात्मुचकार जपातिरेकप्रवरो यपातिः ।

गीतं दिगन्तेषु यमो यदीयं योतुं द्योऽष्टपुत्रिकां विधाता ॥

भूखण्डहृत्तरावणमुण्डसुधाकुण्डजैनपदानि ।

प्रीयेयरसायाप्रोस्तनगुप्तिनिधिप्रहास्तु मयसंख्याः ॥ २६७ ॥

यथा—

अथास्ते यत्र नववह्निर्दिव्यं पापति कृतानि यो

अथावचयौ न स यस्य वा नववह्निर्द्विषाकारिणी ।

नित्यं यत्पदपद्ममुष्मपुताः यथानि देवा नव

अथास्तेनुर्नयमो मित्रः स यवति धोपुष्पदन्तप्रभुः ॥

रायणमुखाकुलीचन्द्रवाहयतिधर्मशम्भुकर्णदिशः ।

अह्वारावयव्यादयाः पुनः संख्यया दशैव स्युः ॥ २६८ ॥

यथा—

मिताधुनीरेः स्नापिता द्विपत्रिः प्रदीपिता भौलिमयीश्रुतिभिः ।

दशापि यत्पादवक्त्राः समीपुर्दितां दशानामपि द्यवर्गवद् ॥

दद्रास्त्रनेत्रायमप्यङ्गोपाङ्गकानि जिनमतोक्तानि ।

एकादश ध्रुवाः स्युस्तथा जिनोपासकप्रतिमाः ॥ २६९ ॥

यथा—

पादवैः सौम्यं मुने न सस्य कनिनः सप्तात्यवृष्टाम्भी-

संक्रान्तः क्रिष्ण योऽष्टमूर्तिरग्नि स्फटाष्टकर्मच्छिदे ।

यद्वर्कं दद्यद्विजयजममित्राहुं तथा सेवितुं

यं यत्पादनस्यविशतनुभूदेकादशाङ्गोऽपि सः ॥

गुहनेत्रराशिमासाः संक्रान्त्यादित्यचक्रराजानः ।

चक्रियहृत्पतिहस्ताः समासदो द्वादश भवन्ति ॥ २७० ॥

यथा—

येन द्वादश सद्गतानि घनिनो ता द्वादशानुक्रमं

मिसृणां प्रतिमास्तथा निदधिरे सद्भावतो द्वादश ।

यत्र द्वादशकल्पवासवनिपेष्वाङ्घ्रिर्ध्वे द्वादशो-

ऽङ्गानि द्वादश संजयौ जिनपतिः गान्तिः स योऽस्तु भवे ॥

प्रथमजिनभयाद्योपा विश्वेदेवास्त्रयोदश भवेयुः ।

यथा—

आद्यो जिनः पातु जगन्ति यस्त्रयोदशक्रियास्थानविमुक् प्रयोदशे ।

जातो भवेत्तीर्थंकरः परं गुणस्थितदुग्धस्थानमभात् त्रयोदशात् ॥

विद्यास्थानस्वरमुचनरत्नुरुयान्धयास्वप्नाः ॥ २७१ ॥

जीवाजीवोपकरणगुणमार्गणरज्जुसूत्रपूर्वभिदाः ।

कुलकरपिण्डप्रकृतिस्रोतस्विन्यश्चतुर्दश ॥ २७२ ॥

यथा—

यो यमोऽयमे चतुर्दशमुपस्थापितसूचितो

यो जन्माधिममाचतुर्दशमहापूर्वाग्निशारङ्गमः ।

यज्ञार्थैकतरे चतुर्दश सप्तदशप्रमाणोपमा

लोकाः किं तु चतुर्दशो जिनपतिः सोऽनन्तसित् पातु यः ॥

परमधार्मिकतिथयश्चन्द्रकलाः पञ्चदश भवन्तीह ।

यथा—

तिथिं तिथिं प्रतिस्पर्तिभोर्गवैकैककाविका ।

कलां दत्तेशपूजाऽऽर्चयेकः कलाप्यः स पञ्चमाः ॥

शुक्रार्चिषः शशिकला विद्यादेभ्यश्च षोडश भवन्ति ॥ २७३ ॥

यथा—

विधोः कलैका हरमूर्ध्नि भालमस्या वित्तेने विधिरैकवा य ।

इति द्वितीयादिनिशास इत्या वृद्धौ कलास्तस्य चतुर्दशैव ॥

सप्तदश संयमाश्चाऽष्टादश विद्याः पुराणानि ।

द्वौषाः स्मृतयो क्षाताभ्ययनान्येकोनविंशतिमितानि ॥ २७४ ॥

यथा—

अष्टादशाऽऽनैह क्षधीः स विद्यास्त्वष्टादशहीनूयान् विनिये ।

द्वौ स धर्मं स्मृतिभिः पुराणैर्विस्मयश्चादशभिः प्रणोतम् ॥

करशाखाः श्रीमर्तुर्विंशोपकाः सकलजननलाहुत्यः ।

दशकन्धरनेत्रमुजास्तु संख्यया विंशतिर्वाच्याः ॥ २७५ ॥

यथा—

विंशत्या नयनैर्दोर्निर्विकल्पा दशकन्धरः ।

पञ्चन् शिष्यन् व्यधादध्याः स त्रिंशतिगुणं वसम् ॥

कमलदलरावणकुलिशतमलजलधियोजनानि स्युः ।

शतपत्रपत्रादिमजिनसुनधृतराष्ट्रनृपनिसुताः ॥ २७६ ॥

अपमालामणिहारखजोऽस्त्ररुक्कोचकाः शतप्रमिताः ।

यथा—

हस्तेन चेदिधितिवः क्षतभोमुद्रस घात्याः शतमित्यमर्षात् ।

स्थाप्याश्च पञ्चेति महीं महाहृदिघातेन चक्रेऽहुटिघातचिह्नान् ॥

पादाङ्गुलीमिषुषि केऽपि केऽपि कटाङ्गुलीभिः परिपूर्णनोषाः ।

वाक्सा द्विपोऽपि ज्ञातमित्यमर्थेत् कृष्णास्तैः पञ्चधिरप्यमाषि ॥

अद्विपतिमुसलमङ्गामुखपङ्कजदलरविकरेन्द्रेणैवाणि ॥ २७७ ॥

विध्यामिश्राभ्रमवर्षाज्जुनमुजसामवेदशाखाश्च ।

पुण्यनरदृष्टचन्द्राः सहस्रसंख्या अमी श्रेयाः ॥ २७८ ॥

यथा—

सहस्रप्रशङ्गां प्रत्येकं स्मैस्ताङ्गैः ।

सहस्रकविम्बार्हं किं सहस्रकोऽष्टोत् ॥

पुनश्च प्रपणोरवमपादसङ्कलिता अपि संख्याः काव्योपयोगाय प्रेश्यन्तिः प्रेक्ष्याः ॥

इति श्रीजिनदत्तः अर्धसिद्धिप्रदाने ऋषये संख्यास्वरङ्गः पद्यः ॥

अथ सामस्याक्रमः—

कल्पादिसिन्धुलघुभिर्गुणैः

लघोः पदार्थस्य कल्पादिकालेन सिन्धुना लघुभिश्च गुणैः विषेया ।

कल्पादिकल्पना यथा—

कल्पादिकाले गुणैर्हृदेना 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।

तस्मिन् सत्यं परणीषोऽपि विनाहते इवमिदं नृशोभात् ॥

यतः कल्पादौ सर्वोऽपि पदार्थो गुणो भवति ततः सर्वत्रापि लघुपदार्थस्यै-
विरयेन कल्पादौ गुणत्वमारोप्यम् ।

सिन्धुना यथा—

अहो पयोराशिबिलासिपादः 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।

सदा जनानां महतां निबद्धो दत्ते लघूनामपि गौरवाणि ॥

पावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवता ।

तावन्तः सलिलेऽपि जलपूर्वास्तेऽपि निर्दिष्टाः ॥ २७९ ॥

ततः समुद्रस्थितानां लघूनामपि जीवतां गुणत्वमस्तेव । लघुनिर्घणा—

कुन्धुग्रमाभेन भृक्षमाङ्गु 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।

पश्मादपोषः पविदसमेन सदा लघूनामपि गौरवाणि ॥

इत्यादि । एवं रीतिप्रथमस्यात् यत्र या वा रीतिरौचित्येन धटते तत्र तत्र
रीत्या सर्वत्रापि लघुपदार्थस्य गुणताऽऽरोप्या ॥

युगान्तदूरावलोके गुरुभिर्लघुता विधेया ।

गुरुपदार्थस्य युगान्तेन दूरावलोकेन गुरुभिश्च लघुता विधेया । युगान्तेन यथा—

कल्पान्तकाकभल्लिबोहृदेहदेहः 'तैल्ले विमर्षि पामाणुसमत्वमेवः' ।

पूर्वं युगादिसमये विमराम्बमूत यो ज्ञातकृष्णानीधससमिन्त्वम् ॥

यतः कल्पान्ते सर्वे पदार्था लघवः सम्भवन्ति, ततः कल्पान्तेन गुरुपदार्थस्य
लघुत्वमारोप्यम् । दूरावलोकेन यथा—

स्थूलोन्नतोऽपि परमाप्स्यवर्तमानकथावद्विमानचात्तेचक्राग्निनीनाम् ।

अध्यागतो नयनवर्त्मनि सत्यमेव 'शैलो विवर्ति परमाणुसमत्वमेव' ॥

यतो दूरस्थितः पदार्थो गुह्यपि सुहृत् ॥ मासते । गुरुविर्यथा—

कल्पान्तकालधराबीधराप्रदुर्दकोलाघिमाजतनुमानविलोकनेन ।

'शैलो विवर्ति परमाणुसमत्वमेव' नो कल्प लाघवमहो गुरुसन्निधाने ॥

इत्यादिगुरुतत्पदार्थगुरुतत्पदार्थस्य छद्मता विवेका । एवं रीतिव्यवस्थायाश्च या रीति-

रीतिरप्याह घटते तत्र तथा रीत्या छद्मता विवेका ॥

नीरादिषु प्रतिशरीरवशेन युग्मम्

भीक्ष्वर्णमणिभूमिप्रभृतिषु प्रतिकिम्बदशेन एकमपि वस्तु युग्मकम् भवति । यथा—

पश्चिमाद्रेर्मणिविरःक्रान्ते पूर्वाद्रिमे स्वौ ।

कोकैर्विशङ्खुपते किं भोः 'समुदेति रविद्वयम्' ॥

कृत्स्नेन विम्बितवशेन च वैपरीत्यम् ॥ २८० ॥

अपोमुकीकृतकृष्णेन प्रतिविम्बितेन च वैपरीत्यं कार्यम् । यथा—

कालियाहिप्रहृष्यते यमुनायां जगन्निधौ ।

सम्पपाऽधोमुखे जाते विपरीतं जातस्त्रयम् ॥

तन्नामो वर्पणप्राक्कलसंक्रान्तितोऽभवत् ।

जलशायीकृतः कृष्णप्रासादः कलसोपरि ॥

अस्ताद्रिसस्तकमणिप्रगुणक्षमायामादर्शसन्निभकौ प्रतिविम्बितौ ॥

माहाकृते दिनमुखे वरुणेन सोऽयमभ्युपगतो दिवकरः कलु पश्चिमायाम् ॥

भूचालः । तत्र यक्षस्य भूमवर्तिरधोमुखौ ।

पयोधिप्रतिमा भाति शम्भवाविश्वदेव्ये ॥

एवं रीतिद्वयमध्यात् यत्र या रीतिरीतिरप्याह घटते तत्र तथा रीत्या निर्वाहणीयम् ।

केवापि प्रपञ्चेन विपरीतोक्तैव वस्तुचरजगत्तुल्यमध्यस्थितः सर्वोऽपि पदार्थो विपरीतो

भयनीयः । अस्वैव सूत्रकाव्यस्य प्रतिबद्धा समस्या यथा—

'कल्पादिसमये यस्मिन् कीटिका कुम्भिसन्निभा ।

कुम्भो पुनर्महाशैलस्पर्शिदेहाकृतिस्तदा ॥ २८१ ॥

माहात्म्यं तस्य पायोधेर्व्याख्यातुं कुत्र शक्यते ।

सापि यत्र बभौ तोयकीटिका कुम्भिसन्निभा ।

परमाणुतनोरग्रे कीटिका कुम्भिसन्निभा ॥ २८२ ॥

कुम्भोन्न्द्रेऽपि सुवर्णादिमानतः कीटिकायते ।

युमान्तसमये यस्मिन् धारणः कीटिकासमः ॥ २८३ ॥

तस्मिन् पिपोलिकामानं लक्ष्यतामिति न क्वचित् ।

महागिरिशिरःस्यान् धारणः कीटिकायते ॥ २८४ ॥

महापर्वतमानेन धारणः कीटिकायते ।

साधुचित्तानुमानेन पर्वतः कीटिकायते ॥ २८५ ॥

पूषाद्रौ रत्नमित्यन्तर्जाताद्रिप्रतिविम्बतः ।
 शङ्कपते शङ्ककान्ताभिः किमुदेति रविद्वयम् ॥ २८६ ॥
 यमुनाहरश्म्यायामधोवक्त्रे जगन्निधौ ।
 तदा सम्भाव्यते नूनं स्वर्गोपरि मही चमौ ॥ २८७ ॥
 चन्द्रान्धकाररविर्जीतिकुकीर्तिसन्ध्या-

रागादिसङ्कलितवर्णविपर्ययेषु ।

कृष्णरक्तपीतनीलादयो वर्णाश्चन्द्रेण श्वेताः क्रियन्ते । यथा—

पणौद्रमहिमघोषघोतिविघोसितोऽभितः ।

कैलासगिरिकुङ्कुमः 'काशते विन्ध्यवसूधरः' ॥

जपापुष्पं जातिघमं सुवर्णं रजतप्रभम् ।

सुधाकरकरस्पर्शा'मपी चन्दनवद्भूमौ ॥

रक्तपीतश्वेतादयो वर्णा अन्धकारेण कृष्णाः क्रियन्ते । यथा—

कैलासो विन्ध्यवसूधराः कर्पूरः कजजप्रभः ।

जपा तापिष्ठगुण्ठधोरन्धकारैर्विनिर्ममे ॥

कृष्णश्वेतादयो वर्णा बालाकैश्च सन्ध्याकैश्च रविषा वा रक्ताः क्रियन्ते । यथा—

कजलं कुसुमच्छादयं जातोपुष्पं जपासमम् ।

सुवर्णं पद्मशामधि प्रभासाकं प्रभासुतम् ॥

अनया रीत्या सर्वत्राञ्जनीकियेन वर्णविपर्ययः क्रियते । यदि पुनश्चन्द्रान्धकार-
 रवीणामेव वर्णविपर्ययः क्रियते तदा कीर्तिकुकीर्तिसन्ध्यादिभिरेतेषामेव वर्णविपर्ययः
 क्रियते । यदाश्नयवस्तुनामपि चन्द्रादिभिरेव तैर्वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

स्वर्णुनोसलिलसन्निभस्तुरतावकीनवक्कीर्तिमण्डलैः ।

विस्तृष्टैस्त्रिजगति क्षमापते । 'शीतारश्मिरिव योदधते रविः' ॥

अन्यवस्तुनां यथा—

मेदिनीदण्डित ! तावकैर्दृष्टं सङ्कशः समुद्रयैः समुच्छिन्नैः ।

क्षीरक्षीरनिपिलोमकोमलैः 'कजलं स्वतप्तसिद्धं चमौ' ॥

हिमाद्रिसदृशो मेरुः कुङ्कुमं शशिसन्निभम् ।

भूमौधव ! अस्तकीर्त्या शोभिते भुवनत्रये ॥

कुकीर्त्यो यथा—

भूमिपाल ! मवदीयविद्विपन्मेदिनीपतिकुकीर्तिपङ्क्तिभिः ।

प्राकृष्यजलवाहकान्तिभिः 'दयामलो जयति मामिषोपतिः' ॥

अन्यवस्तुनामपि यथा—

मेदिनीदण्डित ! तावकद्विपत्सर्विसारिकुङ्कुमः कङ्ककैः ।

अन्यकारनिकरैरिवोदितैः 'कुङ्कुमं जयति कजजलोपमम्' ॥

हिमाद्रिविन्ध्यवन्दुध्रीः स्वर्णं मरकतप्रभम् ।

महीधव ! तव द्वेपिकुकीर्तिप्रसरैर्वभौ ॥

सन्ध्या वर्णविपर्ययो यथा—

पूर्वभूपरिसस्तटीप्रतः सान्ध्यागण्डलैः परावृतः ।

प्रेक्ष्यतेऽत्र रजनीमुखेऽपुनः 'विद्रुमप्रतिमदीधितिर्विधुः' ॥

अन्यवस्तुनां यथा—

कान्तकोपमपामलोचनालोचनान्तवितलाप्ययुतो ।

साग्वरागण्डले सति क्षणं 'कञ्जलं भवति कुङ्कुमोपमम्' ॥

त्वणं' सिन्दूरप्रसि कर्पूरं पद्मरागम् ।

जराकुलमसुप्तैः सन्ध्यायामभरैश्च ॥

अथ वर्णान्तरसङ्गाहस्तुनां वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

शशिमुकुलकारे बौलजागण्डपाकोविमलितसुगन्धामिन्धकवर्माभुसिक्तः ।

समजनि नरकान्दियामलो घामिनीशः 'धवति मलिनसङ्गात्कञ्जमलत्वं न को वा' ॥

मद्युग्धुपपङ्कप्रक्रियाप्राप्तज्ञाप्रकुचकलशक्तिसैः कम्बुकुवोरङ्गवलोऽपि ।

समजलदृश्यस्य कामिनीकण्डहारो 'जगति भवति शयो रसिसङ्गान्न कस्य' ॥

भित्तिधरपतिपुत्रीमौक्तिकव्याचभङ्गोक्तिकवलयमाकाङ्क्षितशालवलोदः ।

हिमदधिदधिरासोलीकण्डहारो 'भवति विमलयोगान्निर्दलत्वं न कस्य' ॥

एवमनया रीत्या सर्वज्ञान्युद्धम् ।

धर्मज्ञानन्यसम्पत्तिरूपप्रमदादयोमाय

केयं वाच्य पतितदशना पाण्डुरीमृतनेत्रा ।

भक्तिव्यक्तप्रणतशशभ्रुवदशायप्रसाये

ज्योतिर्गलैर्छिदशशशिनीनोरपिक्वर्धनीः ॥

रङ्गेऽस्मिन् रङ्गदर्शकहृदयललीकर्ववेर्द्वयविव—

उपशोतिर्गतप्रपाता सुत्तिरविधुसीमृतशोभा विभूतिः ।

कालिन्दीकाञ्चलान्तिः समजनि रजनीजीवितव्याधिकाधो

'धत्ते को वा कलनामपि न हि मलिनसङ्गतः कञ्जमलवम्' ॥

अहो शङ्खप्रस्तसमस्तोऽञ्जलमण्डलः ।

हृदुः कञ्जलविन्दुघोहाणि कस्य न विच्छेदे ॥

एवं सर्वत्रापि सङ्गवशाद्दर्शनव्यतिक्रमो विवेचः ॥

दृष्टान्तवद्वयदिशन्दतया

द्वितीयवस्तुनिर्देशेन दृष्टान्तः, तद्वस्तुत्वसावादम्पस्मिन्नर्थे यद्विशदे यद्विशदेन

संयुज्यते समस्या पूर्वेते ।

यथा—

प्रतीक्ष्यां यदि मार्तण्डः समुदेति स्फुल्लकः ।

तदा सञ्जायते नूनं 'यस्मिन्नुद्दिनशोतलः' ॥

पुराणैः

एवं सर्वत्र । पुराणसुनितावर्तितैः समस्या पूर्वेते । यथा—

अगस्तिमुनिनिष्पीतनिःशेषजलमण्डलात् ।

अहर्षतिमहःशुष्कात् 'समुद्रादूर्ध्वतिष्ठति' ॥

इति चिन्तनीयम् ॥

घातस्त्यशोकमधुघातवियोगमादौः ॥ २८८ ॥

वातसंशयेन समस्त्वा पूर्वते । यथा—

अनुच्छदतवारसख्यपिच्छलीभूतचेतसा ।

सोममूर्चिः क्षमी व्याघ्रो जनन्या मम्यते ध्रुवम् ॥

इत्याद्यम् । शोकेन, मधुना, घातेन, उन्मादेन समस्या पूर्वते । यतः शोक-
वियोगमादौः । पुमानघटमानमपि जल्पति ॥

स्वप्नेन्द्रजालिकमतिभ्रमचित्रमाया-

मन्त्रौषधीमणितपःपद्मङ्गमायात् ।

शौर्षोष्मपाङ्क्तिमनेगतिप्रत्ययदैव-

प्रश्नोत्तरद्वयसमासविभिन्नसाध्यात् ॥ २८९ ॥

स्वप्नेन समस्या सिद्धयति । यतः स्वप्नेऽप्यटितमपि सर्वं घटते । यथा—

निद्रामुद्रापरिचलवान्मुद्रिताबन्तचिन्ता

विशे विशे निवृत्तममृतज्योतिषि ग्लानधाम्नि ।

प्रातः स्वप्नेऽक्षकपिदितं प्राग्दिशैकोऽथ कस्मा-

वाकाशस्थे जलचरपरं दृष्टिहीनो दर्श ।

'अहो ज्योतिष्कलादह ! मया स्वप्नेऽमुकं दृष्टं, त्वं विचारये'त्यादि कल्पनीयम् ।

इन्द्रजाडेनाऽघटमानमपि सर्वं घटते । तथा मतिभ्रमेणापि सर्वं घटते ।

विशे विसदृशमपि लिखितं संभवति । 'अहो चित्रकृत् ! इदं विषं चित्रदे'ति वाक्यं
रचनीयम् । माययाऽपि विसदृशं सम्भाव्यम् । मणिमन्त्रौषधिप्रभावेन सर्वं साध्यते
यस्मादचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । तपसाऽपि सर्वं साध्यते ।

'यद्गुरुं यदुशाराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्' ॥

इति, तपसाऽप्यघटमानं सर्वं घटते । पद्मङ्गभावादपि समस्त्वा पूर्वते । यथा—

'मृगास्सिंहः पलायते' । सुषमसीति मृगात् सिंहविवेक्यम्, 'पलाय मांसाय, ते तप ।

अयं मृगः समायाति 'मृगात् सिंहः पलायते' ।

ततो वेगात् पलायस्व त्वरितं त्वरितैः पदैः ॥

इत्याद्यम् । शौर्षोष्मया वान्छितेन मनोगत्या पुण्येनाऽघटमानमपि घटते ।

देवप्रसादेनाऽप्यमपि साध्यते ।

निःश्रीकोऽपि विभो ! विमातसमये पश्यत्यवश्यं मुरा

यस्ते पप्रसमानमानमसौ स्यादिन्द्रिजमन्दिरम् ।

धीशमेव ! किमु स्तुमस्तव परं यस्य प्रसादादुदै-

'भूको जल्पति संश्लेषेति बधिरः पशुर्नरो कृत्यति' ॥

इत्यादि । प्रशनेन समस्या पूर्वते । यथा—

अधोलिङ्गगृह्यहचन्द्रमालाविलासिभिः ।

नानारीगणैर्मन्ये मर्त्यलोको दुल्लोकः ॥

उपमानैः समस्या पूर्णते । उपमानानि सट्टावस्तुनि । यथा—

जन्म स्तोत्रे जिनेशस्य मेरो देवाङ्गनामुखैः ।

परितः स्फुरितैः शङ्खे श्वेतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

इत्यादि । तद्गुणाधिक्येनेति चतुःश्लोकोपरि शेषपदम् । पदार्थस्य गुणादधिकगुणपदार्थेन समस्या पूर्णते । यथा—

त्रैलोक्ये स्फुरताः शुद्धचक्षुः पुस्तस्तव ।

सोऽपि विश्वम्भरानाथ । 'सोमः प्रथमपुर्वमौ' ॥

तद्गुणाधिकं यथाः ॥

स्वद्व्यात्म्यैर्गुणस्यापे ससुदो गोप्यदायते ।

सन्मानससरोजान्तर्गतं न भ्रमरावते ॥

एवमौचित्येन तद्गुणाधिकत्वमारोप्यम् ॥

श्रीमद्वायङ्मन्त्रवारिधिविधोः पादारविन्दद्वये

येन श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोः शृङ्गारसृङ्गायितम् ।

स श्वेताम्बरमौलिरत्नममरः श्रीवीरतीर्थङ्कर-

प्रह्लात्माऽकृत काव्यकल्पलतिकामृत्ति सतां संवदाम् ॥

सिद्धेयमुद्धृतैः शास्त्राधिभ्यः सारसुधारसैः ।

काव्यकल्पलताऽऽकर्ण तनोतु सुमन्येमुदम् ॥

काव्यमेव परमक्षात्वादसोदरशर्मदम् ।

आलोकं पालयामास कालिदासकवेर्यशः ॥

यात्मीकिव्यासयोर्विश्वे विश्वदिङ्मूलकूलगा ।

कल्पान्तोद्दृष्टिनी कीर्तिः काव्यावेव विजृम्भते ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यमहाकविश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलता-
कविशिरावृत्तौ अर्धसिद्धिप्रताने चतुर्थे समस्यास्तवकः सप्तमः समाप्तः ॥

सम्पूर्णश्चाऽयं चतुर्थोऽर्धसिद्धिप्रतानो ग्रन्थश्च ।

चन्द्रामहे मुदा शैवचण्डकोदण्डखण्डनम् ।

जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुवन्दनम् ॥

काव्यकल्पलतावृत्तेः

कारिकाणामनुक्रमणिका ।

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
सः कृष्ण आ स्वयम्भूति	१०३	८७	अनुष्टुभि सनौ अघातः	९	१
स आ हं उज अमः	२२	९	अन्तर्मध्येऽन्ते स्वांकारे	१७९	९२
मई चिप्रपपातू गौरी	८८	८२	अन्धोऽन्धकारेऽभिहीने	१३०	८९
अप को एहरेकेज	९०	८३	अपूर्वप्राऽद्वितीयप्रा-	२६	९०
मक दुःसाधयोरुहो	१२४	८९	अप्राक्पदसम्बद्धस्या-	३८	९४
मकार्कावापवापापाया-	४०	९२	अबलिष्ठानि रोमात-	१९८	१४०
अभूतानि शिशुः साधु-	२००	१४०	अकथी श्रोत्रादित्स्मोर्मि-	६६	२९
अक्षयमनश्रुतावयव-	१४४	३९	अभिर्वाप्तालक्षणयो-	१७१	१२
अलिङ्गान्पुनः मत्ता-	४३	९३	अभ्यासः स्याद्विभक्तीना-	३४	१०७
अगम्यमननपेय-	१६९	१३९	अभ्यासमभ्यासयवा	१००	३८
अङ्गद्वेषिमुहुरोपैः	१६३	१३९	अमङ्गलानि पूजादि-	१७४	१३९
अङ्गानि वृद्धिरेपे ह्यु-	१३०	८९	अमोपवचनाः कल्पः	९४	२४
अङ्गोद्गतमाला-	१९८	४६	अम्लानि बीजपूराणि	२३३	१४२
अङ्गोऽपक्रांतेऽभौ सीम-	१३४	८९	अल्पे हि वराहम-	७०	२९
अजगतागे हरे विष्णौ	१३२	८९	अमरसरसैराक्ष	४२	९२
अतः स्याद्विदेशे पञ्च-	१८१	९२	अक्षयकण्टकोण-	१२२	३८
अति प्राक्तप्रकराद्यै	१६६	९१	अहं प्रवर्द्धसुन्दर-	८३	३७
अथ वर्णानि कथ्यन्ते	४९	२४	अलङ्काराभाप्ररथा-	३७	३४
अथाऽन्यवानि कथ्यन्ते	१९०	९०	अलङ्कारनसामर्थ्य-	१७७	९२
अथो कथादिके राज-	११८	३९	अलिः सुसुप्तलिङ्गो-	१४२	९०
अथोदपसमप्रत्व-	११९	३९	अवधाननिधानयोः	१०८	३८
अदोऽदिरन्धोऽधोऽधोऽधो	४१	९२	अवष्टम्भे कटे धातु-	१४९	९०
अज्ञयो निष्ठाशयो राशि-	६४	३६	अविमेषे स्वो भूमि-	१४९	९०
अधिकस्त्वकत्वकीयक-	३	४८	अज्ञे सरसोत्साव-	—	२६
अधिदैवतविद्यागुर-	१८०	४६	असतोऽपि निवन्धेवा-	१४	२७
अनयो मघवा भूकः	१६७	४१	असिपद्मपुत्राणि	१६९	१३८
अनङ्गवद्गुह्यस्य	१४९	४१	अस्मिन्नापि नरोत्तर-	१९०	१४०
अनयेनेव रूपति-	६	१०९	अहं धेये निवोगे चा-	१८३	९२
अनये सप्तमावाक्यार्थो	१४३	९०	अहं ह्यमसुराणा	४४	९३
अनिरुद्धातिवस्तुसाः	९९	३९	अहं हि संयुते कर्णे	१८	३
अनुप्रासस्य सिद्धयर्थ	७१	३६	आलङ्कार्यैऽभिज्यासौ	१६१	९०
अनुलक्षणयोऽन्तेत्य-	१००	९१	आदिशान्तलिपी कादि-	१७३	४२
अनुष्टुप्कासने अन्धो-	३	१	आदित्वन्तिस्यसक्ति	१६९	४१

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
शादित्वमेहवन्द-	२५०	१४४	सन्नेध्यायां पञ्चम्यथं	१८४	१२
आदौ साधनपदे स्याप्य-	७	२	उदितं क्रमाद्य कृत्यो-	२९	५१
आदौ स्मृगुरो यो यत्	१५	३	उदितं भ्रमाद्रोचित-	२०	४९
आद्यं निर्लोभ्यतमिथं	४२	२०९	उद्गुह्यवचने पूर्व	१९	३३
आद्याद् गुरोरथो हस्व-	१६	३	उद्याने सगन्धिः सर्व-	६८	२५
आप्याराः स्वर्नोभूदि-	१४१	१४३	उपक्रम्यन्त्यवजोत्त-	१२	१०५
आन्योस्मिन्नीत्रयोवातां	५५	२४	उपकारेन्द्रियाण्यप्यथा	५३	११३
आमन्त्राणाद्वातपौरों	१५९	९०	उपमाधानकृत्वास्त-	१	१०५
आनोऽप्यकरं रोमभेद-	१३९	८९	उपमानस्य लापे तु	३	१०५
आरागः सुमनोरागा-	१८३	१३९	उपमानपमेयरव	१३	१०५
आरोप्य वप्यं वस्तुनां	१४४	१३०	उपमेयोवमाणास्तु	३३	१०८
आरोप्यारो वियथो	१८३	४५	उपमेव विनेवादि	३०	१०९
आरी रीरी चानिर्भोमे	१४१	९०	उपमेव च दद्याथा-	१४८	९०
आर्तं मार्तण्डव्यञ्जो-	१६१	४२	उपा स्याद्वाग्देवैस्त्र-	१४०	९०
आलम्बने विज्ञाने स्या-	१८०	९२	उप्यानि सगन्धिर्गन्धि-	२२२	१४२
आशा ककुभि वृज्याया-	१४६	९०	उत्ते तुपोन्तपभर-	१०	३
आशादासाहं वद्वजः	१३९	४०	उत्साधितसज्जितसम-	८५	४९
आश्वनेऽतिपिपुत्रैव-	७१	२५	सुदृश्यसुर्वाराहो	१०४	८७
आश्रिततिथिषिप्रसिद्धि-	१५९	१३४	पुक्रमान्न कर्तुंस्वो-	१७	३
हः स्यात्तदे प्रकोपको-	१५९	९०	पुक्रमान्नुपमेये तु	५	१०५
हृद वसिष्ठो रैफे	९२	८३	पुक्रमेनापि धर्मो-	३३	१०७
हृदो ह्यो वडोऽवुचिते	९६	८४	पुक्रमेऽन्वः केवलः धेनुः	१२५	८९
हृतरान्तो नृपपूर्वो	१५	३२	पुत्रपुत्रिषं वारं	२६३	१४१
इति परिवृत्तिसहा ये	१७	३३	पुत्रमथं समानं स्या-	१६८	९१
इति शब्दा नृपमात्र-	१७२	४२	पुत्र पशुपतिप्रदानं	१०	३६
इति स्वकृते सानिधे	१६७	९१	पुत्रं भवन्तुगमाया	४३	१०९
इत्याद्या लक्षणाशब्दाः	२०५	४०	पुत्रं साधारणः सन्धे-	४२	१६
इतः स्वामिनि सूर्ये स्वा-	१३८	८९	पुत्रो स्याद्व्यवभिः श्लेवो	२	४८
इन्द्रियानन्दमुरादि-	५८	११६	साधः प्रवादः सहातो-	१३१	८९
इन्द्रोऽभ्योऽश्वरा वैक-	४६	३९	आपचयादभवावाध	२७	३४
इन्द्रे सङ्घनेद्राणि	२८	३४	आसि आमि जति म्यामि-	८८	८९
इष्टका विलकं केतुः	१८३	१२४	आक्तिपरिवितः सद्य-	२४९	१४३
इष्टप्राप्यै रिपुच्छिद्वे	१४२	१२८	कः पाषाणसि कुत्सावा-	१५६	९०
ई प्रदनेऽङ्गीकृतो रोपे-	१८४	९०	कङ्कालुकसमुपगो-	४१	५३
ऊः प्राधान्य प्रकाशे च	१५३	९०	क्यहयविकी कुम्भ	११०	१२४
उच्चकैरजितान्तथो-	६२	७०	कट्टनि रात्रिषा द्वि-	२३०	१४२
उच्चमद्रासने वध-	१४१	१२८	कश्याः सुप्रगच्छ मौञ्जो-	१२०	१२५
उत्कर्षमुपमेयस्य	१००	१२२	कशंसरिता घूह-	२०७	१४१
उत्प्रेषाद्येतकाः ॥ ३ ॥	१०९		कशेरानि शिला लोको	२२६	१४२

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
कडास्फारहासि-	९३	३८	कुमुमं मालतीतुल्यं	४	१०६
कण्ठबाहुकरोरोज-	९९	२६	कुर्मो वराहसदबाहु-	७९	११९
कण्ठस्य कन्तुरसस्य	२६	१०६	कृतघ्नान्त्वयागणपद-	१०६	१३९
कथापुरादिसर्वाध-	२९	९	कृष्णकृष्णतालकाल-	९६	३८
कपिकपिशकपिलहरि-	९४	३८	कृष्णाहकानि गुप्तातः	६६	७१
कपोलकुण्डले ताल-	१०६	१२४	कृष्णार्थप्रगतटिकी-	६६	६७
कपोलउदयवाणवाम-	९९	१२२	केवलोज्यान्तरस्यन्ता-	२७	६०
कमलदलरावमाहुलि-	२७६	१४७	केसलध्वजको समन-	१४०	१२८
कमलाधिपपदेशा	६६	७१	को मझात्मवकासाहं-	१०६	८८
करटाक्षिपवाविन्दु-	१२४	१२६	कोमलान्वद्वनाङ्गानि	२२६	१४२
करपत्रभिरहादि-	१२८	१२७	कोसाम्बी त्रिपुरी काशी	२४३	१४३
करशाखाः श्रीभर्तु-	२७६	१४७	क्रमतोऽपूर्वोऽपिता-	२८	६१
कर्णपाशो बाहुपाशः	१२१	१२६	किपाः करोतिप्रमुखा-	३	२९
कलभा निपादरावा	२०६	१४१	कूराणि सर्पमाञ्जर-	१९९	१४०
कलववर्षाऽत्र भङ्गोऽभू-	९६	८३	क्षाराणि क्षणं सौव-	२३१	१४२
कल्पादिसमये यस्मिन्	२८१	१४९	क्षिपाद्यं च क्षुद्र-	२६	६१
कल्पादिसिन्धुलघुभि-	२८०	१४८	क्षुहीपशाणदुर्वांसः-	२२४	१४२
काकः पिपीलिन्य दुर्गा-	८०	११९	गङ्गा मोदावरी रेवा	१७९	१३९
काकः पांडसांपजित्या-	१२६	८९	गजजातिवामसेवा-	२६९	१४६
काकोली काकनावाऽथ	१२८	८९	गजे सहस्रपोषित्व-	७८	२६
कावो मुद्रस्तथा नोक्त-	८४	१२०	गतापिधाने चण्डोरी-	११३	१२६
कामिदन्तेषु कुन्दानां	१००	२७	गदगो मृगको दुर्गा-	९८	१२२
कामे विपमाद्व्याणि	६४	३६	गमप्रकाशवृक्षानि	११८	१२६
कार्वातकागकपूर-	६६	११८	मवल तालतापिप्ल-	७०	११९
कार्यप्रवृत्तौ भ्रमकः	१६७	१३६	गवाक्षसारकलकं	१०४	१४४
कालिन्दोन्मयः सोदरास्तु	३३	३४	गस्तु गस्तरी गन्धर्व	१०७	८८
किष्कमात्रेषु सिद्धेषु	३१	११	गाम्भारसाविनो ईसाः	२०४	१४१
कियाहो हंसवध्वङ्ग्री	८९	१२१	गिरमाङ्गिस्तस्यव-	१७०	४२
कुम्भिमित्राङ्गुलोलम्प-	१३७	१०८	गृध्रात् धिया युतध्यात्रि-	२१	४
कुण्डं पापी भुक्तिः कुषो	१०९	१२४	गुल्म फालं वक्त्रसर-	११६	१२६
कुन्ददाडिमबोजानि	२४	१०६	गुह्येनप्रसतिमासा	२७०	१४६
कुमारपानिः स्वयकुपाम-	१८६	१४०	गुह्यमोते पात्रे-	८	४९
कुमारसारसेनानीः	१३२	४०	गोचनता रथो वंताः	१३८	१२८
कुमारे शङ्खशास्त्रयो-	६०	२६	गोपेभ्यः प्रभुपुत्रावः	४८	३६
कुम्भिकुम्भी गिरी पञ्चो	२८	१०७	गोरागोतेनकाञ्चन-	१२७	४०
कुम्भीन्द्रोऽपि सुवर्णादि-	२८३	१४९	गोर्वाहिको गारेवाऽयम्	१८१	४४
कुलसत्कारोचितक्रम-	७	४९	गामोपशान्तिविवर-	२०४	४७
कुशी प्राजनकं बाहु-	१३३	१२७	ग्रामे धान्यउतावृष्ट	६३	२६
कुशवकुशकुशाणि	१६६	१३८	गोन्मे पाटलमहो-	८०	२६

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
घटाशिरस्कपतूर-	११२	१२४	ज्ञाते तस्तस्करकोट-	११२	८८
घण्टाश्रैत्यगजादीनां	२११	१४१	ज्ञानाद्द्वौ दोषचित-	३१	५१
घाटोपचितोद्यरोचित-	३०	५१	ज्येष्ठसमावस्यणे	१८८	४६
घञ्जालविशालश्री-	७९	३७	ज्योत्स्ना नदी विधुक्ला	५६	११३
चतुराणि व्यजने	१०१	१२३	टुका टक्का टमट-	२१५	१४१
चतुरा चतुरास्पश्रीः	१५२	४१	दोषतिरोहिततन्त-	१०	४९
चतुष्कटादितापयान	२५	६	दलयोम विरोधो न	१८८	१०१
चतुष्क्रमकयादंडे	१३३	८९	धिनन्तेः स्रोतः शब्दै-	८१	७६
चत्वारोऽत्र चन्द्रः-	२	१	तज्ज्ञाभिज्ञमुसज्ञाः	४	४८
चन्द्रान्धकाररविकीर्ति-	२८८	१५०	तत् योणादिवाचं स्या-	१३६	८९
चन्द्रे कुलटाचक्रा-	८५	२६	तत् योणाप्रवृत्तिर्क	२१२	१४१
चन्द्रेभ्यः कान्ते चन्द्रेभ्यो	६३	३६	तच्च भादी परिप्रने	१८२	५२
चन्द्रेभ्यस्तनयाः सार्या	६६	३६	तत्रिभिर्वितर्कं माला-	८०	३७
चातकं ककुद्वा केतु-	२०२	१४१	सतो रुन्धः प्रलम्बनः	१४५	४१
चाक्षप्रचारहारि-	८२	३७	तत्त्वयज्ञोपनिष-	१८९	४६
चित्रोद्गजालवाच्यदि-	१८३	४५	तथा वसन्तं पृथग्य-	१०४	२७
चैत्याङ्गवृक्षगजमेघ-	५५	११३	तदर्थान्यपदैः स्वान्य-	३०	१०
चोऽन्यान्यार्थसमाहारा-	१५७	९१	छदिता ध्वाङ्गवावाङ्मु-	१५	१०६
चिन्ता कामि उचि स्वरे	११	८३	तद्योगम्यासिपूजासु	१४५	९२
छः सुर्वे छेदके छं मु	१०९	८८	तस्त्वरोक्तिौ भाव-	५०	६५
छत्राद्यजतवालिन्यो	१०६	१२४	तस्मिन् पिपीलिकामार्गं	२८४	१४९
छन्दःस्वमुहुःमुह्येषु	३९	१४	तादृशं श्रेण्योऽवरजा	५७	३५
छविराजितछविलासि-	९	४९	ताम्बूलं गोवदादित्र-	१७२	१३९
छेदे चन्द्रे च प्या गुह्य-	११३	८८	ताम्बूलतमो मज्जिघा	९१	१२१
जङ्गामुगल्य च स्तम्भो	३१	१०७	विकाचि मरिचं हुण्डी-	२३२	१४२
जलितप्रलेपसंछेदै-	४८	६२	विमिरस्य तथा मुष्टि-	९६	२७
जम्पादिभाक्करसूत्र-	५	२९	खिलप्रसूनद्वौ च-	२३	१०६
जम्होः पुत्र्यः कालिन्ध्यां क-	६५	३६	सौख्यानि प्रतिमाद्यणि	१६४	१३८
जयमालामणिहार-	२७७	१४७	सौम्ये वैदवानो कामे	११८	८८
जम्भात्पाकाद्गलाद्गता-	३०	३४	सौवप्रफनोद्यारेण	१९	३
जलकेलौ सरः क्षोम-	९१	२७	सुर्वे पुनश्चक्षुर-	६	२
जलदादिषु पूर्वपदे	१६	३२	सुखवेलाजकीवर्त-	१०८	१२४
जलदेम्यः सुहृत्पुत्र्या	६९	३६	एष किप्तायां पिरासयां	१२३	८९
जलेऽक्षि घस्तु घण्टीजे	१०८	८८	तेजस्विनो रविमग्न-	२३६	१४३
जातीपत्रीलवङ्गैला-	२१८	१४१	तेनापि न हि तत्प्रसतिः	१५०	१३३
जितारातिः पुरारातिः	१०३	३९	तौप्यमेतावसावेय-	३५	१०८
जिह्वायास्त्वञ्चलो दोला	२५	१०६	त्रिकोणान्यथ दम्भोति-	१२७	१२७
जीवाजीवोपकरण	२७२	१४७	त्रिदिग्भ्यः स्वतुष्टोम्य-	२९	३४
जो नये मायने चार-	११०	८८	त्रिचक्रात्रिचक्रपुल्याः	२५५	१४४

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
मार्गामिपतो व्याप-	४१	१०९	धर्मकर्मकर्मसाक्षी	१६१	४२
त्वमश्रावय्यश्रवे	९८	८६	धर्मकर्मकर्मः पुण्य-	१०९	३९
दक्षनक्षत्रनायकोः	१६९	४२	धर्मोपमावाचकयो-	२	१०६
दण्डदण्डधरो ध्वान्त-	१६६	४२	धवलप्रबलो लक्ष्य-	९०	३७
दधिप्रक्षयणस्थि-	६६	११८	धामभावो प्रभावश्च	७९	७६
दविष्टविनिविष्टोऽथ	१०४	३८	धर्मत्वोऽशोऽशुमासी	१२	३२
दानवास्तु विप्रचितिः	१०९	२८	धार्वात् ध्वजलक्षणपुङ्ख-	६	३०
दामिनः कामपुङ्खविन्ता-	२३९	१४३	धीरोचितो धनस्या-	१२	४९
दानमौलकशुसानि	१३४	१२७	धूर्वानवदने भारे	१२२	८९
दारिद्र्यद्विषो मित्रे	९७	८४	ध्वान्तादिभ्यो द्विपः कृष्णा-७०	७२	
विदेशकृष्मिपाशः	२६६	१४६	ध्वान्तादिविपनागाग्नि-	७७	१०९
विभ्यो वासांसि द्यामेभ्यः ३८	३४		ध्वान्तेभ्यो रिपवो गोधु-	२३	३३
विहस्यप्रमेकदेशः	२०६	४७	नयेन्द्रगोपलघोताः	८८	१२१
दिव्यार्थमण्डलधोनी-	१४२	१२६	नग्रीपद्वयं सादृश्ये	१६१	९१
दीर्घस्वाक्षरद्वन्द्व-	४३	१९	न पुष्पक्षरभागस्थै-	३६	१३
दीर्घाणि येनीसीमन्त-	१२९	१२७	ननुसम्प्रभुमसम्प्रभु	७७	७४
दीर्घादिमान्तशब्दैः	८७	८०	नन्वाद्येन परिग्रहे	१७१	९१
दुःखहेतौ च ई रोप-	१६६	९१	भद्रोदिनेभ्यो रत्नानि	२४	३३
दुर्गन्धामि वपुःस्वेद	७२०	१४२	नक्षत्रार्थं काम्यकाम-	८६	३७
दूते स्वस्वामितेजःश्री-	७३	५६	नवीनपनीषधीः	७६	७३
दूष्यं घण्टिका मुदयस-	११६	१२६	नवीनपनीषदस्त-	११६	३९
दृगन्तापरजिह्वास-	८७	१२१	नशाभिः स्वस्वदालविक्र-	१८४	१४०
दृग्भ्यः सुतयो विपेभ्यः	६८	३६	नाना विनोदयानेभ्य-	१७२	९१
देवदेवीस्तिष्ठति विद्या-	११३	२८	नाभेरुभोऽत्रमावर्ता	२९	१०७
देव्यां विज्ञानचातुर्य-	६७	२६	नाम्ना दत्तचरणा	१३	३
देशे बहुलनिद्राम्-	६२	२६	नारदपुत्रकल्या-	११७	१२६
देश्येभ्योऽप्योऽत्रे लक्ष-	२२	३३	नारायणदामोदर-	१०८	२८
दैवान्जैवातुकः सोमः	१६८	४२	नारायणयोः स्याद्दी-	१३६	८९
द्रवाण्यसुतपानीय-	३३४	१४३	नास्त्यवतविनायक-	२६१	१४४
द्राक्षाद्राक्ष्मिर्मन्मा-	२२९	१४२	निकरविह्वो च निवर्तो	१३	३३
द्राक्ष्मात्मा महात्मासौ	१६०	४१	निकरेण प्रोतिकर	७६	३७
द्वादशानामप्यर्काणां	१०७	२८	निकामरातिमात्र-	११७	३९
द्विदुमुण्डपुण्डरीकाक्षो	१३७	४०	निपाताद्यतन्त्रम्-	१०४	१३६
द्वितीयेऽनुष्ठुमः पादे	४१	१६	विमेषोन्मेषासना-	३१२	१४०
द्वीपः सारावः बंमाल-	१८७	१२४	निपातरयधोपस्था-	२१०	१४१
द्वीपधीपतिर्देव्यारि-	१४२	४०	निदेशार्थं विहृदयधे	१७३	९१
धन्विनः शिवहृष्येन्द्रा	२४०	१४३	निर्गोप्यमार्गिकरणो-	१९९	४६
धाराधाराविज्ञानधो-	१२०	३९	निर्गोप्यमार्गिकरण-	९८	३८
धर्मः सद्रूपं सन्तः	१८६	१४०	निम्बु नेतरि सुः स्त्रुप्यो	११४	८८

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
नि स्वात् शेषे भृशाये च	१५९	९१	श्रुत्योऽद्वे तृमानानां	३२	१०७
निहितनिबद्धपरोक्षित-	३३	५१	पुञ्जन मञ्जुजातेन	४३	३६
नीलहृष्यायोर्हरितकृष्णयो-	१०५	२८	॥: कञ्जैरिमीर-	९४	३८
नीलानि शुक्लकौटौ	८२	१२०	पुत्रेऽद्वयपरिणावप्र-	६४	२५
नीलेभ्यो वसनप्राया	५३	३५	पुरोधा धेनुरतिथिः	१७८	१३९
नीलोत्पले च कुमुदे	२२	१०६	पुरोहिते स्मृतिर्वेदा	५६	२४
नृत्तनाचूतसामन्त-	११०	३९	पुत्रोऽप्रतावती भोगा-	२४२	१४३
नृने तर्के निश्चये वा-	१७८	९२	पुलिर्ग पीठकलके	३०	१०७
नृपे विद्या नयः शक्ति-	४७	२४	पुण्यावचये पुण्या-	९०	२६
नेत्रं मुत्तं शरीरं निम्नु	४८	१०९	पूतनायाः शालवात्कंस-	४९	३५
न्युपसर्गशब्दपृष्ठग-	८४	७८	पुरोचितप्रमोदित-	३४	५१
पक्षनदीतदरय-	२५३	१४४	पुर्वपक्षम्बद्वानां	३७	१३
पद्माधोनां मिथः साम्बं	१४३	१३८	पुर्वं सर्वगुरोः पादा-	१४	३
पद्मनाभो मुक्तिर्विष्णो-	१३	१२१	पुर्वदिगिरपोऽस्तादा-	६०	३६
पद्मप्रभा वास्तुपूज्यौ	८५	१२६	पुर्वोदौ स्वमिस्त्यन्त-	२८६	१५०
परमधार्मिकतिथय-	२७३	१४७	पृथिव्यानधिभ्यो नैमो-	५९	३५
परमविशदस्वदृष्टा-	७६	७४	पृथुरावतश्चकी	१९७	१४०
परमेष्ठिमाकाश-	२६२	१४५	प्रजा प्रजापतिर्धत्तां	१५०	४१
पराधं स्वार्णं ह्यल-	१८०	४४	प्रतिवीर्यस्त्वनायक-	१८५	४५
परिकल्प्योपमेयं तु	११	१०६	प्रत्याकृष्यान्तर्दि-	१९६	४६
पलाण्डुपाण्डुरहर-	९१	३७	प्रथमजिनवाद्योपा-	२७१	१४४
पल्लवा दाहिमीपुष्पं	९०	१२१	प्रथमेऽनुपुनः पादे	४०	१४
पल्लवैर्बरागोद	४४	१०९	प्रशुम्नतुम्बकन्दर्प-	१४४	४१
पल्लवोऽभ्युत्तमकृष्णः	२७	१०७	प्रधानमन्यातन्येष्ट-	८८	३७
पवित्रचित्ततामाव-	११५	३९	प्रपञ्चबाध्यास-	१११	३९
पवित्राणोशुद्धाई-	१७७	१३९	प्रवलाप्रसमप्रकट-	१४	४९
पशोर्गणेशेभ्यो भूताश्च	३९	३४	प्रसूतवृत्तं प्रचुर-	८१	३७
पादपरणेऽन्यत्रौ	१५८	९१	प्रयाणरणलङ्गादि	४८	२४
पादान्तेऽपि पदमध्य-	३४	१३	प्रवाणे धेरितिप्याव-	४३	२६
पादान्ते आद्याक्षर-	३२	१२	प्रलम्बकुरक्षाधि	१०२	१२३
पिण्डिताकृतिवृत्तानि	११४	१२५	प्रग्ने युक्तपदाद्येषु	१७४	९२
पिनाकाच्च इषास्वाच	४०	३४	प्र काव्यवस्तुचक्षि-	२००	४६
पीतगङ्गा पमुहरी	७२	७३	प्राकोष्ठकेषु न पलोकाः	१८९	१०५
पीतदयामौ लोहोत्तम-	६९	७२	प्राबद्धरपोन्वदि-	१५	४९
पीतदेवौ गौर-	६०	७०	प्रासादसौधकेलास-	६४	११८
पीतांशुकः कृष्णवस्त्र-	७१	७२	प्रेमस्थोमातिदक्षिण-	१०७	३८
पीनमोन्यजः काम-	१४८	४१	पुम्बु पृत्कारे निष्कल-	११५	८८
पीयूषमिव सुप्ताङ्ग-	७	१०५	कलदेवपञ्चो देवः	१४३	४०
पीवरसुरकिमपुष्ट	६	४८	कलाङ्कगुमनोहर-	३७	३७

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
बलिष्ठानि शिवो विष्णुः	१९५	१४०	मन्त्रे पञ्चाङ्गता शक्तिः	७२	२५
बहिरङ्गोपधुति-	२०१	४६	मन्दानि तु शक्तिः पञ्च-	१९४	१४०
बहुकालजनमनोऽपि	११२	२८	मयीमदमुरावर्द्धि-	७६	११९
बाणो हिरण्यकशिपु-	११०	२८	मयीमदाधुहधि-	२३५	१४३
बालत्वे मातृमरणे	१८७	१४०	महिगुह्यो मुखलो-	१२	३
ब्रह्मचर्यं हरिश्चन्द्र-	१८०	१३९	महःप्रीदाकमेत्स्याता	९२	४४
ब्रह्मण्यात्मजः पद्मेभ्यो	४४	३५	महत्तमानि दिक्षाल-	१६७	१३९
ब्रह्ममुखवेदवगो	२५८	१४५	महादेव महाशयं	११९	३९
ब्राह्मणानां यणो धर्मः	६२	११७	महापर्वतमानेन	२८५	१४९
ब्राह्मणं ब्रह्मभ्यो बन्दिभ्यो	४५	३५	महामात्ये नयः सार्व	५०	२४
भम्मा भवन्द महल-	४१४	१४१	महार्णवसागरयोः	१०६	२८
भयानकरसो वैश्व-	९४	१२२	महाप्रतमल्लल-	४६३	१४५
भवन्ति दौर्गिकः तन्म्राः	१८	३३	महाशब्दा घनेश्वरेभ-	२०८	१४१
भयैभ्यः प्रिया मेनाया	४१	३४	मात्रार्थमात्रयोर्विन्दु-	१०२	८५
भा कान्तौ भृभुंवि स्थाने	११६	८८	मायाभौदम्भदुष्यन्-	५४	११३
भासितभारोचितभा-	१९	४४	मारिदुर्वचनालीक-	७८	११९
भासितमीमोदितमोदित-	१६	५१	मालतीमल्लिकाकुन्द-	७१	११८
भास्वज्जास्वज्ञानुभातुः	१६३	४२	मायवस्तनवक्रतापुलि-	२६०	१४५
भुजहृदिकर्मापाद-	२५२	१४४	माहात्म्यं तत्त्व पाथोपे-	२८२	१४१
भुवनबलिवह्निमिथा-	२५४	१४४	मित्राणि कोकशेभ्यो	७४	७३
भुलण्डहतराजण-	२६७	१४६	मुक्ताहुमुमनसत्र-	७०	११८
भूनेता भूपतिर्भुम्भुक्	४	२९	मुक्तास्ताम्रपणमिवा-	१०२	२७
भूभूरङ्गभौमभोज-	१८	१०६	मुलं मुलमिमेव तु	३८	१०९
भूयो पुष्पेभ्यो मन्वादे-	६७	३६	मुपवसिष्ठहृष्यदधि-	८७	३७
भोज्याद् भुजिलदपाम्यभ्यो-	७	३०	मुपवार्थशपे मुलार्था-	१७०	४३
भ्रमज्ञातवदार्थस्य	१९९	१३६	मुद्रापञ्चमगरीर-	२५७	१४४
भ्रमातकार्यस्य तैत्तिष्ये	१९८	१३६	भू पुनर्बन्धने यस्तु	११७	८८
भ्रान्तस्यापि भ्रमो यः स्या-	१६०	१३७	भूदध्यविरोध-	१९३	४६
भुयोः सद्रूपनुर्यधि-	२१	१०६	भूरकेभ्यो बाह्वानि	४२	३४
भद्राने सैरापारम्भा-	१६९	९१	भृगुवाचो बह्निधरो	७६	३६
भद्रुलोन्मूलमोदक-	८५	३७	भृगुलक्षितताम्भोर-	६७	११८
भस्वः कपिष्वजो सन्ध्या	१९१	१४०	भृगुलाखनूषि पुष्पेभ्यो	५६	३५
भद्रपुतिमनोहारी	६३	७०	भृशुं भृशुजावर्द्धति-	१२६	४०
भद्रुधनवो ह्य-	२०१	१४१	भेकहायाः प्रियवमाः	९१	३६
भद्रानि विरुधोधि-	२२८	१४२	भेरो स्वर्तिभ्यः स्वर्गेभ्यः	१०	११
भवः सम्मतिर्भवत्-	१६९	१३९	भोद्येऽन्तर्भावोभ्योभावे	१६०	९१
भवः कादृश्यसगरी	४४६	१४३	भौर्वो घनुःशत्राव-	१३०	१५७
भन्निग्रजो बावपतिः ह्यभो	४४८	१४३	वति कुक्षौपदात्मन्मो	११	१२
भाषी भयो भौम्याहः	५१	२४	यत्र वायुपरात्मन्-	८	१०५

पद्यानि.	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
यत्र लिङ्गविभक्त्यां	८०	७६	लज्जाकोपपोनाम्न-	१४६	१३१
रूपेव येत्यन्वयानि	१४	१०६	लतागृहं पुण्डरीक-	६९	११८
यमुनाददत्तम्याया-	२८७	१५०	लम्सर्वस्वविलासा-	१९०	४६
ययुधेयहृदये वन्दे	१४०	९०	लाते श्येभामित-	२२	४९
यस्यां सप्तपुष्कलगणा	२३	६	लिङ्गश्लेषे तनुनेत्रे	९६	८४
यस्यासोद्विगले शास्त्र-	१०	१८५	लोलां नोलाम्बो यद्र-	१४४	४१
यादो जयेभ्यः पतय-	३५	३४	ल्लोलां केलिर्विलासश्च	१४४	९०
यानाद्वद्वीरमरामोदित-	२१	४९	लु लये ली पुनः श्लेषे	१९९	८८
यावन्तो ददयन्ते	२६९	१४८	लोहं वरिमनो हस्ती	२२७	१४२
यिन्कमोधिकल्पयो-	१६	१८६	वंशधूषतुलापट्ट-	१३१	१२७
युद्धे तु सर्ववज्जीर-	७४	२६	वज्रनाम्बलकमालम्-	१३६	१२७
युवराजशिष्यसैनिक-	२०२	४५	वक्षं विद्युद्वज्रो व्रीण्मः	२२३	१४२
युधेन प्रमितं जाल-	७७	३७	वज्रपाद् भिन्नजिह्वातिष्ठेपि-	९	३१
योगो गुणैर क्रियया	२	३९	वर्गगिरिच्छमास्व-	१४५	१३१
योषितां रक्षय्ये च	१२७	८५	वर्गगिरिच्छमास्व-	४८	११०
रक्षय्यामौ पुष्करहृदि-	६४	७१	वर्गगिरिच्छमास्व-	४६	१०९
रक्षय्येभ्यो हृदिमुचि-	६७	६९	वर्गगिरिच्छमास्व-	३१	३४
रसस्वभावं समन्ताभोर्वो-	१८१	१३९	वर्गगिरिच्छमास्व-	१४	८४
रणे गणेशविघ्नेश-	१२९	४०	वर्गगिरिच्छमास्व-	११	३
रत्नादि यत्र तन्नामौ	९५	३७	वर्णकारक्रियाधारा-	१	४८
रत्नरागमज्जकोणा-	२६४	१४५	वर्णकारक्रियाधारा-	१७	११६
रत्नालपिप्पलाशोक्त-	१७०	१३९	वर्णकारक्रियामुसर्वै-	६०	११७
राजादीनां शिववक्त्र-	१७	१०६	वर्णोदिकावामेकेन	५९	११७
राजानः पुमान्धातु-	२४५	१४३	वर्णोदिकविभिन्नस्यो-	५२	६७
राजानात्पुत्रीद्विती-	४६	२४	वर्णोदिकवामभङ्गे	९९	८९
राजितं राजिमिदुर्गं	७२	३६	वर्णोदिकवामभङ्गे	५१	११७
राज्ञा वरीलितः सर्वो	५३	२४	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१४६	११३
रामारोमावलम्बनेत्र-	८१	११९	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	९३	२७
रामोदितलसितलम्-	३७	५१	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१४३	१२९
रावणमुखाङ्गुलीपद्-	२४८	१४६	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१३०	१२७
रादिभिर्नासितं मातैः	७४	११	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१५५	४१
रविमणयाः सत्यमामायाः	५१	३५	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१८८	१४०
रुद्राक्षनेत्राण्यप्यङ्गो-	३६९	१४६	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	८१	२६
रुद्रयौगिकमिष्टाख्या-	१	२८	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	९२	१२१
रुद्रयौगिकमिष्टाख्या-	४	२	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	९९	२७
रुद्रयौगिकमिष्टाख्या-	१०५	३८	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१६०	१३७
रुद्रयौगिकमिष्टाख्या-	१८४	४५	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१	१
रुद्रयौगिकमिष्टाख्या-	१७१	१३९	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१७१	४२
रोहिण्याः पुत्रा रेवत्याः	५२	३५	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	१२८	११
रुद्राभिर्तो लाक्ष्मिको-	१७६	४३	वर्णोदिकविभिन्नस्यो	४४	२०

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
वा समुच्चय प्रवाये	१६२	९१	वां जुमे छा सास्त्रायां श्रीः	१२०	८८
विधाराचारसन्तोष-	५२	११३	शक्रेभ्यो वलिम्पय	५०	३५
विदिशा निष्ठा कोट्ये-	२४४	१४३	शङ्खचक्रपुस्तूत-	१५६	४१
विद्वष्टयाः प्रतिष्ठाने	२४७	१४३	शङ्खकरवारकेना-	५६	६७
विनतायाः सूत्रस्तु	२६	३४	शतावन्दकृतानन्द-	१५३	१४
विनीतः स्थूललक्षणा-	५२	२४	शब्दः स एक पञ्चात्र	२०	२३
विन्धवाजनाद्रिमुष्क-	७२	११९	शब्दव्यापारो निरन्त-	१७८	४४
विपरीतविकटसम्प-	३५	५१	शब्दस्य सकलान् वर्णान्	१७४	४३
विपरीतविप्रदृष्ट-	१७	४९	शब्दो भिन्नपूर्योः	३९	५२
विमावयो निवृत्तदा	९८	२७	शब्दो विपक्षसमादि-	१४	३२
विरे सापनिश्वास	८७	२६	शब्दो मुख्यो व्यसजिहो	१७३	४३
विरुपाक्षः सत्प्राक्षः	१२४	३९	शब्दमुक्तिमुम्भयो रद-	१२१	३९
विरोधनोचनार्थः	१६४	४२	शब्दाश्च पुलिनं खोजी	१६८	१३९
विवाह पातालशक्त-	२६७	१४५	शरीरानुरविष्टत्वे	८२	२६
विवादे स्नानमुष्माद्-	८५	२६	शरीरनिम्बो भुम्बुषाः	४३	३५
विशिष्टयो वर्णाकाश	२०	३	शरीरच्युतकेनापु-	१८२	१४९
विशेषणपरिहिते-	८२	७६	शरीरकल्पपाञ्चाभावा	२६	३४
विद्वत्स्वरूपरूपधीः	१३४	४०	शरीर विनाला शौण्डीदि	१३३	४०
विधामिप्राधमवर्ण	२७८	१४८	शाङ्गात् चक्रमदशङ्का-	४७	३५
विपद्याः सनास्तत्पर-	८३	७७	शालयः कुमुदं जातो	२१९	१४२
विप्राणपुष्पसाल्नाभिः-	५१	६६	शितितामि सज्जनशक्तः	२२१	१४२
विधाम्यकुहुरासा-	७५	११९	श्रीलानसलीलश्रीलोज्य	१०५	३८
विष्कम्भवज्रगाता-	११५	४६	शुद्धे योगोत्पत्तं कृत्वा	८२	१२७
विष्टरध्वस्तकिटो	१५५	४२	शुद्धत्वं कीर्तिहासारी	२७	२७
विश्ववर्तन विन्धवर्तन-	१३६	४०	शुक्लप्याने शुक्लपेयवा	६३	११७
विसरविमानयितकां	१८	४९	शुद्धेष्वारमिषाभ्यो	१०९	४४
वृक्षाद्वादिजवस्तुनां	१४७	१३१	शुद्धामि भारतो धर्म-	६१	११७
वृषभा रूपमासवा	२०३	१४१	शुद्धायां वर्णो धर्मः	७४	११९
वृषस्य सति शङ्खत्वे	११	३२	शुद्धे बुद्धयौ चन्द्र-	१११	८८
वृषाकपिप्रभारोमी	५९	६९	दीडे येधीर्यधीधानु-	६९	३५
वृषा वृषाकपिः सेतु-	१४०	४०	दीडे स्त्रीधरे माया-	१०९	८९
वर्णापन्निवृत्तसोमस	५८	२५	श्रीकण्ठोत्पत्तया कण्ठे	१०५	१९
वर्णुरोगादिभारत-	२०३	१४१	श्रीदे सर्वेभ्यः मायादि-	३३	३४
वर्ण्याः सर्गातिमृद्वाज्य-	१९	१०६	श्रीमान्निवृत्त शेषोक्तिः	१०४	४१
वर्णव्यापदधमा-	१९३	४६	श्रीकण्ठसम्पत्तयौग-	१०३	११९
वर्माप्रेयेभ्यो नून-	२०४	४७	श्रीकण्ठस्यवृत्तधर्मो	१३७	४०
व्यक्तविद्याद्विभो जाति-	१३	३२	श्रीकण्ठस्यवृत्तधर्मो	१३८	४०
व्यासिष्ठ्युत्तमं पौत्र-	१९४	४५	श्रीकण्ठस्यवृत्तधर्मो	२१०	१५१
श कल्पाने सुते मृद्व-	११३	९१			

[illegible]

पद्यानि	श्लो०	पृ०	पद्यानि	श्लो०	पृ०
स्थिराणि पृथिवी शैलो	१८९	१४०	स्वर्गदृच्छादृष्टदोर्मि-	१३२	१२७
स्पन्दनवाहनवासन	७८	७६	स्वस्थादिभिर्भ्रमात्कार्य-	१५६	१३६
स्पृष्टकावाचीवर्चवैभ-	४६	६३	स्वामी कामी कृतास्कन्दः	१३१	४०
स्फारोचितश्च फलस-	१६	४९	स्वाहाया वल्लभा और्व	३२	३४
स्फुटप्रोमनलामूर्ध्नी-	६८	७१	हरयो स्याद्गुणामा	१७	१२२
स्फुरन्मई समुद्रयैः	७६	३७	हरदत्तपुरत्रियामा-	२६६	१४४
स्मरबाण पाणद्वेन्द्रिय-	२६१	१४६	हरिगोष्ठयोस्तादृशः	६१	७०
स्मरस्वरस्वरस्मर-	४७	६३	हरितित्वे दिवा नीलो-	१०१	२७
स्पाद्यतुष्टपद्मपद्मस्व	८	२	हरिदा रोदना हीरो	१६	१२२
स्पाद्य क्षेपनिन्दयोः प्ररने	१०६	८८	हरेर्विष्णोर्वनाक्षिन्द्यो	६४	६७
स्पाद्यस्वरज्यजनस्यान	१०१	८६	हस्तसूत्रं नूपुरे ह-	११९	१२६
प्राष्टा स्पष्टास्फुरन्मोक्ष	१५१	४१	हारका सेनिका पत्नी	१११	१२४
स्वगुणैर्भूतं भोऽन्मोधि-	४९	११०	हा गुग्गुलुः खविपादेषु	१६४	११
स्वप्नेष्वजालिक्रमतिश्रम-	२८९	१५२	हीना पीनाक्षकीनाश-	१६६	४२
स्वपवो सधीरहा	८८	२६	हेमन्ते दिनलघुता	८३	२६
स्वर्गं सुरेभ्यो गेहानि	२१	३३			

सर्वविधपुस्तकप्रतिष्ठानम्

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

बौलम्पा संस्कृत सौरिज आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के दक्षिण फाट, बनारस सिटी ।

काव्यकल्पतापृत्तौ पृत्तिकृदुदाहृतानां पद्यानां पद्यांशानां च

सूचीपत्रम् ।

पद्यानि	पृष्ठाङ्काः	पद्यानि	पृष्ठाङ्काः
अगस्तिमुनिनिर्णयत	११२	आकाशान्तरसेवारि-	१५३
अष्टे यस्य स कोऽपि	२३	आदित्यवत्प्रतापी स	१०७
अच्छिन्नप्रसन्नानि भाव	१३	आद्यो जिनः पातु जगन्ति	१४५
अतिलौक्यतः फलवन्	१३८	आनने तव पूर्णेन्दु-	१०८
अनुकम्पितवात्सल्य	१५२	आयुर्धनं यथास्वागो	४६
अनुलभ्यनिपातश्रेणि-	१०	आरुढवानरो मृगः	४
अदुरितराजीनिदलित-	७८	आरुढाः शम्भवेन्द्रियु	१३७
अत्यन्तवपुःशोभा-	१६	आलिङ्गयेथैः सुसृष्ट-	१३९
अपादनीभारमुरीषका	१४६	आसिष्यतामथ भुजाविव	१४४
अधिकप्रभये बिभ्र-	६३	इदं पाषाणदलनं	२३
अधिकाण्यसंतोमी	६३	इदानीमधुना सद्यः	६
जनार्ण्यः कोऽप्यन्तस्तव	४५	इन्दुमुषी हमुदार्था	१३७
अवह्वयपि मधुरा	१४	इन्दुर्वस्त्रस्य बीन्तासदन-	४७
अभिषेयेन सम्बन्धात्	४३	उच्चैः धवास्तुरङ्गाणां	५१
अभिनवदशिरिम-	१२३	उच्चैस्तारलसलदम्भीः	७६
अभ्रलिहृद्यव्यूह-	१५४	उत्तुङ्गस्तम्बलक्षद्वया	१२
अमरनिकरपाद्या-	१५३	उपकण्ठे स्थितिं विभ्रत	६५
अर्धं मृगः समापाति	१५३	उल्लासितस्त्वजोमूत-	११४
अयमुधमयान् प्राह्वे	९	उर्मिमद्वैभवोत्तारी	६४
अरिष्टो लङ्घने निम्ने	६८	उत्तुरा घृष्ट छात्रा-	७
अलङ्कारिण्युवन्दाह-	६	एकत्र न्वपिदेव	१३६
अवनिधवकिरीटम्यस्त-	१०	एकदन्तौ गणस्येक-	१४४
अतोभिष्ट स भूपृष्ठे-	१०८	एतस्या मण्डतल-	१२
अष्टादशाऽप्यैष्ट सुधीः स	१४७	एते सुपुलिखे विज्ञा-	८
असितत्वमनोहारी	६३	गौचित्यद्रुमकान्तारं	११६
असौ पवित्रसलदम्भीः	६५	कङ्कालकङ्कालाङ्गुली	८३
असौ विभ्रति वानदेवी	७५	कञ्जले कुसुमकञ्जले	१२०
अस्ताद्रिमस्तकमणिप्रगुण-	१४९	कटं करोति दत्तोऽयं	७
अस्त्ययीष्वा परायोज्या	९	कण्ठोऽयमस्या मृदु-	१४४
अस्या वक्त्राब्जमय-	१३	कदाचित्पारोदेन	१५३
अहो चन्द्रकसलदम्भी-	६३	कलमनन्मसि कमले	४५
अहो गौरवसलदम्भी-	६२	करः कुरः किरिः कीरः	९
अहो एगौराशिविलासि-	१४८	करोण कांसि कण्टं	२३
अहो राहुमहप्रस्त-	१५१	करोति कृस्ते नित्यं	७
अहो वामभटाटोरः	६५	करोति तनुते वेति	६
अहो मुनिघटभटायः	७५	कण्ठस्य सुवर्तुपसेनवीरः	१५५

पद्यानि	शृङ्खलाः	पद्यानि
दण्डाग्रं सा यता नरा	६	पञ्चेतुष्टिभेदपञ्चदशः
दनुतनुजविपश्च-	१२३	परमेन स्वयंते वक्ष्ये
दर्पणप्रतिमोदस्यसि-	१०३	परमन्तरस्तादो
दानरायोनिधिप्रदीप-	११५	पर्याप्तमहिमघोति-
दिकालाघनवच्छिन्न-	१३	पर्याप्तं तप्तधामोद-
दिनपरिवृत्तपुत्री-	१२३	परिमार्शमेनिदिशः
दुःखं मे प्रक्षिपति	१३	पाशुलोभियुधि केऽरि
दुर्धरादिधरणीवो-	१०	पादयोः सोऽस्तु मुदे न तस्य
द्वाररूपमोदे हसितमिव	१३	पौष्ट्यमाना हृदि ताभ्यां
हृत्पद्मिरोधिधरणीदयिता-	१०	पौष्ट्यमोपधिपु शाधितु कल्पनाली
द्वेषमन्त्रिणद्वन्द्वव-	११५	पौष्ट्यन्वाक्योऽद्योती
द्वेषान्तस्तनुताम् भावान्	१०३	पुरूपकुमारमन्त्रि-
द्विजधनविवर्तित-	१२०	पुराभ्यास्तुतिहृच्छात्रा-
द्विपञ्चमाक्षीनपनाजनानि	१२०	पुष्पाणि पाणिदेवोऽसौ
धर्मध्यानध्वसमस्तिका-	१५१	पुष्पिमेन्दुः सितध्याया
धारी वसुधरा भूमि-	७	पूर्वभूधरशिरस्तदो-
धैर्यदन्तावच्छिन्ना-	११५	धेतः सदाधिरूपः
धैर्यसूर्यपरिष्कार-	११३	प्रभञ्जयत् सदाध्यान-
ध्याते धम नवप्रहृति-	१४६	प्रभमत भवदण्डस्तद-
ध्वस्तध्वान्तमरे स्त-	९	प्रतापतपोधोति-
नवनाकिमीलिमणिमण्डली-	१०४	प्रतिज्ञाचन्द्रिकाचन्द्रा
नदीनां जङ्घतनया	२१	प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूर-
नभोगनदीपीन-	१०१	प्रतिज्ञावाहिनीपूरकोट-
नमद्विलपतिश्रीनाथ	१०	प्रतिज्ञावाहिनीपूर-
नमस्कारपरावर्त-	९	प्रतिपक्षप्रमानाथ
नमस्तस्मै मङ्गादेवा-	१२	प्रतीचर्चा यदि मारुतः
नमस्तुभ्यं शिरभूमि-	१२	प्रत्यनोकावनोकावन्त-
नमस्त्यामि सद्योवभूत-	१२	प्रत्यधिपृथिवीपाल-
नयनानन्दनो हाम-	१६	प्रत्यधिपृथ्वीद्वयाधिनाथ-
नलिनानि पानमधु-	१३५	प्रत्यादेशादपि च मधुनो
नवभूतलसालोप-	६४	प्रद्योतनोऽस्तुजगतां
नवमास्त्वत्सुखोद्योत-	७५	प्रद्युम्नं पद्मिनीपद्मे
नवार्क इव रक्तोऽर्ध-	१०७	प्रमाकराजनीरागो-
निःश्रीकोऽपि विमो ? विभात-	११२	प्रविसन्ति पुरे कुम्भार
निजाधुनारैः स्नपित-	१४६	प्रविष्टौ कुम्भारैरेषु
निदान्तेषु वने द्विष-	१३७	प्रसक्तः वृत्तेषो-
निद्रामुद्रपरिचयलना-	१५२	प्रान्वसन्धोऽजितरूपति-
निहतजयपुत्रल-	७९	प्रारभे शिकताकमारगतमिदं
नीलोत्पललिखेनैल-	९४	प्रोक्तिलोत्पलिकरप्रेत-
नीलोत्पलं जरुस्त्वो	७	बालया पृथिवीपाल
नेताऽनन्तनवीजन्तः	९६	बाह्यावाले वरा बाला
पक्षीन्द्रक्षी-	२२	बाह्यावा बालपोनित्ये